ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİNDE BULUNAN KARAZ KÜLTÜRÜNE AİT FİGÜRİNLER

Elif ŞENER

Yüksek Lisans Tezi
Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU
2023
Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

Elif ŞENER

ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİNDE BULUNAN KARAZ KÜLTÜRÜNE AİT FİGÜRİNLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU

ERZURUM-2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİNDE BULUNAN KARAZ KÜLTÜRÜNE AİT FİGÜRİNLER"** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay,** patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

07/02/2023

Elif ŞENER

---

* **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir**.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU danışmanlığında, Elif ŞENER tarafından hazırlanan bu çalışma 07/02/2023 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU İmza:

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Mücella ERDALKIRAN İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **VII**
RESİMLER DİZİNİ ..... **VIII**
HARİTALAR DİZİNİ ..... **XI**
TABLOLAR DİZİNİ ..... **XII**
ÖNSÖZ ..... **XIII**
GİRİŞ **1**
I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ **1**
II. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ **6**

BİRİNCİ BÖLÜM
KARAZ KÜLTÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. KÜLTÜREL BİR OLGU OLARAK KARAZ KÜLTÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILIM GÖSTERDİĞİ BÖLGELER **8**
1.2. KARAZ KÜLTÜRÜNÜN GENEL ÖZELLİKLERİ **13**
1.2.1. Karaz Kültürü Mimarisinin Genel Özellikleri 14
1.2.2. Karaz Kültürü Seramiğinin Genel Özellikleri 16
1.2.3. Karaz Kültürü Ölü Gömme Geleneğinin Genel Özellikleri 17

İKİNCİ BÖLÜM
GÜNEY KAFKASYA, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ, YAKIN DOĞU (KUZEYBATI İRAN VE LEVANT BÖLGESİ) YERLEŞİMLERİ VE FİGÜRİN ÖRNEKLERİ (MÖ 3500-MÖ 1500)

2.1. GÜNEY KAFKASYA **20**
2.1.1. Azerbaycan 22
2.1.1.1. Gel Yeri 22
2.1.2. Ermenistan 23
2.1.2.1. Agarak 24
2.1.2.2. Gegharot 26
2.1.2.3. Shengavit 28

2.1.3. Gürcistan 29
2.1.3.1. Tselis Seri Yerleşimi ve Mezarlığı 29
2.1.4. Nahçıvan 31
2.1.4.1. Kültepe 32
2.2. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ 33
2.2.1. Erzurum-Kars Bölümü Anahtar Yerleşimleri 35
2.2.1.1. Pulur Höyük 37
2.2.1.2. Güzelova Höyük 40
2.2.1.3. Sos Höyük 42
2.2.1.4. Alaybeyi Höyük 49
2.2.2. Malatya-Elazığ Bölümü Anahtar Yerleşimleri 52
2.2.2.1. Aşvan 53
2.2.2.2. Değirmentepe Höyüğü 54
2.2.2.3. Han İbrahim Şah 56
2.2.2.4. Korucutepe 57
2.2.2.5. Körtepe 58
2.2.2.6. Murat Höyük 59
2.2.2.7. Norşuntepe 60
2.2.2.8. Pulur (Sakyol) 62
2.2.2.9. Taşkun Mevkii 68
2.2.2.10. Tepecik 69
2.2.2.11. Tülintepe 73
2.2.2.12. Yeniköy Höyüğü 75
2.3. YAKIN DOĞU (KUZEYBATI İRAN-LEVANT BÖLGESİ) 76
2.3.1. Kuzeybatı İran 76
2.3.1.1. Geoy Tepe 77
2.3.1.2. Godin Tepe 78
2.3.1.3. Kul Tepe 79
2.3.2. Levant Bölgesi 82
2.3.2.1. Bet Yerah 82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİNDE BULUNAN KARAZ KÜLTÜRÜNE AİT FİGÜRİNLERİN TİPOLOJİK GRUPLANMASI VE TANIMLANMASI

3.1. FİGÜRİN GRUPLARI 87
3.1.1. İdoller 87
3.1.1.1. Tanrı İdolleri 87
3.1.1.2. Tanrıça İdolleri 87
3.1.2. Hayvan Figürinleri 89
3.1.2.1. Boğa/Öküz Figürinleri 89
3.1.2.2. Koç Figürinleri 90
3.1.2.3. Koyun Figürinleri 91
3.1.2.4. Kuş Figürinleri 91
3.1.2.5. Hayvan Figürinleri (Tanımlanamayan) 92

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 95
KAYNAKÇA 104
EKLER 117
EK 1. KATALOG 117
EK 2. LEVHALAR 147
EK 3. KATALOĞA GÖRE FİGÜRİNLERİN TİPOLOJİK GRUPLANMASI 179
EK 4. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE PULUR HÖYÜK FİGÜRİNLERİ 180
EK 5. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE GÜZELOVA HÖYÜK FİGÜRİNLERİ 181
EK 6. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE SOS HÖYÜK FİGÜRİNLERİ 182
EK 7. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE ALAYBEYİ HÖYÜK FİGÜRİNLERİ 183
EK 8. ANALOJİ TABLOLARI 184
ÖZGEÇMİŞ 187

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİNDE BULUNAN KARAZ KÜLTÜRÜNE AİT FİGÜRİNLER

Elif ŞENER
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU

2023, 187 sayfa

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU (Danışman)
Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU
Dr. Öğr. Üyesi Mücella ERDALKIRAN

Doğu Anadolu Bölgesinde Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı zaman aralığında yaşanan Karaz Kültürüne ait olan figürinler ve idoller hakkında çok fazla bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Bu tez çalışmasıyla, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki geçmiş kazılardan ele geçen ve Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Karaz Kültürüne ait figürinlerin incelenmesi ve benzer örneklerle karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bölgede yapılan araştırmalarda diğer arkeolojik buluntulara göre, çok daha az sayıda tespit edilen figürinler, insan, hayvan, idol vb. farklı türleri içermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda, "Erzurum Arkeoloji Müzesinde Bulunan Karaz Kültürüne Ait Figürinler" başlıklı tez çalışmasında figürinlerin tipolojik özelliklerine göre gruplandırılması yapılmıştır. Figürinlerin yapılış amacı ve kullanım işlevini de anlamamıza yardımcı olacak olan tipolojik gruplandırma ile göçebe/yarı göçebe olarak tanımlanan Karaz halkının taşınabilir küçük sanat eserlerini; tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin kaynağı büyük/küçükbaş hayvan figürinlerini; inançlarının sembolü kutsal bir nesne olarak değişik amaçlarla figürinleri kullandıkları anlaşılmaktadır.

Karaz Kültürü'nün ortaya çıktığı ve yayılım gösterdiği Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Pulur Höyük, Güzelova Höyük, Sos Höyük ve Alaybeyi Höyük anahtar yerleşimlerinden ele geçen figürin örneklerinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması yapılarak Karaz Kültürü figürin buluntuları tanımlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karaz Kültürü, Erzurum Arkeoloji Müzesi, Figürin, İdol

ABSTRACT

MASTER THESIS

FIGURINES BELONGING TO KARAZ CULTURE IN ERZURUM ARCHAEOLOGY MUSEUM

Elif ŞENER

Advisor: Assist. Prof. Dr. Rabia AKARSU

2023, 187 pages

Jury: Assist. Prof. Dr. Rabia AKARSU (Advisor)
Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU
Assist. Prof. Dr. Mücella ERDALKIRAN

There are not many scientific studies about the figurines and idols belonging to the Karaz Culture lived in the Late Chalcolithic-Early Bronze Age in the Eastern Anatolia Region. With this thesis, it is aimed to examine the figurines belonging to Karaz Culture and to compare them with similar examples, which were found in the Erzurum Archeology Museum and obtained from the previous excavations in the Northeast Anatolian Region. The figurines, which were found much less in number compared to other archaeological finds in the researches carried out in the region, are important in that they contain different species such as humans, animals and idols. In this context, the figurines were grouped according to their typological features in the thesis study titled "Figurines Belonging to Karaz Culture in Erzurum Archaeology Museum". It is understood that Karaz people, who are defined as nomadic/semi-nomadic, use movable small works of art, cattle/small animal figurines as the source of agriculture and animal husbandry activities, and figurines for different purposes as a symbol of their beliefs as a sacred object.

The Karaz Culture figurine findings were tried to be defined by evaluating and comparing the figurine samples obtained from the key settlements of Pulur Höyük, Güzelova Höyük, Sos Höyük and Alaybeyi Höyük in the Northeast Anatolia Region, where the Karaz Culture emerged and spread.

Keywords: Karaz Culture, Erzurum Archeology Museum, Figurine, Idol

KISALTMALAR DİZİNİ

ArAGATS	Armenian-American Project for the Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies
ETÇ	Erken Tunç Çağı
GKÇ	Geç Kalkolitik Çağ
Kat. No	Katalog Numarası
MÖ	Milattan Önce
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
PT	Pişmiş Toprak
ROW	Right of Way
TANAP	Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1.1. a. Karaz Kültürü Mimarisi – Pulur Sakyol Höyüğü (Koşay, 1976a, ss. 120), b. Erzurum-Sos Höyüğe Ait Ocak ve Maltızların Son Kalkolitik-Erken ve Orta Tunç Çağı Dönemleri Arası Gelişimi 15
Resim 1.2. Karaz Kültürü Seramik Örnekleri 17
Resim 1.3. Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Mezar Tipleri 18
Resim 2.1. Azerbaycan/Gel Yeri Yerleşimine ait ETÇ'ye Ait Kil Figürinler 23
Resim 2.2. Ermenistan/Agarak Yerleşimine Ait Antropomorfik ve Zoomorfik Figürinler. 26
Resim 2.3. Ermenistan/Agarak Yerleşimine ait MÖ 3. Bin Yıl İlk Yarısına Ait Kil Figürinler 26
Resim 2.4. Ermenistan/Gegharot Yerleşimine Ait Kil Figürinler ve Tekerlek Modelleri 28
Resim 2.5. Shengavit Yerleşimine Ait Küçük Buluntu Grupları (Tekerlek, Hayvan, İnsan Figürinleri ve İdoller). 29
Resim 2.6. Gürcistan/Tselis Seri Yerleşimine ait Hayvan Figürini ve Boynuz Parçası 31
Resim 2.7. Nahçıvan'da Yapılan Kazılar Sonucunda Ortaya Çıkarılan Tunç Çağına ait Kil Hayvan Figürinleri 32
Resim 2.8. Pulur Höyük Yerleşimi ve Çevresine Ait Görüntü 37
Resim 2.9. a-b. Pulur Höyük İdolleri, c. Hitit Tanrı Kabartması 39
Resim 2.10. Pulur Höyük Tanrıça İdolleri/ P. 84-P. 85-P. 86 39
Resim 2.11. Pulur Höyük Hayvan Figürini 40
Resim 2.12. a. Hayvan Figürini, b. Kuş Başı Figürin Parçası, c. Kuş Başı Figürini, d. Hayvan Figürini, e. Hayvan Figürini, f. İdol, g. Hayvan Figürini, ... 42
Resim 2.13. Sos Höyük Yerleşimi 43
Resim 2.14. a. Sos Höyük Karaz Kültürü Hayvan Figürinleri, b. Sos Höyük buluntuları: yuvarlak ocak, obsidiyen ok uçları, kemik ok ucu, kil hayvan figürinleri, kil pota ve üç çıkıntılı (PT) ocak 46
Resim 2.15. Sos Höyük Hayvan Figürini 46
Resim 2.16. Sos Höyük Hayvan Figürini 46
Resim 2.17. Sos Höyük/ETÇ III Dönemine Ait Hayvan Figürinleri 47

Resim 2.18. Alaybeyi Höyük Tanrıça İdolleri.....52
Resim 2.19. Aşvan Höyüğüne ait Karaz Kültürü Hayvan Figürinleri.....54
Resim 2.20. Değirmentepe Höyüğü Hayvan Figürini 56
Resim 2.21. a. Boğa Figürinleri, b. Tanrı Figürini, c. Boğa Figürini. 57
Resim 2.22. a. Korucutepe Höyüğü Kadın Figürini, b. Korucutepe Kadın Figürinine Ait Çizim.....58
Resim 2.23. Körtepe Höyüğüne ait İdol 59
Resim 2.24. Murat Höyük Karaz Kültürü Hayvan Figürinlerinin Resim ve Çizimleri..60
Resim 2.25. a. Boğa Figürini, b-c. İdol, d. Boğa Figürini 61
Resim 2.26. Norşuntepe Höyüğe Ait İdol 62
Resim 2.27. Pulur (Sakyol) Höyüğü I. Yapı Katı Hayvan Figürinleri 63
Resim 2.28. Pulur (Sakyol) Höyüğü III. Mimarlık Katına Ait Hayvan Figürinleri 63
Resim 2.29. Pulur (Sakyol) Höyüğü IV. Yapı Katı İdol ve Hayvan Figürinleri 64
Resim 2.30. Pulur (Sakyol) Höyüğü V. Yapı Katı İdol ve Hayvan Figürinleri. 65
Resim 2.31. Pulur (Sakyol) Höyüğü VI. Yapı Katı İdolleri ve Hayvan Figürini 65
Resim 2.32. Pulur (Sakyol) Höyüğü VIII. Yapı Katına Ait Hayvan Başı Biçimli İdol 66
Resim 2.33. Pulur (Sakyol) Höyüğüne Ait ETÇ Dönemi İdol ve Hayvan Figürinleri...66
Resim 2.34. Pulur (Sakyol) Höyüğü IX. Mimarlık Katına Ait Bereket Tanrıçası İdolleri 67
Resim 2.35. Pulur (Sakyol) Höyüğü X. Yapı Katına Ait Hayvan Figürini 68
Resim 2.36. Pulur (Sakyol) Höyüğü XI. Yapı Katına Ait Hayvan Figürinleri. 68
Resim 2.37. Taşkun Mevkii Hayvan Figürini Parçası. 69
Resim 2.38. Tepecik Höyüğü 70
Resim 2.39. Tepecik Höyüğü Figürinleri: a. Kurs Şeklinde İdol, b. Boğa Figürini, c. Domuz Figürini, d. Koyun Figürini, e. Kadın Figürini 71
Resim 2.40. Tepecik Höyüğü ETÇ'ye Ait İdol ve Hayvan Figürinleri.....72
Resim 2.41. Tepecik Höyüğü Hayvan Figürini. 72
Resim 2.42. Tepecik Höyüğüne ait idol 73
Resim 2.43. ETÇ I - Tepecik Höyüğü Boğa Figürini.....73
Resim 2.44. Tülintepe Höyüğü İdolleri 74
Resim 2.45. Tülintepe Höyüğü Kalkolitik Dönem İdolleri. 75

Resim 2.46. Yeniköy Höyüğü PT Hayvan Figürinleri 76
Resim 2.47. a-b-c. Geoy Tepe Hayvan Figürinlerinin Çizimi, d-e. Geoy Tepe Hayvan Figürinleri 78
Resim 2.48. Godin Yerleşimi IV Dönemine Ait Hayvan Figürinleri 79
Resim 2.49. Kul Tepe Yerleşimi IV'e ait ETÇ Figürinleri 81
Resim 2.50. Tell Bet Yerah Yerleşimine Ait Boğa Figürini. 84
Resim 2.51. Tell Bet Yerah Yerleşimine Ait Hayvan Figürinleri 85

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1.1. Karaz Kültürünün Yayılım Gösterdiği Alanlar 9
Harita 2.1. Güney Kafkasya ve Komşu Bölgelerdeki ETÇ Yerleşimleri 21
Harita 2.2. Ermenistan – KA II Yerleşimleri. 24
Harita 2.3. Doğu Anadolu-Transkafkasya ETÇ Kültür Bölgesi 35

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Erzurum'da Kazısı Yapılmış Karaz Kültürüne Ait Yerleşimlerin Stratigrafilerini Gösteren Kronoloji Tablosu. 36

Tablo 2.2. Melbourne ve Atatürk Üniversitesi tarafından Sos Höyükte Yapılan Kazılara Göre Karşılaştırmalı Stratigrafi. 44

Tablo 2.3. 2010 Yılı Kazısına Göre Kul Tepe Yerleşimi Dönemleri..... 80

ÖNSÖZ

*Bu tez çalışması, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir. Proje Numarası: SYL-2022-10305

*This work was supported by Research Fund of the Ataturk University. Project Number: SYL-2022-10305

Tez çalışmasına proje desteği veren Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine, tez konusu figürinlerini çalışma izni ve uygun çalışma ortamı sağlayan Erzurum Müze Müdürlüğüne, Tez Danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU, Tez Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Mücella ERDALKIRAN ve Tez Jüri Üyesi Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU'ya teşekkür ederim.

Desteğini her zaman gösteren saygıdeğer dayım Prof. Dr. Ali Fuat ATMACA'ya sonsuz teşekkür ederim.

Erzurum-2023 **Elif ŞENER**

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ

Genellikle canlı varlıkları betimleyen, kolay taşınabilir nitelikte, pişmiş toprak (PT), taş, ahşap, maden gibi malzemelerden üretilen üç boyutlu sanat yapıtına figürin denilmektedir (Saltuk, 1997: 64; Tekçam, 2007: 71). Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan insan bedeninin küçük röprodüksiyonları ile birlikte, hayvan ve nesne heykellerine figürin denilmektedir (Hodder, 2005: 7). Figürinler pek az durumda bireyleri temsil etmesine rağmen çoğunlukla özel bir biçimleri ve varlıkları mevcuttu. Üretim, kullanım ve atılma kanıtları figürinlerin dünyayla birleşmek ve insanlar gibi davranmak özel bir görevlerinin olduğu görülür (Hodder, 2005: 10). İnsanların bilinçli olarak yaşamlarını sürdürmek için dere taşları ve çakmak taşını hammadde olarak kullanarak kesici, kazıyıcı, uç, el baltası gibi aletleri yaptığı jeolojik devir zaman dilimi Pleistosen dönemi-buzul ve buzul arası dönemleri kapsayan Paleolitik Çağ'a (Eski Taş Çağı) ait kalıntılar Anadoluda da ortaya çıkarılmıştır. Paleolitik Çağ'ın geç evresinde sanata yönelik kalıntılar Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Anadoluda da aynı zaman diliminde tespit edilmiştir. Bir hayvanın kaburga kemiğinin ucuna kabaca işlenmiş sakallı insan yüzü görüntüsü (insanla ilgili üç boyutlu ilk betimleme) Milattan Önce (MÖ) 30000-MÖ 11000'e tarihlenen ve Güneybatı Anadoludaki bir mağaranın tabakalaşmasında ele geçmiştir (Bilgi, 2012: 30).

Arkeolojik küçük buluntu grubu olan figürinler, kazı yapılan yerleşimlerin önemli malzemelerindendir. Tarih öncesi dönem insanlarının yaşayışı, inançları ve sanatı hakkında bilgi veren figürinler söz konusu dönemlere ait önemli veri kaynaklarıdır. Figürinler insan, hayvan, stilize insan ya da hayvan figürini gibi değişik tiplerde tasarlanmıştır. Canlı bir varlığı simgeleyen figürinler değişik tiplerde yapıldığı gibi yapılış amaçlarının da farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Figürinler, insanların yaşadıkları doğal çevrenin de etkisiyle şekillenen yerleşik yaşama ait insan üretimi plastik sanat eserleridir. İnanç ve kutsallık tanrı-tanrıça figürin tasvirlerinde; coğrafi koşulların elverişliliği sayesinde geçim kaynakları olan hayvancılığın simgesi hayvan figürinlerinde görülmektedir. Kullanım ve yapılış amaçları inanç, geçim kaynaklarına verdikleri önemi vurgulamanın yanı sıra oyuncak, dini ritüellerin bir parçası, mezar, hediyesi vb. değişik uygulama alanlarında kullanılmıştır.

İdol, tarih öncesi ve tarihi çağlarda tanrılara adak olarak sunulan taş, PT bazen de kemikten yapılmış stilize tanrı ve tanrıça heykelcikleridir (Saltuk, 1997: 83: Tekçam, 2007: 103). Ağırlıklı olarak kil ve mermerden üretilen idoller baş, boyun ve gövdeden oluşan insan yorumlamasıdır. İdoller bazen göz, iri bir cinsel organla belirtilerek bazen de ayrıntısız ince yassı biçimde yapılmıştır. İdoller yakından incelendiğinde sadece dış hatlarıyla inceltilerek yassılaştırılmış bağdaş kurarak oturan kadın figürinlerinin soyut betimlemesi olarak biçimlendirildiği de anlaşılmaktadır. İlk Neolitik Çağ'da Anadolu'da görülen Ana Tanrıçanın (tahtında oturan, doğuran, elleri göğüslerinde-bağdaş oturan) vaziyetteki betimlemeli) binlerce yıl içerisinde soyut imajı bu idollerle yansıtılmış olmalıdır (Aydıngün, 2011: 60). İdol ve figürinler yerleşim merkezlerinin evlerinde, avlularında, mezarlıklarında ve az sayıda da olsa sokak aralarında ele geçirilmesi nedeniyle Erken Tunç Çağı (ETÇ) insan betimlemelerinin kötü ruhlardan korunmak amacıyla nazarlık gibi yanlarında taşıyarak kullandıkları ve ölümden sonra mezarlara koruyucu tanrıça ya da kutsal rahibe ya da tanrılara öteki dünyada sunum yapan kült görevlisi imajı olabileceğini düşündürtmektedir (Aydıngün, 2005: 41).

İnsanın maddi dünyasından ziyade manevi dünyasını yansıtmak için yapıldığı anlaşılan insan betimlemelerinin başlangıcını Paleolitik Çağ'da üretilen örrnekler desteklemektedir. Paleolitik Çağ'ın geç veya gelişmiş evresinde sadece kadın figürlerinin yapılması kadının insan neslini devam ettirme özelliğiyle yani biyolojik yapısıyla insan toplulukları arasında ayrıcalıklı olduğu anlaşılmaktadır. Sanatla ilgili becerilerini kazanan insanlar gıdalarının kaynağı olan hayvan figürlerinin yanı sıra sadece kadın figürlerini betimlemeyi amaç edinmişlerdir (Bilgi, 2012: 638). Doğuş ve çoğalma prosedürlerinde kadın önemli yer tutmaktadır (Yalçınkaya, 1971: 203). İlk insan toplulukları kadını, kendi neslini doğurarak can veren dişi cinsini kutsayarak ana tanrıça kültür inanç sistemini ortaya çıkartmıştır (Aydıngün, 2011: 43). İlkel yaşam şartlarındaki toplulukların birbirleriyle ilişkileri sonucunda ortak bir kadın kavramı, kadının çıplak bedeni üzerinde geliştirerek kadınların oyma, kabartma ve resimlerinden oluşan tasvirlerini betimlemişlerdir (Aydıngün, 2011: 45.) İdoller, ana tanrıça imajını devam ettiren imajlarının yanı sıra ETÇ sanatçılarının insan bedenlerini üç boyuttan iki boyuta indirmeleri ile günümüz modern sanatının temelini oluşturan objeler olarak kabul edilmektedir (Aydıngün, 2005: 40).

Kadın betimlerinin en eski örnekleri Üst Paleolitik Çağda Doğuda Ural Dağlarından batıda Fransa'ya ve güneybatıda Kuzey İtalya'ya kadar uzanan Avrupa coğrafyasında ortaya konulan üç boyutlu Willendorf-Avusturya'da ele geçen ve iki boyutlu alçak kabartma tekniğinde Laussel (Aquitaine)-Fransa'da yer alan kaya sığınağının duvarına cepheden betimlenmiş olan çıplak kadın betimlemesidir (Bilgi, 2012: 638).

Devlet öncesi toplumlarda tanrıça düşüncesi pek uygun görünmemektedir. Tanrı ve tanrıça kavramları daha yüce varlıklara ait panteonların olduğu ayrı bir din alanını da içermektedir. Çoğu küçük toplumda ruhani hayatın günlük hayata etkisini tanrı ve tanrıça kavramları yerine hayvan ve ataların ruhları olarak bahsetmek daha uygundur (Hodder, 2005: 8). Günümüz Anadolusunda bazı köylerde Ana olarak adlandırılan şifa umulan, dertleri uzaklaştıran, sağlık ve şans verici olduğuna inanılan tek otoriteye sahip kadınlar vardır. Tarih öncesi yerleşmelerde Neolitik Dönem'den itibaren Anadolu'da her bölgede ele geçirilen kadın betimlemelerinin stilistik özellikleri ile tek otorite kadın varlığı düşüncesinin olduğunu göstermektedir (Aydıngün, 2011: 62).

Dişi figürinlerin bir tanrıçayı veya ana tanrıçayı simgelediği yorumları çok sık yapılmakla birlikte etnografik kanıtlara göre kadın heykelleri çok farklı anlama ve işleve sahip olabilir. Bu heykeller kadınların cinselliği, ekonomik ya da sosyal rollerine odaklı, annelik ve beslemeye az gönderme içermeli, doğum ve yenilenme, ölüm ve şiddetle ilgili kadın heykelleri yapılmıştır (Hodder, 2005: 7-8).

Kadın betimlemeleri baş, gövde biçimleri ve baş-gövde biçimlerindeki süsleme ayrıntıları ile bölgesel olarak farklılıklar göstermektedir. Anadoluda Tunç Çağında kadın figürinleri kültsel görevi olan tanrıçalar, ana tanrıçaya hizmet eden rahibeler, yönetici sınıfa ait bireyler olmalıdır (Aydıngün, 2011: 62). ETÇ'nin kadın figürinleri kavram olarak insani boyutlara indirilmesine rağmen içinde bulunduğu toplumda bir takım dinsel görevleri üstlenerek yaratan ve yaşadığı toplum veya aile arasında aracılık yapan tapınan kadın ve rahibe sınıfını da temsil etmektedirler (Aydıngün, 2004: 141) . Kültsel ve yönetici sınıfa ait kadınların yanı sıra bu figürinlerin çoğu ev kadınlarını da betimlemektedir (Aydıngün, 2011: 62).

Kadın bedeninin insan neslinin sürekliliğini sağlaması, topraktan çıkan besinlerin tüm canlıların besin kaynağı olması nedeniyle toprağın bereketi gibi kadının

doğurganlığının kutsallaştırıldığı görülmektedir (Aydıngün, 2011: 49). Kadın figürinlerinde bereket ve insanın çoğalma arzusu arasında büyük bir ilişki vardır (Yalçınkaya, 1971: 203). Çıplak kadın figürinlerinin çocuk oyuncağı ya da fetiş objesi olarak yorumlayan görüşlere bu figürinlerin arslan, leopar veya kucağında çocuğunu emziren hem otoriter hem de besleyici görünümdeki örnekleri ters düşmektedir (Aydıngün, 2004; Aydıngün, 2011: 49).

İdoller, Tunç Çağı Anadolusunda güçlü kadın otoritesinin kimliği kabul edilmekte ve figürinlere göre daha küçük, çok sayıda üretilmesi taşınabilir olduklarını; düz-ince biçimleri ile her yere konulabilmesi, uzun boyunlarına ip bağlanarak insan üzerinde taşınması da mümkündür (Aydıngün, 2011: 61).

ETÇ kadın betimlemeli figürin ve idolleri genellikle çıplak olarak; göğüs, göbek ve cinsel organları ayrıntılı belirtilmiştir. Göğüsler genellikle kabartma ve uçları deliklerle belirlenmiş; cinsel bölgeler ise kabartma, oyukçuk ve kazıma gibi tekniklerle vurgulanmıştır. Kadın cinsiyetini vurgulayan uzuvların figürin ve idollerde hem belirtilmesi hem de belirtilmemesi sembolik anlamlar içermesi bakımından önemlidir. Cinsiyet ayrıntıları kadınlarda cinsel yaşama ve üreme işlevine çağrışım yapmasıyla da tarih öncesi çağ insanının kadını tanrılaştırılacak güç olduğunu gördüğünü anlamamızı sağlamaktadır (Aydıngün, 2011: 55-56).

Neolitik ve Kalkolitik Dönemlerdeki üç boyutlu şişman kadın tasvirleri yerine ETÇ döneminde yassı – ince bedenli figürin ve soyut idoller iki farklı biçimdeki iki boyutlu plastik sanat örneklerine bırakmıştır (Aydıngün, 2004: 140, Aydıngün, 2011: 56).

Anadoluda Neolitik Çağ'dan sonra birden kesilen erkek figürlerinin fallus, koç, boğa ve geyik gibi sembollerle devam ettirildiği sanılmaktadır. Bu semboller erkek üretkenliğini temsil etse de Anadolu kadın heykelcikleri kadar otoriter ve güçlü tanrı olarak kutsallaştırılmadıkları anlaşılmaktadır (Aydıngün, 2011: 62). Karaz Kültürü'nün ilk evresinde büyükbaş hayvancılık önemlidir. Küçükbaş hayvancılık dönemin insanları için ikinci önem derecesine sahiptir. Karaz Döneminin III. Evresinde yaklaşık olarak MÖ II. bin yılın ortalarında ise küçükbaş hayvanlara verilen önem ilk sırayı almıştır. Bu dönemde küçükbaş hayvan resim kabartmalarının üzerinde olduğu kil kaplar ortaya çıkmıştır. Küçükbaş hayvanlarının sayıca artışı ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin

önem kazanması yarı göçebe hayvancılığın ortaya çıktığını göstermektedir. Yarı göçebe hayvancılığın gelişmesine bağlı olarak bu yerleşmelerin bir kısmında mevsimlik yaşam biçimi olan yerleşmelerin terkedilmesi, hayvancılık için elverişli yeni alanların araştırılması ortaya çıkmıştır (Bahşaliyev, 1997: 24-25).

Karaz Kültürünün görüldüğü alanların ekolojik ve coğrafi koşulları halkın geçim ekonomisinin hayvancılığa dayandığı koşullarını oluşturmaktadır. Kültüre ait malzeme grupları olan çanak çömlekler üzerindeki süslemelerde, kil hayvan figürinleri ve sabit-taşınabilir ocaklarda hayvancılığın önemi ortaya çıkmaktadır (Işıklı, 2012: 103). Gelişmiş patriarkal (ataerkil) örgütlenme ile karakterize edilen Karaz Kültürü toplumunda partiarkal örgütlenme kültürün ilk evresinde ortaya çıkmıştır. Üretim sürecinin ağırlaşması ve çeşitli bölümlere ayrılması toplumda ataerkil düzeni ortaya çıkarmıştır. Ataerkil düzenin giderek gelişmesi kazı buluntusu kil figürlerde de kendisini göstermektedir (Bahşaliyev, 1997: 26).

Doğu Anadolu Bölgesi‘nde Sos Höyük kazılarına göre Geç Kalkolitik Çağ (GKÇ) – Orta Bronz Çağı II (MÖ 3500 - MÖ 1500) (Sagona, 2003:48), Karaz Kültürü olarak adlandırılmaktadır. Bilimsel kazılar ve yüzey araştırmaları ile Karaz Kültürü’nün Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki en erken örnekleri Erzurum ilinde tespit edilmiştir. Erzurum ilinde 20. yy’ın ilk yarısından itibaren arkeolojik araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bölgede yerleşik düzenli yaşamın ilk buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Karaz Höyük (Aziziye ilçesi, Kahramanlar mahallesi) (Koşay, 1943; Koşay, Turfan, 1959), Pulur Höyük (Aziziye ilçesi Ömertepe mahallesi) (Koşay, Vary, 1964), Güzelova Höyük (Yakutiye ilçesi Güzelova mahallesi) (Koşay, Vary, 1967), Sos Höyük (Pasinler ilçesi) (Sagona, 2000; Sagona, 2003) gibi yerleşimlerden elde edilen verilerle, Karaz Kültürü’nün mimarisi ve seramik yapım tekniği gibi kültürün belirleyici özellikleri tespit edilmiştir. Göçebe ve yarı göçebe halk toplulukları şeklinde organize olan bu kültürün halkları yaşamlarını hayvancılık ve tarımla uğraşarak sürdürmüştür. Kırsal çevrede şekillenen bir topluluk olan bu yerleşimdeki insanların ihtiyaçlarına göre çeşitli malzemelerden günlük kullanım aletleri üretmişlerdir. Arkeolojik kazılar sonucunda Karaz Kültürü yerleşimlerinden değişik figürinler de ele geçirilmiştir. Erzurum ilinde ilk dönem kazı/araştırmaları ve 2016 yılı kazısı Alaybeyi Höyük figürinleri ile Karaz Kültürüne ait figürin buluntularının tipolojik gruplandırılması ve

diğer bölgelerdeki aynı döneme ait figürinlerle karşılaştırılması çalışmanın araştırma kapsamını oluşturmaktadır.

II. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Doğu Anadolu Bölgesinin tamamında GKÇ – ETÇ döneminde yaşanan kültürel süreç Karaz Kültürü olarak adlandırılmaktadır. Karaz Kültürü halklarının Traskafkasya'dan topluluklar halinde göç etmelerinin sonucunda Doğu Anadolu'da bu halklar yarı göçebe olarak kültürel özelliklerini bu coğrafyada devam ettirmişlerdir. Tez çalışmasının birinci bölümünde Karaz Kültürü'nün ortaya çıkışı ve genel özellikleri açıklanmıştır. Karaz Kültürü'nün en belirgin özelliği seramik eserlerde görülmektedir. Seramikler koyu ve tek renkli, el yapımı, oluk - kabartma bezemelidir. Karaz Kültürüne ait kazısı yapılmış yerleşimlerden açığa çıkarılan taşınır kültür varlığı olarak Erzurum Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlı; seramik eserler (çanak, çömlek vb. kaplar) (Işıklı, 2005), sabit – taşınabilir kutsal ocak/mutfak aleti (Çalkaya, 2018), obsidyen aletler (kesici, delici aletler) (Akın, 2015) ve kemik aletler (Aras, 2015) ile ilgili bilimsel çalışmalar yapılmıştır.

Erzurum ilindeki Karaz yerleşmelerinde kazılarla açığa çıkarılan buluntu gruplarından figürinler (tanrı-tanrıça-idol ve değişik hayvanlardan oluşan figürinler) Karaz Kültürü tabakalarının önemli taşınır kültür varlıklarıdır. Değişik figürinlerin kullanım işlevi, yapılma amacının araştırıldığı tez çalışmasının ikinci bölümünde kültürün ortaya çıktığı Güney Kafkasya yerleşimlerine ait figürin örnekleri; kültürün Kafkasyadan göç yolu ile yayılım gösterdiği coğrafi alanlar olan Doğu Anadolu Bölgesi, Kuzeybatı İran ve Levant Bölgesi'ndeki diğer yerleşimlere ait figürinlerin literatür araştırması yapılarak tez kapsamındaki figürinlerle karşılaştırma yapılarak benzer özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Tez çalışmasının yöntemi, figürinlerin aynı dönem benzerlerinin hem sınırlarımız içinde hem de sınırlarımız dışındaki örnekleriyle karşılaştırarak, sınırlarının tespiti günümüze kadar yapılan, göç üzerine kurulu bu kültürün seramik, taşınabilir-sabit ocaklar ile benzerlik kurulan kültürün diğer bir ortak taşınabilir kültür varlığı malzemesinin figürinler vasıtasıyla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Kafkaslar, Yakın Doğu ve Doğu Anadolu'daki diğer anahtar yerleşimlerdeki bu döneme ait figürinler tespit edilmiştir. Benzer figürinlerle karşılaştırmalar yapılarak

Karaz Kültürünün benzerlikleri, farklılıkları ve bölgesel özelliklerinin ortaya çıkarılması yöntemi ile çalışma gerçekleştirilmiştir.

Araştırma konusu olan figürinler, plastik sanatın Erzurum ve çevresindeki ilk örnekleri olması bakımından önemlidir. Figürinler bir kültürün inançlarının ve değer yargılarının anlamlandırılmasına katkı sağlamaktadır. Figürinlerin kazı alanında bulunduğu konum, figürinlerin çeşitliliği, kültürel etkileşimlerin tespitinde de önemlidir**.** Figürinlerin yapılış amacı, kullanım yeri - amacı, kültürdeki yeri ve önemi gibi Karaz Kültürünün plastik sanatlar açısından incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Erzurum Arkeoloji Müzesinde Karaz Kültürüne ait tespit edilen figürinler Pulur Höyük-1960 yılı kazısı (Koşay, 1964), Güzelova Höyük-1961 yılı kazısı (Koşay, 1967), Sos Höyük-1994/2003 yılı arasındaki kazı dönemleri (Sagona, Sagona, 2002; Sagona, 2003), Alaybeyi Höyük-2016 yılı kazısı (Erkmen, Altunkaynak, 2017) ve kazı yeri tespiti yapılamayan alanlardan müze envanterine alınan figürinlerden oluşmaktadır. Söz konusu kazılara ait kazı raporları ve yayınlarının incelenmesi ve Erzurum Arkeoloji Müzesi envanter defterlerinin incelenmesi sonucunda tez kapsamına alınan figürinler tanrı, tanrıça ve hayvan tiplerinde 30 adet eserden oluşmaktadır. Tez çalışmasının üçüncü bölümü olan tez kapsamındaki figürinlerin tipolojik gruplandırılması ve kataloglanması için Erzurum Müzesi arkeolojik eser envanter defterleri, kazı envanter fişleri ve basılı yayınlarındaki bilgiler kullanılmıştır. Figürinlerin, resimlerinin çekilmesi, fiziki olarak incelenmesi (fotoğraflarının çekimi, ölçülerinin alınması, yapım malzemesi, yapım şeklinin tespiti vb.), el-dijital çizimlerinin yapılması, Erzurum Arkeoloji Müzesinde gerçekleştirilen diğer bilimsel çalışmadır. Figürinlerin tipolojik sınıflandırılmasında kazı raporları, müze envanter defterleri ve aynı döneme ait tez kapsamında araştırılan anahtar yerleşmelerdeki benzer buluntulardan faydalanılmışır.

Karaz kültürü yerleşimlerine ait figürinler önemli buluntulardır. Kazı yerlerinde tespiti az sayıda olmasına rağmen tez kapsamında hemen hemen Karaz Kültürü yerleşimlerinde ortaya çıkan figürin tiplerinin bir arada verilmesi bakımından da önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARAZ KÜLTÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

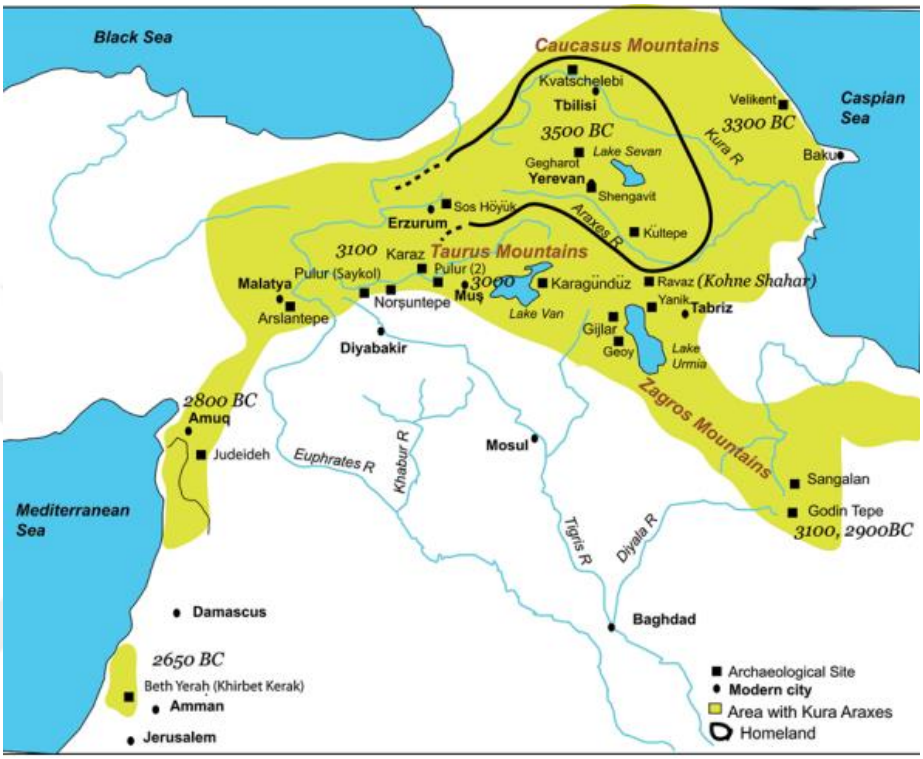
1.1. KÜLTÜREL BİR OLGU OLARAK KARAZ KÜLTÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILIM GÖSTERDİĞİ BÖLGELER

MÖ dördüncü bin yılın son çeyreğinde, Kafkasya'dan Yukarı Fırat'ın ötesine ve Urmiye Gölü'ne kadar tüm geniş bölge, bin yıldan fazla devam edecek olan tarih öncesi kanıtların doğasında kanıtlanması zor etnik bir birliği gösteren genel bir maddi kültür tekdüzeliği sergilemeye başlamıştır (Burney, Lang, 1971: 43). Karaz Kültürü, MÖ 4. bin yılın ortalarına doğru, farklı bölgesel özellikler sergileyen farklı yerlerde (Kuzeydoğu Anadolu, Kura-Aras nehirlerinin suladığı Güney Kafkasya'nın yukarı ve orta kesimlerinin geniş alanı ve Kuzeybatı İran'ın bitişik bölgesi ve Hazar Gölü kıyı koridoru ve Kuzeydoğu Azerbaycan ve Güneydoğu Dağıstan'ın bitişik dağlık bölgeleri) yaklaşık olarak aynı zamanlarda ortaya çıkmış görünmektedir (Kohl, 2009: 249). Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi Transkafkas cumhuriyetlerinde yapılan çalışmalar sonucunda tespiti yapılan kültür Kura-Aras Kültürü olarak adlandırılmıştır (Burney, Lang, 1971: 43). Karaz Kültürü, Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'a ve ötesindeki topraklara uzanan tarih öncesi Yakın Doğu'nun tartışmasız en uzun ömürlü ve coğrafi olarak geniş arkeolojik kompleksidir (Harita 1.1) (Sagona, 2014: 23).

Karaz Kültürünü oluşturan topluluğun yurtlarının Transkafkasya'daki iki ırmağın kollarının birbirine karıştığı bölge olduğu düşünülmektedir (Sagona, 2003: 48). MÖ dördüncü bin yılın ortalarında Kura-Aras havzasından yayılmaya başlayan bu kent dışı kültürün kökenleri, Transkafkasya'daki Kura-Aras Havzası'nda yer alan MÖ dördüncü bin yıl küçük köylerinde ve Doğu Anadolu'nun yaylalarındaki vadilerde ve platolarda aranmaktadır (Yakar, 1990: 94).

Karaz Kültürünün ve toplumunun ilk belirtileri, arkeologların anavatan dediği kültürel geleneğin ilk ortaya çıktığı yerde meydana geldi. Anavatan, batıda Erzurum'dan, doğuda Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki bölgeyi kapsayan Aras Nehri ve kolları ile Karadeniz'in Kolkis kıyısının doğusundan Hazar Denizi kıyısının batı

kenarına kadar olan Kura Nehri'nin havzalarıdır. Bu havzalar ve aralarındaki alanlar, Karaz kültürel geleneğinin en erken tezahürlerini görmüştür (Rothman, 2003; Batiuk, Rothman, 2007). Bu nedenle, Kuftin'in kültürel geleneğe Kura-Aras olarak verdiği isim anlamlı olmakla birlikte kültürün Kura-Aras olarak adlandırılmasıyla da büyük ölçüde Erken Transkafkasya teriminin yerini almıştır (Rothman, 2021: 53).

Harita 1.1. Karaz Kültürünün Yayılım Gösterdiği Alanlar (Rothman, 2018: 126, Resim 1).

Karaz Kültürünü tanımlamak için coğrafi terimler yetersizdir (Burney, Lang, 1971: 44). Kültürün ilk adlandırılması W. Albright tarafından tarafından tanımlanan Khirbet-Kerak Kültürü'dür (Işıklı, 2005: 123). Seramik yoluyla 19. yy'ın sonunda ilk farkedilen kültüre Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı kapsayan Transkafkasya'da, Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü ve Kura Aras Kültürü olarak isimlendirilmiştir (Burney, Lang, 1971: 44, Işıklı, 2005 ve Yalçın, 2020: 170). Trankafkasya-Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü (Burney, 1958), Erken Transkafkasya Kültürü (Burney, Lang, 1971: 44) gibi adlandırmaların yanı sıra Kuzeydoğu Anadolu Kültürü (Lamb, 1954), Karaz Kültürü (Koşay, Turfan, 1959), Yanık Kültürü (Dyson, 1973), bu kültür bölgelerinin bir bölümünü temel alan bir yaklaşımı yansıtan terimler kullanılmaktadır.

MÖ 3000'den başlayarak, Karaz Kültürü, geleneksel topraklarının dışında, önceki gelişiminde hiçbir rol oynamamış bölgeler de bulunur. Bu süreç, iki ana coğrafi yönü takip etti: İran Platosu ve Anadolu yaylaları, ikincisi aynı zamanda Kura-Aras geleneğinin MÖ 2800'de Amuk Ovasına ve Levant'a ulaştığı eksendir (Palumbi, Chataigner, 2014: 248-254). Kültürün başlangıçtaki dağılım alanına göre esnek ve yaygın yayılıma sahip olduğu; Doğu Anadolu, Transkafkasya, Kuzeydoğu İran ve İsrail'in güneyine kadar ulaşmaları sonucunda insanların hareket halinde olduğu anlaşılmaktadır (Sagona, 2003: 48). Karaz Kültürü'nün yayılması, Yakın Doğu'nun büyük bir bölümünde geleneksel iletişim yolları boyunca meydana gelen bir soy segmentasyonu süreci tarafından başlatılan bir dizi zincir göçe atfedilebilir (Batiuk, 2005: 237). Karaz Kültürü'nün ortaya çıkış-biçimlenme, yayılım-genişleme sürecinde, çok bileşenli etkenlerin, aranılması gerekmektedir. Kuzey-güney eksenli ilişki ağı ve bu ilişki ağındaki hareket halindeki pastoral grupların rolleri etkenlerden sadece biri olmalıdır (Işıklı, 2011: 260). Doğu Anadolu'nun yaylalarında (Erzurum'daki Pulur, Güzelova ve Karaz gibi) kazılan yerlerin hiçbiri Neolitik veya Erken Kalkolitik dönemlere tarihlenebilecek bir maddi kültür üretmediğinden, bu ETÇ kültürünün Doğu Anadolu'dan ziyade Transkafkasya'daki yerli bir Neolitik kültürden evrimleşmiş olması yerinde olabilir (Yakar, 1990: 94).

Karaz Kültürü kökeninin izleri coğrafi dağılım olarak, güneye doğru Toros ve Zagros Dağları'nın bir yanda Amik Ovası'na, diğer yanda Urmiye Gölü Havzası Godin Tepe üzerinden Kangavar Ovası'na uzanan çok geniş bir alan boyunca takip edilebilir. Hazar Denizi'nin güneyinde, Tahran'ın eteklerine ve çok ötesine kadar uzanan alanlarda yapılan son saha çalışmaları, kültür bölgesine daha fazla alan eklemiştir. Kura-Aras Kültürü'nün geniş coğrafi yayılımının yanı sıra MÖ 4. bin yılın ortalarında ortaya çıkan kültürün çoğu bölgede en az bin yıl boyunca gelişmeye devam etmesi gibi uzun ömürlü olması; ocaklar ve sekiler (oturma alanı) gibi standart unsurlarla donatılmış evsel alanın resmileştirilmiş bir kullanımı, genellikle bölgesel olarak özel süslemeler ve yüzey işlemleri taşıyan kendine özgü el yapımı çanak çömlek; boynuzlu PT hayvan figürleri, sınırlı sayıda metal ve taş eşya kültürün dikkat çeken üç ana özelliği olarak sıralanabilir (Sagona, Zimansky, 2009).

Karaz Kültürü, MÖ 3. bin yıl Yakın Doğu dünyasında başından sonuna kadar evrensel bir fenomendi (Palumbi, Chataigner, 2014: 248-258). Büyük ölçüde kendine

özgü çanak çömlek stilleri ile üretilen eserler tarafından belirginleşen Karaz Kültürü materyalleri, Yakın Doğu'da GKÇ ve özellikle ETÇ'de (MÖ 4-3. bin yıl) ortaya çıktı. Bu dönemde dünyada krallar, şehirler, ordular, bürokratlar, uzmanlaşmış ve büyük ölçekli ekonomik üretim ve giderek artan şekilde bölge içi ve bölgeler arası ticaretin resmi sistemlerinden oluşan yeni sosyal ve politik gerçeklikler oluşmuştur. Bu değişiklikler pastoral göçebelerin, köy çiftçilerinin ve zanaatkârların geleneksel yaşam tarzlarındaki yeni uyarlamaların itici gücünü yansıtmıştır (Batiuk, Rothman, 2007: 8). Güneyin ham madde talepli yayılımcı politikası, kuzeydeki dağlık kesime sızma konusunda isteksiz görünmeleri coğrafyanın olanak verdiği biçimde özel bölge ve kentler yapılanma ve sistemi oluşturularak –modern dönemin serbest ticaret bölgelerini anımsatan- dağlık kesimdeki bağlantı yerleri şekillendirilmiştir. Ham madde kaynaklarının zenginliğine sahip kuzeydeki dağlık arazilerin arzları ve güneyin taleplerinin buluşma yerlerinde hareket halindeki pastoral gruplar etkin role sahip olmalıydılar (Işıklı, 2011: 259).

Karaz Kültürü çanak çömleklerinin coğrafi olarak geniş dağılımını yaklaşık 2.000 yıllık bir süre boyunca açıklamak için bir dizi teori önerilmiştir. En eski teori, küçük çiftçilerin Transkafkasya'daki Karaz Kültürü anavatanından tek bir kitlesel göçü gördü ve kademeli olarak güneybatıya modern Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail/Filistin'e ve güneydoğudan Batı İran'a taşındı. Diğerleri, Karaz Kültürü çanak çömlek ve çanak çömlek stillerinin metaller, değerli ve yarı değerli taşlar ve belki de bağcılık (üzüm yetiştiriciliği) ile aynı yollardan geçtiği ticaret ve öykünmenin rolünü vurguladı. Ancak bu olasılıkların hiçbiri tek başına tüm durumlar için tamamen tatmin edici değildir (Batiuk, Rothman, 2007: 8).

Arkeolojik bir fenomen olarak Karaz Kültürü materyal repertuarının antropolojik veya sosyolojik terimlerle neyi temsil ettiği henüz belirsizdir. Üçüncü bin yıl boyunca Karaz Kültürünün hızla genişlemesi, benzersiz bir geniş dünya görüşüne sahip demografik ve ideolojik olarak canlı toplulukları; her yerde bulunan siyah-kahverengi perdahlı mal ile tutarlı bir şekilde işaretlenen temel Karaz Kültürü seramik repertuarının kararlılığı, son derece muhafazakâr bir maddilik anlayışını akla getirmektedir. Güney Kafkasya'nın ETÇ köylerine ilişkin bu iki tahmin, ancak yerel topluluklara, sosyal yaşamlarına, ekonomik önceliklerine ve kültürel değerlerine daha yakından dikkat edilerek çözülebilir. Güney Kafkasya'nın ETÇ arkeolojisinde geliştirilecek olan şey, bu

köy toplulukları içindeki sosyal yaşamın ve coğrafi genişleme süreçlerini yönlendiren iç ve dış güçlerin entegre (bütünleşik) bir açıklamasıdır (Avetisyan, Badalyan, Smith, 2009: 27). Bu süreçlerde toplumsal yapıların değişmiş olması gerektiği aşikârdır. Günümüzde çanak çömlek stillerinin halklarla eşit olmadığını ve bunun cazibesine karşı koyulması gerektiğini belirtmek arkeolojik bir gerçekçiliktir. Bununla birlikte, ayırt edici, görünüşte müdahaleci seramiklerin ve son derece spesifik figürlü andironlar (ocak ayağı) gibi diğer maddi kültür öğelerinin sıklığı, bu fenomenin, kısa ömürlü olmasına rağmen, makul derecede önemli olması gerektiğini göstermektedir (Kohl, 2009: 254).

Göçebe ve yarı göçebe halk grupları olarak bu toplulukların adlandırılmalarının temelinde kültürün yayılım alanındaki coğrafi koşulların neden olduğu geçim modelleri, mimari geleneği yansıtan yuvarlak planlı yapıların göçebe çadırlarını anımsatması ve kültüre ait çok sayıda taşınabilir objelerin bulunmasıdır. Transkafkasya'daki yerleşimlerin çoğunun yerleşim modeli olarak yüksek yaylalık yerlerde yer alması ve güçlü kültürel depozitlere sahip olmaması da bu durumu desteklemektedir. Amiranis-Gora, Kvatskhelebi, Şengavit, Elar gibi Transkafkasya yerleşimlerinde ise güçlü mimari ve yerleşimi çeviren savunma-sur duvarlarının varlığı mimari ile ilgili genel bakış açısının tüm Transkafkasya için geçerliliğinde çelişki ortaya çıkarmıştır (Işıklı, 2011: 263).

Coğrafi açıdan geniş bir alanda kültürel anlamda homojenlik sağlayan Karaz Kültürü bölgeler bazında gelişim ve yayılım sürecinin sonucu olarak bölgesellik özelliği göstermektedir. Gelişme süreci çok geniş bir bölgede kültürel anlamda türdeşliğin sağlanabildiği, ama kendi içinde bölgesel çeşitlenmelerin görüldüğü bir süreç olarak algılanmalıdır. Coğrafi olarak her yerel alt birim kendi iç dinamikleri ile gelişim sürecini ortaya koymuş olmalıdır. Göç, kültürel etkileşime değin her faktör kültürün biçimlenme ve gelişme aşamasında geniş bir coğrafyada uzun soluklu olarak ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Işıklı, 2011: 274).

Madenden, canlı hayvana kadar çeşitlilik gösteren ürünlerin ticaretini yapan hareket halindeki gruplar, zanaatkârlar, otlak arayan çobanlar ile küçük veya büyük gruplar kültürün biçimlenme ve gelişim sürecinde aktif rol alan figürlerdir. Bir bölgeden diğerine bu grupların hareketi kitlesel boyutta göçten çok sızmalar şeklinde sürekli devam eden hareketlilik şeklinde olmalıdır (Işıklı, 2011: 274).

Organize olmayan, siyasi ve askeri niteliği de bulunmayan kültürel boyutu daha ön plana çıkmış görünen bir sosyal hareket şeklinde tanımlanabilecek halk gruplarının hareketi (Işıklı, 2011: 275) Karaz Kültürü'nün son anları, ilgili bölgelerin neredeyse tamamında MÖ 3. bin yılın ortasına veya kısa bir süre sonrasına kadar uzanır. Kafkasya'dan Levant'a sonrasına geçiş, sürekliliklerden çok kopuşlarla karakterize edilmektedir. Çünkü bu değişimler yeni kültürel modellerin ve toplumsal düzenlerin ortaya çıkmasıyla bağlantılıdır (Palumbi, Chataigner, 2014: 248-257). Kronolojik olarak da kısmen açıklanabilir ve bu kültürel - tarihsel topluluğun oldukça heterojen olduğu, tek bir birliği veya yönetim biçimini temsil etmediği öne sürülmektedir. Fazla nüfusların zaman içinde sınırlı dağ vadilerinden ovalara doğru varsayılan hareketi, bu kültürün orijinal yerel oluşumları ile tutarlıdır. Kuzeydoğu Anadolu ve yüksek Kafkas dağlarında ve daha ekilebilir arazi arayışındaki bu tür hareketler, halkları Transkafkasya'dan ve güneydoğudan İran'a ve daha güneybatıdan Yukarı Fırat Havzasına ve ötesine iten mekanizmalardan birini oluşturmaktadır (Kushnareva, 1997).

Kültürün kökeni konusunda yapılan araştırmaların çoğunluğunu, Güney Kafkasların düz verimli ekolojik alanlarının kültürü biçimlendirecek en uygun alanlar olarak görüldüğü için Transkafkasya merkezli köken ağırlık basmaktadır. Kültürün oluşmasında en önemli bileşen hem köken topraklarda hem de kültürün yayılım gösterdiği alt bölgelerde GKÇ kültürleridir. Kültürün yayılım gösterdiği Doğu Anadolu Bölgesi, Kuzeybatı İran bölgelerine yönelik köken toprağı olasılığı diğer görüşlere göre zayıf kalmakla birlikte stratigrafik ve kesin tarihlemeye yönelik veriler tam olarak köken toprak konusunu desteklememektedir (Işıklı, 2011: 49).

Karaz Kültürü halkların önemli hareketini temsil etmekle birlikte üniter bir fenomen değildir. Transkafkasya'dan ve Kuzeydoğu Türkiye'den göç eden ve sonraki nesilleri daha sonra tekrar göç eden insan akınlarından oluşuyordu. Bazen bir bölgenin geçilmesi ya da o bölgenin doldurulması, bazen bir göç bölgesinden diğerine geçilmesi ve bazı durumlarda geldikleri bölgelere geri dönmeleri şeklindeki göç hareketi tek bir göçe bağlı kalınmadığını göstermektedir (Batiuk, Rothman, 2007: 15).

1.2. KARAZ KÜLTÜRÜNÜN GENEL ÖZELLİKLERİ

Karaz Kültürü küçük ölçekli karışık tarım ve değişen oranlarda hayvancılık yapan, göçebelik hayatı sürdüren dağ topluluklarıyla temsil edilir. Merkezi otoriteli,

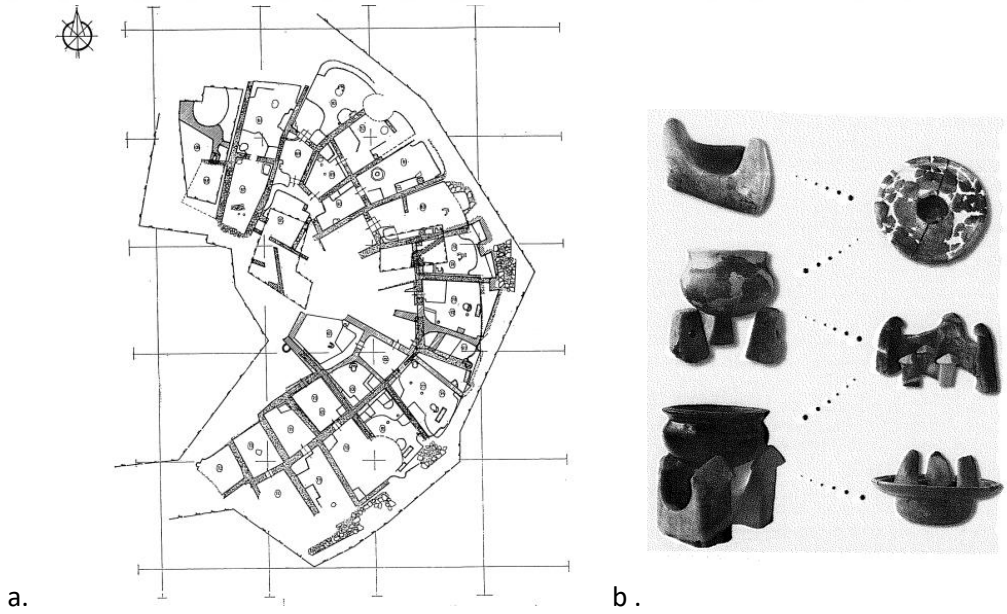
hiyerarşisi olmayan, az sayıda statü eşyası ile belirlenen sınıfların olduğu şefliklerdir. Bu topluluklarda sosyal değişim çok yavaş gerçekleşmekte ve atalarından aldıkları törelere bağlı tutucu bir hayat sürdürmekteydiler (Sagona, 2003: 48). Karaz Kültürü, sosyal karmaşıklık açısından en iyi heterarşik olarak tanımlanabilecek hayvan yetiştiricileri ve çiftçilerin oluşturduğu köy topluluklarının kalıntılarını temsil eder. Katı hiyerarşi veya politik merkezileşme olduğunu gösteren kanıtlar olmayan kültürün karar alma süreçlerini kolektif ve yatay akrabalık ağlarına dayanan topluluklar oluşturmaktadır (Sagona, 2017: 213).

Karaz Kültürü'nün bölgesel farklılık gösteren biçimleri olmasına rağmen geniş bir coğrafi alanda benzer mimari ve eser tipleri tekrarlanmaktadır. Kültürün temel özellikleri; kerpiç veya sazdan yapılmış düz, dikdörtgen ve dairesel evler; genellikle antropomorfik veya zoomorfik tarzında yapılmış portatif ve sabit ocaklar; siyah, gri, kahverengi ve kırmızıdan oluşan zıt bir renk şeması sergileyen ve bazen ayrıntılı süslemeler taşıyan, el yapımı perdahlı çanak çömlekler; kemik aletler; standartlaştırılmış boynuzlu hayvan figürleri; çoğu arsenikli bronz olarak sınıflandırılabilecek basit bir metal nesne yelpazesi ve doğu bölgelerinde ağırlıklı olarak obsidiyenden üretilen standart bir taş alet repertuarıdır (Kiguradze, Sagona, 2003: 38).

1.2.1. Karaz Kültürü Mimarisinin Genel Özellikleri

Yarı göçebe yaylacı/çoban halk gruplarının kültürü Karaz mimarisi yuvarlak planlı ve dikdörtgen-kare planlı yapılar olmak üzere iki ana plan tipi ortaya çıkmaktadır. Yuvarlak plan dışında oval veya dairemsi plan, dikdörtgen-kare planda karemsi veya köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen-kare planlar gibi çeşitlilikler görülmektedir (Resim 1.1a) (Işıklı, 2011: 79). Daire planlı olan yapıların çapları 2,5 m-13 m'ye kadar dikdörtgen planlı evlerin ölçüleri ise 20-100 m² arasında farklılık göstermektedir. Taş, kerpiç, çamur, dal, saz, saman ve ahşap mimariye ait kullanılan yapım malzemeleridir (Işıklı, 2011: 94). Evlerin standartlaştırılmış iç düzeni, hane halkının ev içi yaşamındaki sabit noktalarını yansıtan, odanın merkezinde yer alan dairesel bir ocak, arka duvar boyunca uzanan oturma sırasından oluşan iç mimarinin tekdüzeliğini yansıtmaktadır. Hane yerleşim planı ile ev içi sosyal aktivitelerin dağılımının sınırlandırılması, Karaz ev içi yerleşiminde akrabalık ilişkilerine bağlı sosyal birlik ve geleneksel konut planına sahip olduğunu göstermektedir (Sagona, 2014: 42-43; Sagona, 2017: 280). Bu kültürün

diğer karakteristik özellikleri, basit yerleşim yerlerinde bulunan ocak ayağı ve at nalı şeklindeki ocaklardır (Yakar, 1990: 96). Portatif ocaklar, tutarlı bir boynuzlu hayvan heykelciği, basit bir dizi bronz nesne (genellikle yüksek oranda arsenik içeriğine sahip), kemik aletler ve standart taş aletler Karaz kültürel paketini tamamlamaktadır (Sagona, 2014: 43). Evler küçük ya da büyük ailelerin yaşamasına uygun şekilde her evde ocak ve tahıl deposu bazen ortak tahıl depolu ev içi düzenlemeler yer almaktadır. II. Kültepe (Nahçıvan) Karaz Kültürü tabakalanmasının son katında bir savunma duvarının olması ETÇ döneminin sonunda sosyal yapıda önemli değişikliklerin olduğunu göstermektedir (Bahşaliyev, 1997: 27). Nahçıvanda II. Kültepe yerleşiminin ETÇ tabakalarında evlerde dörtgen ocakların yakınlarında nal şekilli oturmuş insan figürlerine benzeyen, ocağın koruyucusunu temsil eden antropomorfik kutsal ocaklar bulunmuştur (Bahşaliyev, 1997: 23-24). Nal şekilli kutsal ocakların ortası insan kafasının stilize resmi ile tamamlanmıştır. Kült için yapılan ve ev ocaklarının kenarlarına konulan kutsal ocaklar ata kültü ile ilişkili bereket tanrısının temsilcisidir. Nal şekilli kutsal ocakların her evde bulunması toplumda inanç birliğinin olduğunu göstermektedir (Bahşaliyev, 1997: 26-27). Hem taşınabilir hem de sabit ocaklar, bir Karaz hanesinde yerel dini ritüelin odak noktasını oluşturmuştur (Resim 1.1b) (Sagona, C., Sagona, A., 2009: 458).

a. b .

Resim 1.1. a. Karaz Kültürü Mimarisi – Pulur Sakyol Höyüğü (Koşay, 1976a, ss. 120), b. Erzurum-Sos Höyüğe Ait Ocak ve Maltızların Son Kalkolitik-Erken ve Orta Tunç Çağı Dönemleri Arası Gelişimi (Sagona, Zimansky, 2015: 168, Resim 5.20).

1.2.2. Karaz Kültürü Seramiğinin Genel Özellikleri

Karaz Kültürü Hazar ile Karadeniz arasında ve Kura-Aras nehirleri arasındaki Transkafkasya bölgesinde çanak çömlekleri temelinde ilk olarak tanımlanmıştır (Batiuk, Rothman, 2007: 10). MÖ 3500-3300 yılları arasında tüm Güney Kafkasya'yı (Dağıstan, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan), Doğu Türkiye'yi ve Kuzeybatı İran'ı kapsayan geniş bir alanda yeni bir seramik geleneğinin geliştiği; Hazar Denizi kıyılarından (Velikent) Kura ve Aras Nehirlerinin vadilerine, Güney Gürcistan'ın dağ ve yayla bölgelerine kadar ve Ermenistan'da bu seramik geleneği, tüm Kafkas Bölgesinde yaşayan yeni toplulukların maddi ifadesiydi (Palumbi, Chataigner, 2014: 248-249). Kura - Aras toplumlarının var olduğu 1000 veya daha fazla yıl, çanak çömlek stili ve üretimi ile ortak bir kültürel kimliği koruyanlar olarak Karaz çanak çömleğinin en eski kanıtı Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'dan gelse bile, taşındıkları yerlerde yerel koşullara uyarlanmış muazzam yerel farklılıklar görülmüştür (Rothman, 2018: 127).

Karaz geleneksel çanak çömleği hane halkı tarafından yapılmış olup teknik olarak çok standartlaştırılmamıştır. El yapımı, ocakta pişirilmiş ve seri üretim veya özel üretim pek olası görünmemektedir (Rothman, 2014: 46). El yapımı kültürün seramiğinde, el ile açma, halka veya plaka şerit tekniği üretim yöntemi olarak görülmektedir. Kumaş-hasır tekniği ise çok yaygın olmayan bir üretim tekniğidir (Işıklı, 2011: 67). Karaz seramiğinde en yaygın astar rengi siyah ve kırmızıdır. Ayrıca kahverengi, gri, devetüyü renkleri de kullanılmıştır. Seramiğin dış yüzeyinde görülen renk alacalanması ve iç-dış yüzey renklerin karşıtlığı karakteristik özelliktir (Batiuk, Rothman, 2007: 10; Işıklı, 2011: 69). Karaz seramiğinin bir diğer ayırt edici özelliği kaliteli açkısı ve astarıdır. Buna karşın seramiklerin tümü açkılı veya astarlı değildir. Ancak açkılama farklı teknik ve kalitede olsa çoğu kapta görülmektedir (Işıklı, 2011: 70). Kabartma bezeme, kazıma bezeme ve oluk-baskı bezeme seramiklerde uygulanmıştır (Resim 1.2) (Işıklı, 2011: 73, Işıklı, 2015). Kazıma bezeme kültürün yayılım bulduğu tüm coğrafi alanlarda görülmektedir. Bu teknik kaplar belirli bir sertlikte iken sivri-kesici bir alet yardımıyla yapılmıştır (Işıklı, 2011: 74). Karaz seramik kaplarının ayırt edici siyah ve kırmızı renk şeması, ayrıntılı desenli tasarımları ve son derece açkılı yüzeyleri, salt dekoratif olmanın ötesinde metaforik anlamlara işaret edebilir (Sagona, C., Sagona, A., 2009: 458). Kültürün erken dönem özelliği görülen zengin ve kalın kabartma bezemelerde farklı

boyut ve tiplerde spiraller en yaygın motiftir. Kültürün kronolojisini belirlemek için bezeme ölçüt alınmıştır (Işıklı, 2011: 74). Bezeme, paralel düz ve dalgalı hatlar, zigzag, üçgen, dam, eşkenar üçgen, dörtgen spiral, konsantrik daireler ve karmaşık geometrik şekillerden oluşan geometrik motifli ve stilize bitki ve hayvan figürlerinden oluşan stilize natüralist motifli kompozisyonlardan oluşmaktadır (Işıklı, 2011: 75).

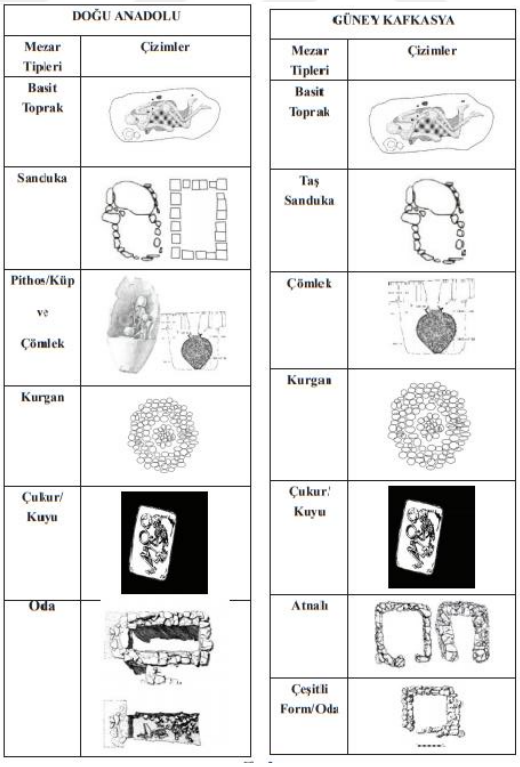
Resim 1.2. Karaz Kültürü Seramik Örnekleri (Işıklı, 2015a: 64, Resim 11).

ETÇ zanaatçılığının önemli alanlarından biri olan çömlekçiliğin Karaz Kültürü döneminde ev sanatı niteliğinden çıkarak geliştiği ve bağımsızlaştığı görülmüştür. Kil kapların kaliteli yapılması, iyi pişirilmesi ve açkılanması çömlekçiliğin ileri düzeyde geliştiğini göstermektedir. Nahçıvan'daki II. Kültepe yerleşmesinde büyük çömlek fırını kalıntısı çömlek yapımının geliştiğini desteklemektedir (Bahşaliyev, 1997: 25).

1.2.3. Karaz Kültürü Ölü Gömme Geleneğinin Genel Özellikleri

Mezarlar ve ölü gömme gelenekleri sosyal yapıya dair önemli veriler sunmaktadır. Son dönemde yapılan bir çalışmaya göre Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya coğrafyasını kapsayan kültür sahası içerisinde 143 mezar ve mezarlık alanı tespit

edilmiştir. Mezarlar, basit toprak, taş sanduka, çömlek ve kurgan mezarlardan oluşmaktadır. Mezarlardaki ölü hediyeleri ise ağırlıklı olarak seramik ile az sayıda metal ve taş eserler ele geçmiştir (Işıklı, Parlıtı, Torabi, 2019: 320-321). Bu kültürün ölü gömme geleneği hakkında nekropol kazılarının azlığı (Güney Kafkasya'da mezarlık alan kazı sayısı 111) ve Doğu Anadolu Bölgesinde nekropol alanı kazılmamış olması, mezarların yerleşim içi münferit gömü niteliğinde göstermesi gibi nedenlerle bu kültüre ait gömü geleneği ve mezarlık tipolojisi yeterli düzeyde değildir (Altunkaynak, Işıklı, Erkmen, 2018: 74). Kültürün en erken evresine (MÖ IV. bin yıl sonu - MÖ 3. bin yıl başı) ait Güney Kafkasya verilerine göre genellikle bu kültürün halkları ölülerini yerleşim dışına (bazen yerleşim içine) basit toprak çukur ve taş sanduka mezarlara gömmüşlerdir (Resim 1.3). Tekli veya çoklu gömülerde ceset yarı hoker pozisyonunda uzatılarak yanında mezar hediyeleri (çanak, çömlek, ağırşak, figürin vb./PT eserler-bilezik, kolye, yüzük, diadem vb./madeni takılar-hançer, kama vb./madeni silahlar-ok uçları/obsidiyen, çakmaktaşı malzemeli) bulunmaktadır (Işıklı, 2015b: 266).

Resim 1.3. Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Mezar Tipleri (Işıklı, Parlıtı, Torabi, 2019, 332).

Karaz tipi siyah perdahlı seramik Erzurum – Pulur ve Güzelova kazılarından bilinmektedir (Koşay, 1970b: 54). Bu tür seramiklere, İran Kafkasya'nın Aras vadisinde, Malatya-Gelincik Höyüğü, Rumiye Gölü batısındaki Gök Tepe K tabakasında, Hatay Amik Ovası ve Filistinde Khirbet Kerak Höyükte rastlanmış olması, MÖ 3. bin yılda büyük kavimler hareketinin yayılması ile ilgilidir (Koşay, 1970a: 142). Transkafkasya'da rastlanan aynı tür seramiğe Aras-Kur kültürü adı verilmiştir (Koşay, 1970b: 54).

Karaz Kültürünün yayılım gösterdiği geniş coğrafi alanlardaki uzak mesafelere rağmen kültürün ayırt edici özellikleri muhafaza edilmiştir. Kültürün geleneklerini korumasının yanı sıra yerleşim yerlerini daha önce iskan görmüş alanlar üzerine değil yeni yerleşim yerlerini araştırıp yer duygusu ile hareket ederek Karaz halkı kimlik duygularını pekiştirmeye önem vermişlerdir (Sagona, 2014: 43, Sagona, 2017: 280).

Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Havzası boyunca uzanan Malatya civarındaki ve Batı İran yerleşimlerinin tamamı olmasa da çoğu, yeni mimari formlar ve konutlarda dahil olmak üzere malzeme kalıntılarında nispeten keskin bir kırılma sergilemektedir. Bu tür değişiklikler, kuzeydeki bu geniş tanımlı çekirdek alandan güneybatı ve güneydoğuya doğru bir sonraki yayılma veya dağılmanın yorumlanmasını desteklemektedir. Arkeolojik kayıtlar, MÖ 4. bin yılın sonundan 3. bin yılın ilk yarısına kadar Eski Yakın Doğu'nun çok geniş bir bölümünde halkların kuzeyden güneye hareketini belgelemektedir. Her ne kadar arkeolojik kanıtlarla göçleri belgelemek çok zor olsa da, bu materyaller, ETÇ için mevcut olan halkların tarih öncesi hareketlerinin en iyi örneklerinden birini oluşturmaktadır (Kohl, 2009: 252).

Karaz buluntu topluluğunun türdeş olduğu, kültürün durağan gelişim izleyen, tarihini tek doğrultuda ilerleyen bir anlatımla açıklayan klasik görüşlerin aksine kültür genel olarak karmaşık bir tablo sergilemektedir. Kültürün ocakları, mimarisi, belirgin çanak-çömlek özellikleri, mimari üslupları ve alan kullanımı gibi temel öğelerini bilinçli olarak korumalarının yanı sıra grup ve birey kimliğinin bilinçli ayrımı da yansıtılarak çeşitli bölgesel uyumlar aracılığıyla tanımlanmaktadır (Sagona, Zimansky, 2009: 167).

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNEY KAFKASYA, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ, YAKIN DOĞU (KUZEYBATI İRAN VE LEVANT BÖLGESİ) YERLEŞİMLERİ VE FİGÜRİN ÖRNEKLERİ (MÖ 3500-MÖ 1500)

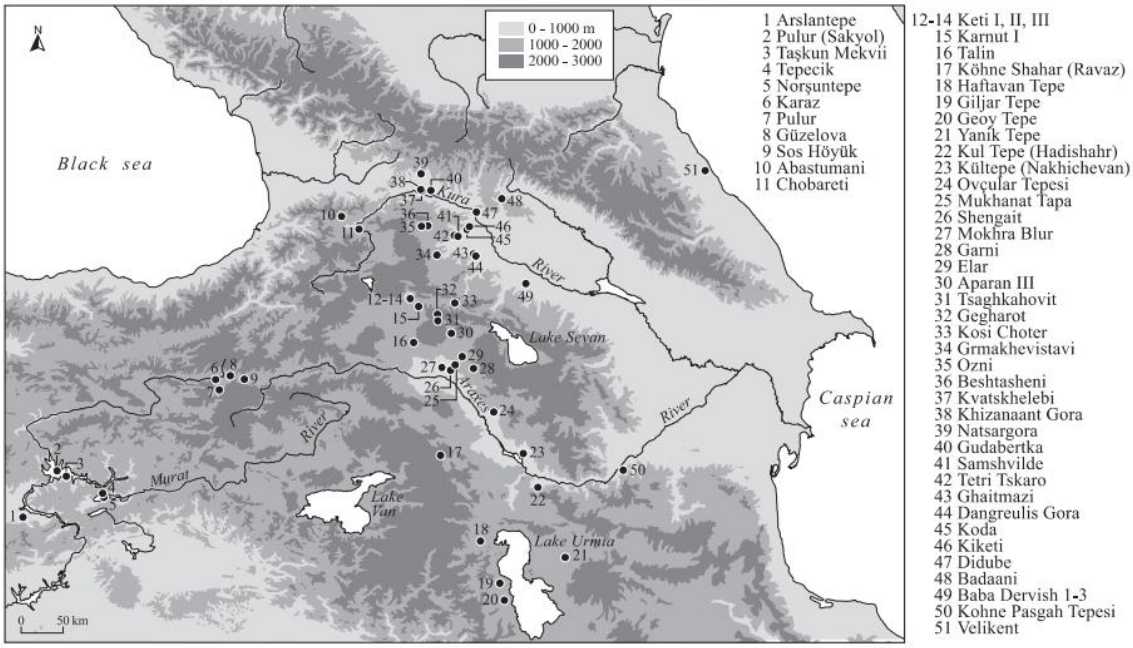
Bu bölümde, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu Bölgesi ve Yakın Doğu'da MÖ 3500-1500 tarih aralığı verileri olan yerleşimlerdeki kazı çalışmalarının tarihi, yerleşimlerin tabakalanması, incelediğimiz döneme ait tabakanın mimari özelliklerini belirten taşınmaz kültür yapısı, taşınabilir kültür varlıkları ve küçük taşınabilir kültür buluntuları olan figürinler detaylı bir şekilde anlatılacaktır. Tez kapsamında incelediğimiz figürinlerle bu yerleşimlerdeki figürinlerin benzerliklerinin karşılaştırılmasıyla, Karaz Kültürü'nün coğrafi sınırları, yayılımı, insanların sosyal hayatının etkileşiminin yansımasının figürinler aracılığıyla anlamlandırılması sağlanmış olacaktır.

2.1. GÜNEY KAFKASYA

Kafkas Dağları boyunca uzanan, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan Kafkasya bölgesi, kuzey ve güney olarak iki coğrafi bölgeye ayrılır. Kuzey Kafkasya, Kafkas sıradağlarının kuzeyinde Rusya sınırları içinde kalırken, Kafkas sıradağlarının güneyinde kalan ve "Transkafkasya" olarak adlandırılan Güney Kafkasya ise Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı kapsar (Akarsu, 2021: 4). MÖ 4. bin yılın ortalarında, tarihsel gelişmelerin hızlanmasıyla Güney Kafkasya kültürlerinde köklü değişiklikler meydana geldi. MÖ 4. bin yılın ikinci yarısında ekonomik sistemlerdeki ilerlemeye bağlı olarak kültürel değişiklikler giderek yoğunlaşmıştır. Neolitik Çağın sonunda Kafkasya topluluklarında tarımda sulama sistemlerinin gelişmesi, tarım arazilerinin genişlemesi sonucunda yeni tarım malzemeleriyle de desteklenen yaylacılık faaliyetleri başlamıştır. Metal işlenmesiyle metal aletler de sosyal yaşamın tüm alanlarına girmiştir (Kushnareva, 1997: 43).

Güney Kafkasya (Güney Kafkaslar veya Transkafkasya), Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin yanı sıra Dağıstan Cumhuriyeti'nin en güney kısımlarını kapsar (Palumbi, 2016: 2). Karaz kültürel geleneği, Güney Kafkasya'nın dağlık

bölgelerinde MÖ 3500'den MÖ 2450'ye kadar vardı (Rothman, 2015: 9190). MÖ 3500 civarında Geç Kalkolitik'in bulanıklığından ortaya çıkan güney Kafkas grupları, bir sonraki bin yılı tamamen kendilerine ait bir iz ile damgalamışlardır (Sagona, 2017: 213). Kırklı yılların başında Boris Kuftin "Kura-Aras" terimini kullandı ve Transkafkasya'daki bu kültürel topluluğun ilk açık tanımını sağladı. Kuftin'e göre Kura-Aras dönemi Eneolitik'e ya da şimdi Geç Kalkolitik olarak adlandırdığımız ve MÖ Geç 4.- 3. bin yıla tarihlenen döneme aittir. Kuftin'e göre, ETÇ, Sachkere ve Erken Trialetian Kurganları gibi yerlerde temsil edilen metal işindeki artışla karakterize edildi (Kiguradze, 2000: 321). Güney Kafkasya, Kuzeydoğu Kafkasya'dan Toros ve Zagros Dağları'na kadar uzanan Karaz maddi kültürünün etkisi altında, ETÇ bölgesel yerleşiminin bir parçasıydı (Harita 2.1) (Smith, 2009: 24).

Harita 2.1. Güney Kafkasya ve Komşu Bölgelerdeki ETÇ Yerleşimleri (Sagona, 2017: 217, Resim 5.2).

Oldukça elverişsiz iklim ve çevre koşulları nedeniyle, geç tarih öncesi çiftçi toplulukları, MÖ 4. bin yıldan önce hayvancılık ve avcılıkla desteklenen karma çiftçiliğe dayalı bir ekonomik strateji geliştirmiş olmalıdır. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'daki höyükler, MÖ altıncı bin yıldan beri yerleşik çiftçi toplulukları tarafından yerleşim belirtileri göstermektedir. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'da aynı çevre yerlerine yönelik rekabet, başka bir deyişle çiftçi/pastoralist gruplarının

giderek artmasıyla yeni tarım arazilerine olan talep, güneydeki Urmiye Havzasına ve batıdaki Kuzeydoğu Anadolu yaylalarına doğru bu genişlemenin ana etkeni olmalıdır (Yakar, 1990: 94).

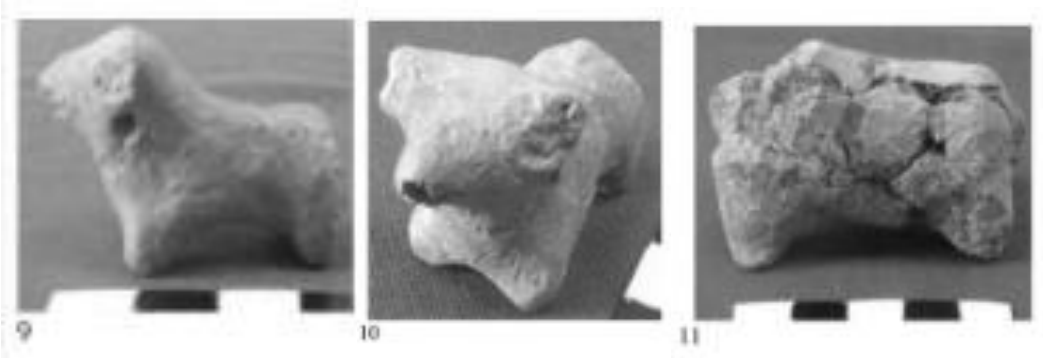
Arkeolojik kanıtlara ve etnografik paralellere dayanarak, Geç Kalkolitik ve ETÇ'nin Transkafkasya ve Doğu Anadolu kültürleri, bireylerin daha yüksek bir sosyal rütbe elde etme fırsatlarını sınırlayan sosyal sistemlere sahip kabile temelli toplumlardır (Batiuk, Rothman, 2007: 15).

2.1.1. Azerbaycan

Tüm Transkafkasya'da (Kolhis hariç) olduğu gibi Azerbaycan'da da ETÇ Karaz Kültürünün yükseliş ve gelişme dönemi olarak kabul edilir. Kafkasya'nın güneyindeki bu dönemi ilgilendiren ilk keşifler, bu kültüre adını veren Kuftin'in belirttiği gibi, 1869'da Azerbaycan'da, Gence kazasındaki Zaglık'ta yapılmıştır (Lyonnet, 2014: 115).

2.1.1.1. Gel Yeri

Azerbaycan'ın Goranbay ilçesinin Tatarlı köyünün 1 km güneydoğusunda yer alan ve 2,5 hektarlık bir alanı kaplayan tepe 2009 yılında tespit edilerek yerleşim alanı Gel Yeri olarak adlandırılmıştır. Tepe üzerinde dört yıl süren arkeolojik çalışmalarda 750 metrekarelik bir alan kazılmıştır. Höyükte iki dönem tarihi tespit edilmiştir. Alt tabaka Kalkolitik Dönem, üst kat ETÇ tarihlenmektedir. Yerleşim alanı çevresinde Kalkolitik ve ETÇ'ye (MÖ V-III. bin yıllar) ait maddi kültür örneklerine rastlanmıştır. Bu buluntular arasında farklı şekil ve renklerde çanak çömlekler, tarımda kullanılan taş aletler, obsidyen/çakmaktaşından yapılmış orak dişler ve bazı kesici aletler sayılabilir. Kalkolitik tabakalardaki seramik malzemeler bitki karışımlıdır. ETÇ'ye tarihlenen tabakada zoomorf figürler, seramik/taştan hazırlanmış eşyalar, ocak yerleri ve mezar yerleri ortaya çıkarılmıştır. ETÇ zoomorfik figürinlerinden bir heykelcik bir ev çukurunda bulunmuştur. Diğer heykelcik ise bir maden tabakasında tespit edilmiştir. Her iki figür de saf kil malzemeli, kahverengi/kahverengimsi renktedir (Resim 2.1) (Huseynov, 2015: 47-51).

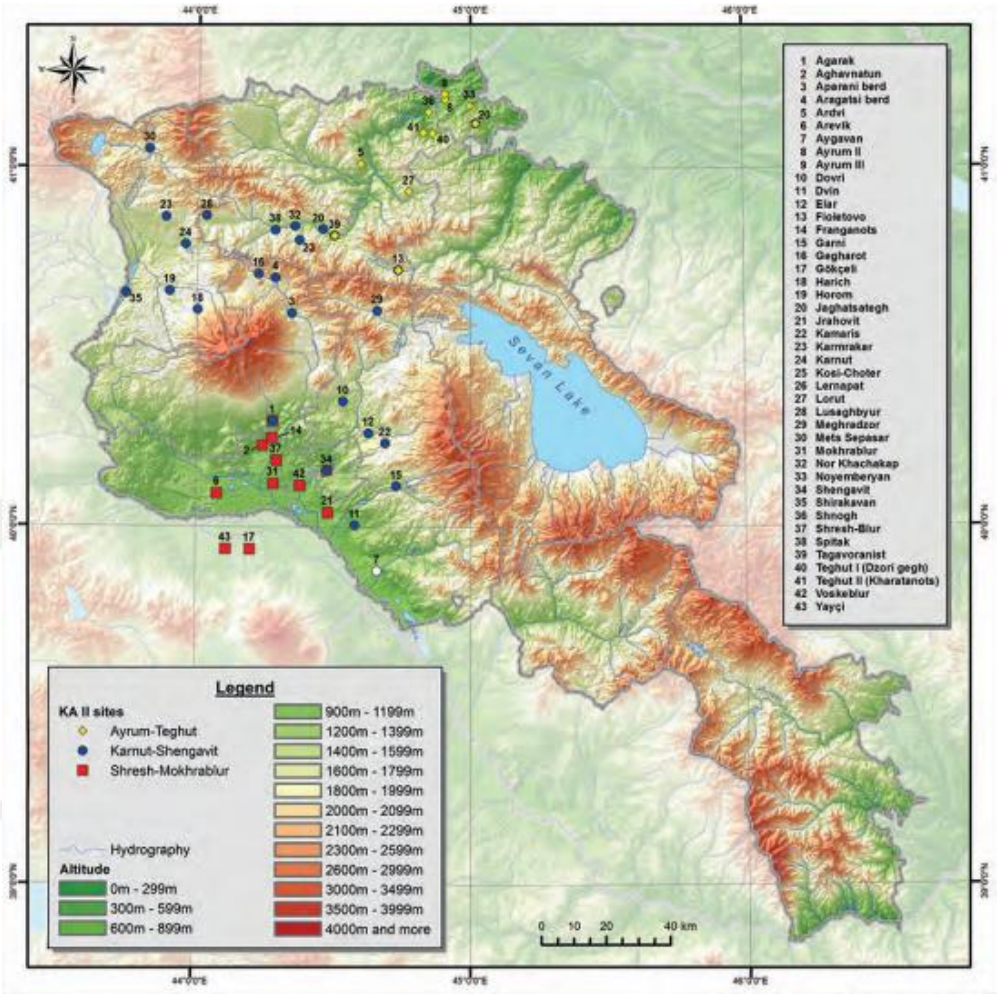
Resim 2.1. Azerbaycan/Gel Yeri Yerleşimine ait ETÇ'ye ait kil figürinler (Huseynov, 2015: 55, Resim 4. 9-11).

2.1.2. Ermenistan

Modern arkeolojik kanıtlara göre, Ermenistan toprakları Paleolitik Dönemden beri yerleşim görmüştür (önemli yerler arasında Artin, Arzni, Lusakert, Erivan vb.). Ermenistan, Neolitik (MÖ 10000-5200) ve Kalkolitik (MÖ 5200-3500) dönemlerden (Arataşen, Aknaşen, Teghut, Areni) itibaren üretken yaşam biçiminin kurulduğu bölgelerden biri olmuştur. Ermenistan'da özellikle dikkate değer olan ETÇ (MÖ 3500-2500), tüm Bereketli Hilal topraklarına yayılan ve 1000 yıldan daha uzun süredir var olan kendine özgü bir kültürel sistemi temsil eden Karaz Kültürü ile bilinmektedir (Şengavit, Mokhrablur, Harikh, Karnut) (Avetisyan, Bobokhyan, 2012: 8).

Ermenistan'da Karaz dizisi ayrı bir karaktere sahiptir. Ermenistan'da Karaz Dönemi periyodizasyonu (kronolojisi) MÖ 3600/3500–2900 (KA I) ile 2900–2600/2500 (KA II) arasına tarihlenebilir. Karaz Kültürü hem erken (KA I) hem de geç (KA II) yerleşimlerin büyük ölçüde tek katmanlı karakterine yansır: tahrip olmuş bir katman, bazı çok katmanlı (KA I-II) yerleşimlerin süreksizliğini gösterir. Ermenistan genelinde temsil edilen KA I evresi, Ermeni Yaylası'nın neredeyse tamamında yaygın olan, oldukça homojen bir komplekse ait olan 'Elar-Aragats' tipi seramiklerle işaretlenmiştir. Kompleksin homojenliği MÖ 2900 civarında parçalanır ve bunu yerel seramik stillerinin bir mozaiği izler. KA II evresi, temel özelliklerde benzer ancak stilistik olarak oldukça spesifik bir dizi seramik kompleksi içerir. Bugün Ermeni topraklarında, bölgeleri ülkenin fiziki-coğrafi bölgelerine tekabül eden en az üç eşzamanlı kompleks vardır: Ağrı Vadisinin orta kesiminde Shresh-Mokhrablur kompleksi, kuzeyde ve doğuda Karnut-Shengavit (Aragatsotn, Shirak, Kotayk ve Lori-

Pambak bölgeleri) ve Aghstev ve Debed nehirlerinin havzalarında Ayrum-Tegut (Harita 2.2) (Badalyan, 2018: 51).

Harita 2.2. Ermenistan – KA II Yerleşimleri (Badalyan, 2018: 63, Resim 6).

Karaz maddi kültür etkisinde Güney Kafkasya, Kuzeydoğu Kafkasya'dan, Toros ve Zagros Dağları'na kadar uzanan ETÇ bölgesel ekümeninin (yerleşilen bölgenin) bir parçasıdır (Avetisyan, Badalyan, Smith, 2009).

2.1.2.1. Agarak

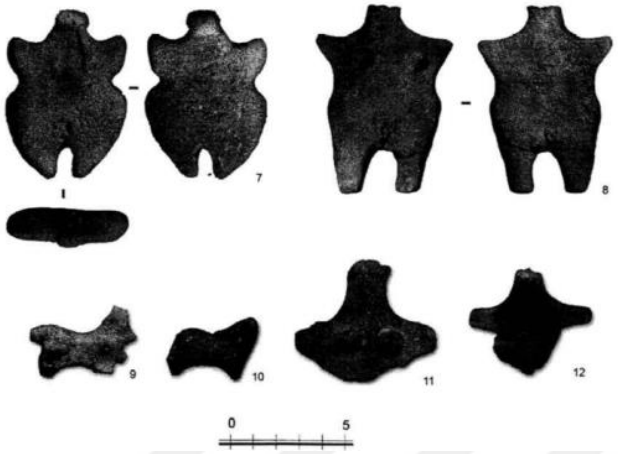
Agarak arkeolojik yerleşim alanı, Ermenistan topraklarında son zamanlarda kazılan yerleşimler arasında, özel verileriyle öne çıkmaktadır. Yakın zamanda bulunan bu yerleşim, Agarak köyünden Voskehat'a kadar uzanan Amberd Nehri'nin batı kıyısındaki bir tüf platosunda yer almaktadır. Kompleksin ana özelliği, taş ve kayaya yontma yapılardan oluşan kompleksler ile bunların çevresinde ve arasında çok katmanlı

bir yerleşim ve mezar yapılarıyla temsil edilmektedir (Avetisyan, 2008: 39). Yerleşim alanı, kuzey, güney, batı, doğu ve merkez olmak üzere 5 komplekse bölünebilen bir yüzey alanı olan Agarak ve Voskehat köyleri arasında yaklaşık 200 hektarlık bir alanı kaplamaktadır (Badalyan, Avetisyan, 2007: 25). 2001-2008 yıllarında gerçekleştirilen ilk platformun (Tr. I-V) farklı seviyelerindeki kazıların sonuçları, Agarak yerleşiminin en erken evresinin, ETÇ'nin orta ve son (geçiş) (Agarat Ia –Ib) evrelerine özgü malzeme ile temsil edildiğini açıkça ortaya koymaktadır (Avetisyan, 2008: 39). 45 cm kalınlığındaki ETÇ kültür tabakası, mevcut yüzeyin 2,10 m altında olan bakir toprak üzerinde durmaktadır; bu tabaka sadece bir yapı seviyesi içermektedir. ETÇ malzemeleri Karaz Kültürünün orta (Shresh-Mokhra Blur, MÖ 29-26. yy) ve geç (Karnut-Shengavit, MÖ 26-24. yy) evrelerine aittir (Badalyan, Avetisyan, 2007: 26). Agarak yerleşiminin la dönemine ait konutlar yuvarlak planlı, dikdörtgen taş eklerle ve onları ayıran bir sokakla temsil edilmektedir. Biçimsel özellikleri, süsleme motifleri ile ele geçen çanak çömlek malzemesi ile de Agarak yerleşiminin la dönemini, MÖ XXIX - XXVII yüzyıllara dayanan ETÇ'nin ikinci aşamasına bağlamayı mümkün kılmaktadır. Agarak yerleşmesinin lb dönemi MÖ XXV - XXIV yüzyıllara tarihlenmektedir (Avetisyan, 2008: 40).

Yerleşim alanının ETÇ tabakası olan Agarat I'den sonraki tabakalanması ise şu şekildedir: Agarak II-Orta Tunç Çağı (MÖ XVII – XVI.yy), Agarak III-Geç Tunç Çağı (MÖ XV – IX. yy), Agarak IV (Hellenistik Dönem), Agarak V (MÖ lV/III - MS III/IV. yy), Agarak VI (IX – XIII. yy), Agarak VII (XVII. - XIX yüzyılın ilk yarısı) (Avetisyan, 2008: 40-41).

ETÇ tabakasına ait kil nesneler arasında bir dizi antropomorfik ve zoomorfik figürin, tekerlek modelleri bulunmaktadır (Badalyan, Avetisyan, 2007: 27). Pişmiş toprak (PT) heykelcikler (Avetisyan, 2003: 57) düzleştirilmiş formda (en iyi korunmuş heykelcik için 1,1-1,8 cm kalınlığında ve 7,5 cm yüksekliğinde), belirgin cinsel özelliklere sahip, yanlarda ayrılmış kollar (5 ila 6 cm boyutlarında) ve belirgin şekilde modellenmiş bacaklara sahip kadın temsilleridir. Çoğu durumda kafalar kırılmış, figürinlerden birinde göğüste yatan örgülerin(?) temsili korunmuştur (Resim 2.2). Zoomorfik figürinler, birlikte modellenmiş toynakları (uzunluk 3,5 cm, yükseklik 2,7 cm) ve boyunda bir delik bulunan bir öküz ve muhtemelen bir köpekten (uzunluk 4,7 cm, yükseklik 3 cm) oluşmaktadır (Resim 2.3). Tekerlek modelleri, delikli bir açıklığa

sahip çıkıntılı bir göbeğe sahiptir; çapları 3 cm ile 5,1 cm arasında değişmektedir (Badalyan, Avetisyan, 2007: 27).

Resim 2.2. Ermenistan/Agarak Yerleşimine Ait Antropomorfik ve Zoomorfik Figürinler (Badalyan, Avetisyan, 2007, 31, levha V: 7, 8, 11, 12).

Resim 2.3. Ermenistan/Agarak Yerleşimine ait MÖ 3. Bin Yıl İlk Yarısına Ait Kil Figürinler (Avetisyan, 2008: 213, Tablo 5).

2.1.2.2. Gegharot

Ermenistan'daki Tsaghkahovit Ovasında uluslararası ArAGATS Projesi (Armenian-American Project for the Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies) kapsamında 1998'den itibaren 11 yıl boyunca 8 sezon devam eden arkeolojik saha çalışmaları sistemli yapılmaktadır. Erken ve Proto Neolitik Dönemlerde Ermenistan'da yerleşim olduğu bilinmekle birlikte arkeolojik veriler daha çok İlk Tunç (MÖ 3500 - 2400), Son Tunç (MÖ 1500-1200) ve Demir Çağ 3

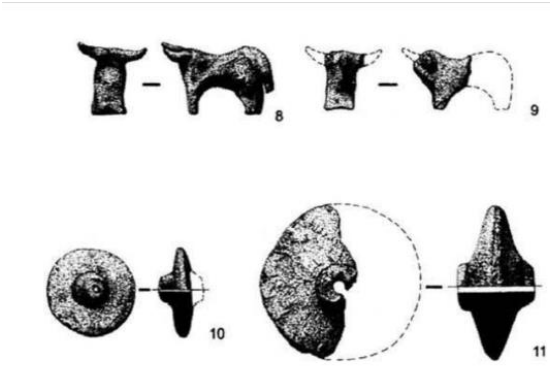
(Akhamenid, Pers Hanedanlığı, MÖ 600 - 300) dönemlerine aittir (Badalyan, Smith, Khatchadourian, 2010: 263-265).

Pambak silsilesinin güney kanadı, Tsaghkahovit Ovasının kuzeydoğu kenarı Marz (il) Aragatsotn Aragats Bölgesi köy Gegharot Saha, köyün doğu ucunda, Aparan-Vanadzor yolunun sağında, Tsilkar dağının güney yamacında yer alır ve tepeyi 90 m nispi yükseklikte kaplar (Badalyan, Avetisyan, 2007: 99). Yerleşme tepenin zirvesini ve batı yamacını kaplar. Oldukça aşınmış ve doğal kaya üzerinde kalan kültür tabakasının kalınlıkları 50 ile 70 cm arasındadır. Tepenin batı eteğinde inşaat çalışmaları sırasında bir mezar bulunmuştur. H. Martirosyan, yüzeyden toplanan çanak çömlek parçalarının incelenmesine dayanarak, malzemeyi Karaz Kültürünün Şengavit sonrası kültürel ve kronolojik evresine MÖ 2300-2000 yılları arasına tarihlendirmektedir. Burada benimsenen kronoloji ve tarihleme sistemleri içinde bu siteyi MÖ 3. bin yılın ilk yarısına tarihlenen Karaz Kültürünün son aşaması olan III. aşamaya (Karnut-Şengavit olarak adlandırılır) bağlanmaktadır (Badalyan, Avetisyan, 2007: 100).

Gegharot ETÇ tabakalarında çanak-çömlek açısından farklılık gösteren iki ayrı yerleşim dönemi saptanmıştır. ETÇ I dönemine ait olan kültür katında "Elar-Aragats" türü çanak çömlek ve iki odalı konut yapılarının taş temelleri; ETÇ II dönemine ait kültür katında ise "Karnut-Şengavit" tipi çanak çömlek, yapı kalıntıları ve mezarlar tespit edilmiştir (Badalyan, Smith, Khatchadourian, 2010: 263).

Gegharot yerleşiminin ETÇ yaşam biçimi verileri ise aynı yerleşimde ayrı mekanlar arasında bile beslenme düzeni açısından büyük farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Yerleşimde bulunan yabani hayvanların yanı sıra koyun ve özellikle kuzu kemikleri, topluluğun yarı göçebe bir yaşam sürdürdüğünü ve dolayısıyla yerleşimin mevsimlik olarak kullanıldığını; yerleşimde domuz kemiklerinin çok sayıda oluşu, yerleşimin sürekli olduğunun kanıtı olduğunu düşündürmektedir (Badalyan, Smith, Khatchadourian, 2010: 264).

Yerleşimde kil nesne olarak şunlar bulunmuştur: pişmiş topraktan boyunda bir delik bulunan öküz figürinleri; tam bir örnek olan figürinler, 3,6 cm uzunluğunda ve 2,3 cm yüksekliğindedir (Resim 2.4) (Badalyan, Avetisyan, 2007: 101).

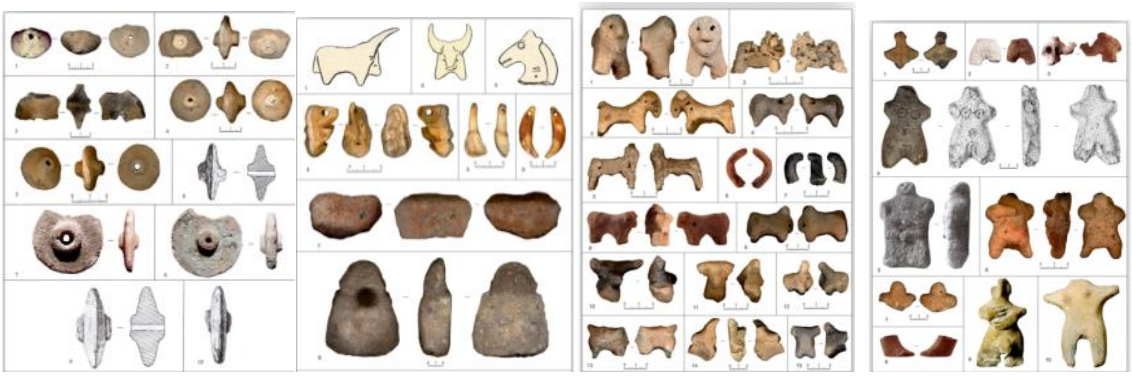

Resim 2.4. Ermenistan/Gegharot Yerleşimine Ait Kil Figürinler ve Tekerlek Modelleri (Badalyan, Avetisyan, 2007: 103, Levha 3).

2.1.2.3. Shengavit

Shengavit, Ermenistan'da kapsamlı bir şekilde kazılan Karaz Kültürü alanlarından biridir (Rothman, 2021: 52). Alan, Erivan-Shengavit'te, Hrazdan Nehri'nin sol kıyısında, yüksek, düz tepeli bir burun üzerinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 930 m yükseklikte ve 6 hektardan fazla bir alanı kaplamaktadır (Simonyan, 2015: 137). Yaklaşık 4 m.lik kültürel tabakalar Kalkolitik malzemelerle temsil edilmektedir (Tabaka I: MÖ 5. - 4. bin yıl ilk yarısı) ve ETÇ tabakaları (Tabaka II-IV: MÖ 3. bin yılın ilk yarısı), Orta ve Geç Tunç Çağlarında (MÖ 3. bin yılın ikinci yarısı-2. bin yıl) bölge mezarlık olarak kullanılmıştır (Simonyan, Gevorgyan ve Bobokhyan, 2019: 35).

ETÇ boyunca, Şengavit yerleşimi, yoğun olarak yuvarlak, dikdörtgen planlı yerleşimli evler, silindirik şekilde taş malzemeli ve girişlere sahip iki katlı tahıl depolama çukurları ile karakterize edilmektedir. Yerleşim taş savunma duvarları ile çevrilidir. Yüksek kaliteli, kırmızı-siyah perdahlı çanak çömlek, PT malzemeli yuvarlak ocaklar, yerleşiminin ayırt edici özelliklerinden biridir. Boncuklar, küpeler, kolyeler, iğneler gibi gösterişli ürünler yaygındır. Sanatsal anlamda erkekleri, kadınları ve hayvanları (koç, boğa, at, vb.) tasvir etmişlerdir (Resim 2.5) (Simonyan, Gevorgyan, Bobokhyan, 2019: 35).

Resim 2.5. Shengavit Yerleşimine Ait Küçük Buluntu Grupları (Tekerlek, Hayvan, İnsan Figürinleri ve İdoller) (Simonyan, 2015: 153-154-156, Tablo 3-8-9-10).

Çıkıntılı dingilli sağlam tekerlek modelleri, omuzlarının sadece bir tarafında delik bulunan ve yatak koşumlarını gösteren öküz heykelcikleri, taşıma aracı olarak uygulamalarının kanıtıdır (Simonyan, 2015: 152). Shengavitian sanatı esas olarak PT hayvan heykelcikleriyle (koç, boğa, at vb.), erkek ve kadınların tüf/pişmiş kilden yapılmış ilkel heykelcikleri temsil edilmektedir. (Simonyan, 2015: 154). Shengavit'teki kazıcılar bir boğa başı heykelciği, bir fallus oymacılığı, obsidyen ok uçları, bir kızıl geyik boynuzu ve kült nesnelerinin bulunduğu odada bir insan falanksı (parmak kemiği) bulmuşlardır. Tüm bu semboller teorik olarak doğurganlığı ve insanların ve bağımlı oldukları doğal çevrenin bütünleşmesini temsil etmektedir (Simonyan, Rothman, 2015: 30).

2.1.3. Gürcistan

Güney Kafkasya'da tespiti yapılan Karaz Kültürü yerleşimlerden biri olan Tselis Seri Yerleşimi ve Mezarlığı, Gürcistan örneği olarak incelenmiştir.

2.1.3.1. Tselis Seri Yerleşimi ve Mezarlığı

Tiselis Seri yerleşimi ve mezarlığı, Doğu Gürcistan'daki Karaz Kültürü'nün yerel varyantlarının temaslarının yansıtıldığı yerdir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı inşaatına başlanmasından itibaren 2004 yazında, ROW (Right of Way) projesinin Borjomi bölümündeki inşaat çalışmaları sırasında bir yerleşim yeri ve mezarlığın bir kısmı ortaya çıkmıştır. Yer, Tadzrisi Köyünün güneybatısında, Akhaltsikhe ile Borjomi arasındaki Tiselis Seri (Tiseli Tepesi) olarak adlandırılan sırtın batı yamacında yer

almaktadır. Site karmaşık bir kabartmaya sahip ve 1607 m yükseklikte yer almaktadır. Arkeolojik kazılar ancak petrol ve gaz borularının yerleştirilmesi için oluşturulan hat boyunca yapılabilmiştir. ROW'un güney kesiminde bir binaya ait izler kaydedilmiştir. Yakınlarda iki gömü daha bulunmuştur. ROW'un kuzey kesiminde boru hattı tarafından yerleşimle çağdaş sekiz gömü ortaya çıkarılmıştır (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 119-120).

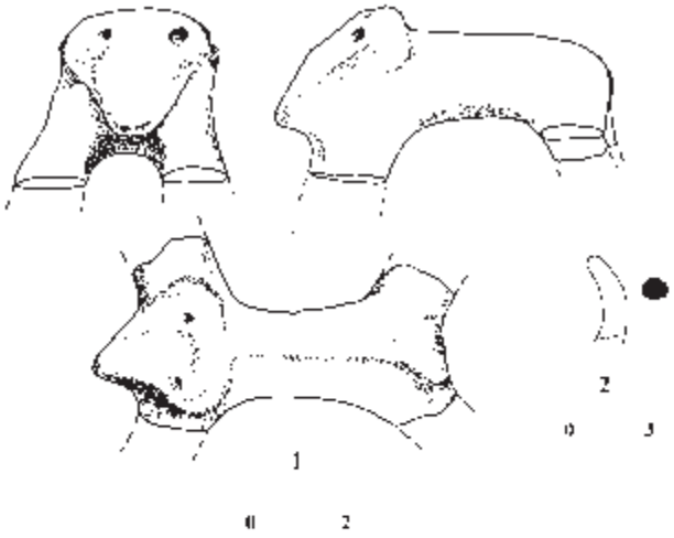
Yerleşimin incelenen kısmı yapının mimarisi veya planı hakkında net bir fikir vermemektedir. Tepenin yamacında yer alan köyün, yer şekillerine uygun teraslar halinde inşa edildiği varsayılmaktadır. Düz taş ve kerpiç duvarlardan (muhtemelen) düz çatılı dikdörtgen yapılar oldukları anlaşılmaktadır (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 120).

Tiselis Seri'de Karaz Kültürü yerleşimi ile çağdaş on gömü ortaya çıkarılmıştır (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 120). Bulunan on gömüden dokuzu çukur mezar (No 1-3, 5-10), biri duvarları kuru yığma yığma taştan yapılmış bir mezardır (Mezar 4) (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 120). Mezarlarda üç çocuk, altı yetişkin erkek ve iki kadın olmak üzere 11 kişi vardı. Mezarların çoğunda herhangi bir mezar hediyesi bulunmamakta; sadece dört mezarda (No-1, 2, 4, 6) mezar hediyesi vardır. Mezar hediyeleri, dört adet kap, bir kemik patella ve boncuklardır. Mezar eşyası bulunmayan mezarlarda genellikle baş ve ayak olmak üzere koyun, keçi ve sığır kemikleri bulunmuştur (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 120).

Tiselis Seri'deki buluntuların çoğu seramiktir. Seramik buluntular ise çoğunlukla çanak çömlek, testi ve kâse gibi kap parçalarıdır. Genellikle sade olan seramik buluntularda ara sıra spiraller, kemerler, yılanlar, üçgenler veya hayvan figürleri gibi oyulmuş geometrik motif süslemeler yer almaktadır. Çanak çömlek malzemeleri tamamen el yapımıdır. Çoğu pembemsi, bazılarının pembe veya kahverengi yapı üzerinde gri veya siyah perdahlı bir dış yüzeyi vardır. Tiselis Seri Yerleşimine ait seramik topluluğu, Karaz Kültürü'nün tipik bir örneğidir ve MÖ 3. bin yılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 121).

Tiselis Seri Yerleşiminde tespit edilen 3 numaralı binanın yakınında küçük, ayakta duran, koyun figürini olması muhtemel PT figürin bulunmuştur. Pembemsi-kahverengi renkte fırınlanan figürin 7,8 cm uzunluğunda ve 4,3 cm yüksekliğindedir. Bacakları ve yüzünün sağ üst kısmı kırık ele geçirilmiştir. Yüz üçgen, üstte

genişlemektedir. Sol üstte ve sağda gözler, fırınlamadan önce açılan deliklerle tasvir edilmiştir. Sağ göz hasarlı, ağzı ayırt etmek ise zordur. Baş kısmından arka tarafa doğru sırt uzanmakta, bacaklar yayılmış şekildedir. Karaz Kültür yerleşimlerinde koyun heykelciklerine oldukça sık rastlanır. Koyunların yanı sıra muhtemelen öküz heykelciklerinin de olduğu 2 numaralı binanın yakınında bir adet PT boynuz parçasının bulunmasından anlaşılmaktadır. Gürcistan'daki ETÇ sitelerinde, stilize öküz figürinlerinin kısa boynuzları vardır (Resim 2.6) (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 123).

Resim 2.6. Gürcistan/Tselis Seri Yerleşimine ait Hayvan Figürini ve Boynuz Parçası (Gogochuri, Orjonukidze, 2010: 132, Levha VI 1-2).

2.1.4. Nahçıvan

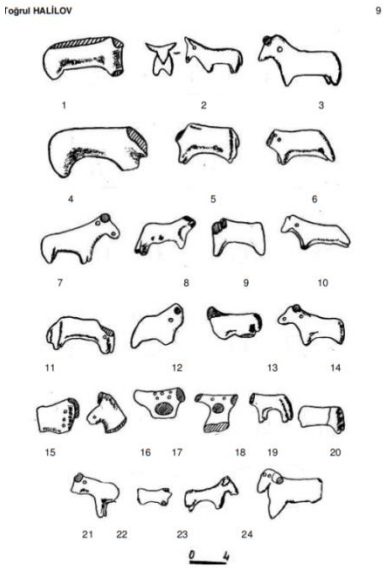
I. Kültepe yerleşiminin Karaz tabakasındaki radyo-karbon verileri Karaz Kültürünün Nahçıvan'da MÖ IV. bin yılın ortalarında başladığını göstermektedir. MÖ III. bin yılın ortalarında veya MÖ 2300 yılına değin devam eden kültür üç evreden oluşmaktadır (Bahşaliyev, 1997: 23). I. Kültepe ve II. Kültepe'de Karaz Kültürü kabilelerinin sosyo-ekonomik gelişimlerini yapılan araştırmaların sonucuna göre; yuvarlak ve dörtgen mekân eklentili yuvarlak evler ve dörtgen planlı evler kullanılmıştır. Dörtgen planlı ocaklar ve yuvarlak mangallar (PT) evlerdeki ısı elemanıdır (Bahşaliyev, 1997: 23). ETÇ Kültürü, Kalkolitik Kültür ekseninde gelişmiştir. ETÇ höyüklerindeki tabakaların kalınlığı (I. Kültepe: 9 m, II. Kültepe: 7 m), kültüre ait tüm evrelerin tabakalarda görülmesi ve bu tabakaların Kalkolitik tabakalar

üzerinde yer alması Karaz Kültürünün ana vatanının Nahçıvan olabileceğini işaret etmektedir. Karaz Kültürünün kökenleri Nahçıvan'dan Güney Azerbaycan, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanır (Bahşaliyev, 1997: 28). Karaz Kültürünün lokal özelliklerinin olması nedeniyle kültürün kökeninde çeşitli halklar yer almaktadır. Lokal özellikleri ile belirlenen Urmiye Havzası ve Nahçıvan çevresindeki Karaz Kültürünün yazılı kaynaklarla bilinen Guti ve Lulluibilerle ilgili olduğu ve bu kabile dilinin Zagro Elam grubu içerisinde yer aldığı önerilmiştir (Bahşaliyev, 1997: 28).

2.1.4.1. Kültepe

ETÇ tabakasından 21 adet boğa figürü ortaya çıkarılmıştır. 4,5-6,7 cm aralığında uzunlukları, 3-4 cm aralığında ise yükseklikleri değişmektedir. Boğa figürlerinin bazılarının burnunda oyuk açılmıştır. Bazı boğa figürlerinin gözleri çizim yöntemiyle belirtilmiştir (Halilov, 2015: 68).

II. Kültepe'nin ETÇ tabakasında XI. yapı katında yuvarlak planlı, VI. yapı katında dikdörtgen planlı tapınaklar ortaya çıkarılmıştır. Bu tapınaklarda ocak yerinde öküz başı biçiminde figürinler ele geçirilmiştir. Öküz kafası biçimindeki figürinler erken evrelerde soyut, daha sonraki evrelerde gerçekçi görünümdedir (Resim 2.7) (Bahşaliyev, 1997: 27-28).

Resim 2.7. Nahçıvan'da Yapılan Kazılar Sonucunda Ortaya Çıkarılan Tunç Çağına ait Kil Hayvan Figürinleri (Halilov, 2013: 9, Tablo 1).

Kil hayvan figürlerinin kullanım amacı, yapılış anlamı ile ilgili araştırmacıların düşünceleri farklı olsa da büyük bir ihtimalle tüm hayvan figürlerinin yapılmasının temel nedeni bu hayvanların insanların ekonomik hayatında geniş yer tutması nedeniyle bu çağda (ETÇ) insanlarının dini-ideolojik görüşlerinde hayvan kültü önemli yer tutmuş, bu figürler hayvan kültünü yansıtmıştır (Halilov, 2017: 25).

Nahçıvandaki ETÇ yerleşimlerinde kil malzemeli figürinlerin bulunması bu dönemde Nahçıvanda heykeltıraşçılığın olduğunu göstermektedir. ETÇ dönemindeki halklar hayvancılık ve çiftçilikle uğraşmalarının yanı sıra bu yeteneklerini dini-mitolojik öğelerle de bütünleştirmişlerdir. PT kaplar, metal malzemelerin bezenmesinde ve figürinlerde Güney Kafkasya, Ortadoğu, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun ETÇ yerleşimlerindeki buluntularla benzerlik olması kültürlerarası etkileşim olduğunu göstermektedir (Halilov, 2015: 71).

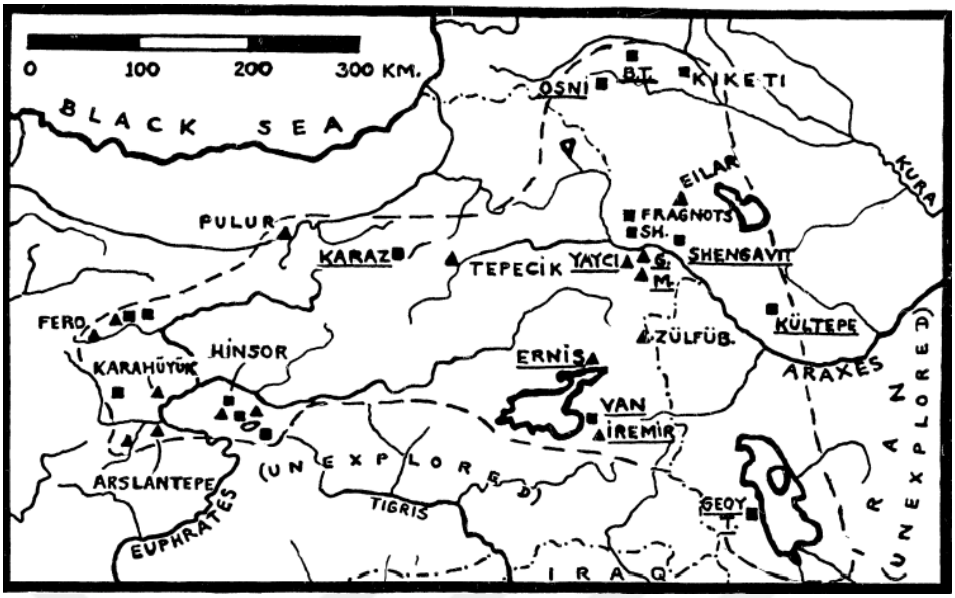
2.2. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Doğu Anadolu ETÇ (yaklaşık MÖ 3100–2100) döneminde, Kuftin'in kazılarından sonra tanımladığı Karaz kültürel kompleksi tarafından meydana getirilmiştir. Doğu Anadolu ETÇ'nin Transkafkasya kökenli olduğuna işaret eden kültürel kompleks, birbirini izleyen bilim adamları tarafından benimsenen bakış açısına bağlı olarak alternatif olarak "Karaz", "Kırmızı Siyah Perdahlı" veya "Erken Transkafkasya" olarak adlandırılmıştır (Marro, 2011: 1). Doğu Anadolu Yaylası, Kafkasya, İran, Mezopotamya ve Anadolu'nun kilit noktası, çeşitli kültürlerin çarpışma yeri, göçlerin uğrak ve sığınma yeri arayanların yurdu olmuştur (Koşay, 1943: 165). Antik Yakın Doğu'nun kuzeyinde Toros Sıradağlarının ötesinde kalan dağlık bölge, kentli ve yerleşik Mezopotamya kültürlerinin aksine hareket halinde yaşayan hayvancı halklar ve bu dağlık kuşak içerisinde belirli bölgelerde ise tarımcı yerleşik topluluklar tarafından yerleşilmiştir (Işıklı, 2019: 139). Kültüre ait yerleşimler korunaklı, verimli çöküntü alanlarında, vadi tabanlarında ve akarsu vadilerinde kümelenmiştir. Doğu Anadolu genelinde höyüklerdeki kültüre ait katlar Transkafkaslardakinin aksine yerleşik yaşamın ve mimari geleneğin göstergesi güçlü depozitlerle temsil edilmektedir. Kültürün göçebelik özelliği, Doğu Anadolu'daki kültüre ait kanıtların doğası gereği en fazla yarı göçebe (yaylacı) bir kültür olarak tanımlanabilir (Işıklı, 2011: 263-264). Kültürün temsilcisi halk gruplarının sosyo-ekonomik açıdan yaşam biçimi günümüz

Doğu Anadolu ve Yakındoğu'nun dağlık yüksek kesimlerinde uygulanan yaylacılık veya sürü göçü olarak adlandırılan geçim şekline benzemektedir (Işıklı, 2011: 264). Doğu Anadolu, ETÇ'de hayvancılıkla uğraşan göçebeler ya da yaylacılığın bir biçimini uygulayan topluluklar tarafından yerleşilmiş bir coğrafyadır. Yaylacılık, topluluğun bir kısmının hayvan sürülerini mevsimsel veya dönemsel olarak farklı çevresel ortamlara hareket ettiği geçim yöntemidir. Günümüzün göçebe obalarını yansıtan; bağımsız dörtgen evler ve yuvarlak planlı odaların bileşimine sahip bazı köylerin planı, sert iklim koşullarına karşı dayanıksız ETÇ mimarisi, maltız gibi taşınabilir eşyaların varlığı da göçebe/yaylacı kültürel özelliğini vurgulamaktadır. Bu unsurların bir arada olması göçebelik ve göçlerin kapsamlı olduğu fikrini geliştirmiştir (Sagona, Zimansky, 2009: 169).

Dördüncü bin yılın ortalarında Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da eş zamanlı olarak köklü değişimler meydana gelmiş, önceki Geç Kalkolitik kültürlerin sonunu işaret ederek bu bölgeleri yeni ve bozucu bir kültürel modelin itici güçlerine dönüştürmüştür. Kuzey İran, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki yayla topluluklarının bin yıla yakın süre devam eden kimliğine dayalı güçlü bir ölçütüydü (Palumbi, 2011: 215). Doğu Anadolu Tunç Çağı kültürleri, ova odaklı ve yayla odaklı kültürel varlıklar arasındaki karmaşık ilişkileri ortaya çıkaran uzun vadeli, bölgeler arası gelişmelerin içindedir (Marro, 2011: 1).

Bu kültürün ETÇ'nin farklı aşamalarında Transkafkasya'daki farklı ekolojik ortamlardan birçok yöne yayıldığı oldukça açıktır. İlk olarak MÖ dördüncü bin yılın ortalarında veya ikinci yarısında Doğu Anadolu'nun yaylalarına, Kura (Kuruçay) üzerinden Erzurum vilayetine, Aras Vadisi üzerinden Van Havzası ve Muş Ovasına kadar genişlemiştir. MÖ 3. bin yılın ilk çeyreğinde bu kültür Murat Nehri üzerinden yukarı Fırat Vadisine ve Malatya Ovasına kadar ilerlemiştir. Aşağı Fırat Havzasında ve özellikle Urfa ilinde (örneğin Hassek Höyük, Lidar, Kurban ve Giritille) yapılan son kazılar göz önüne alındığında, bu kültürün taşıyıcılarının Türkiye'nin güneydoğusunda, Toros Dağları'nın kuzeyindeki Elazığ-Malatya bölgesinde yaptıkları gibi yerleşememişlerdir. Ancak daha sonraki bir tarihte, ETÇ II döneminin başında veya biraz daha erken bir tarihte Amik Ovasına girmeyi başarmışlardır (Harita 2.3) (Yakar, 1990: 95).

Harita 2.3. Doğu Anadolu-Transkafkasya ETÇ Kültür Bölgesi (Burney, 1958: 172, Harita 1).

Yukarı Fırat Bölgesinde, Karaz müdahalesinin iki farklı anını ayırt etmek mümkündür. İlki MÖ 3. bin yılın başına (Erken Tunç I'e) tarihlenebilir ve Geç Uruk genişlemesinden sonra güç yapılarının çökmesinin doğrudan bir sonucu gibi görünmektedir (Greenberg, Palumbi, 2015: 120). İkinci müdahaleci an MÖ 2750-2500 yılları arasında tarihlenebilir (Erken Tunç II'ye karşılık gelir). Bu aşama, yerel toplulukların sosyal ve politik örgütlenmesinin geniş çaplı bir şekilde yeniden yapılandırılmasıyla bağlantılı olarak Karaz unsurlarının tüm bölgede zirveye ulaştığını görmektedir. Bazı açılardan bu dönemde Yukarı Fırat'taki kültürel gelişme hızı ile Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'dakiler arasında ayrım yapmak neredeyse imkansızdır (Greenberg, Palumbi, 2015: 121).

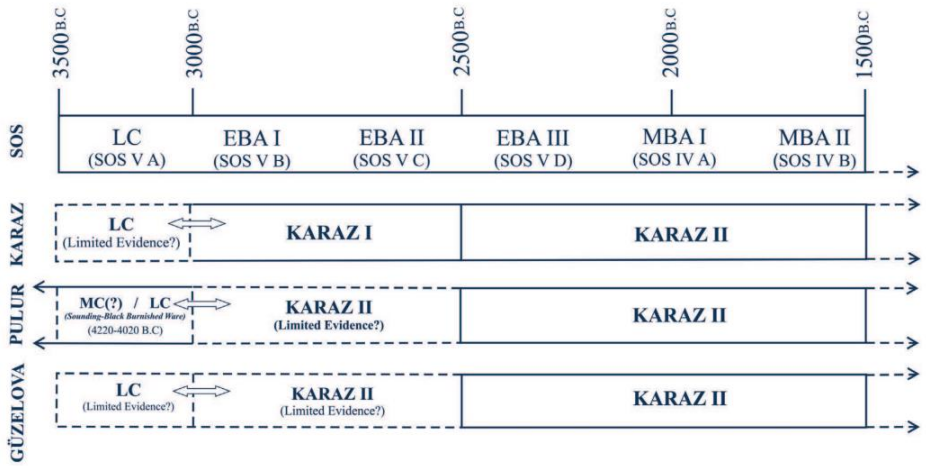
2.2.1. Erzurum-Kars Bölümü Anahtar Yerleşimleri

Erzurum'da yapılan kazılar sonucunda, Erzurum bölgesinde bin yılı aşkın süredir devam eden Karaz Kültürünün üç gelişim evresine sahip olduğunu göstermektedir. İlk aşama, Karaz Kültürünün kökenlerine ışık tutan biçimlendirici süreçtir. Bu süreçte, bölgenin Geç Kalkolitik Dönemine kadar uzanan süreçte, Karaz Kültürünün, Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'nun yerel kültürlerinden ve bölgeler arası bağlantı ve etkileşimlerinden evrimleştiği görülmektedir (Işıklı, 2015a: 66).

Karaz Kültüründe en önemli özellik, bölgeselliktir. Erzurum, Karaz yayılım alanı içerisinde önemli bir alt kültür bölgesidir. Erzurum Ovasındaki eski tarihli ve Pasinler Ovasında Sos Höyükte yapılan kazıların sonucuna göre Geç Kalkolitik Çağın yerel geleneklerinden beslenen, Kura ve Aras nehir topraklarından doğan, diğer yerel ETÇ kültürlerinden etkilenerek, söz konusu kültürün geliştiği anlaşılmaktadır (Işıklı, 2019: 143). Karaz Kültürünün gelişim evresinin ikinci aşaması, geleneksel dönemdir. Kültürün karakteristik özellikleriyle bölgede kültür kompleksi varlığını sürdürmüştür. Geleneksel dönemin ayırt edici özelliği, kültürün giderek artan bölgesellik eğilimidir (Işıklı, 2015a: 66).

Yaklaşık 1500 yıl boyunca varlığını sürdüren Karaz Kültür kompleksinin son evresi bölgeciliğin hâkim olduğu Erzurum Bölgesinde Geç Karaz Dönemi'nde çeşitli değişiklikler ve bölgeselleşme özelliklerini göstermektedir. Başta Karaz Kültürü çanak çömleği o dönemde bölgesel özellikler taşımaktadır. Bölgecilik dışında dönemin bir diğer karakteristik özelliği de bu bölgede barışçıl ve uyumlu topluluklar oldukları düşünülen Karaz grupları, yerel ve diğer kültürlerle başarılı bir şekilde bütünleşmeyi başararak birlikte yaşamalarıdır. Geç Karaz Dönemi'nde oldukça yerel olan Karaz seramiklerinin yanı sıra aynı yerde Güney Kafkasya çanak çömleğinin de ele geçmesi kültürü oluşturan toplulukların birlikte yaşadıklarını göstermektedir (Tablo 2.1) (Işıklı, 2015a: 66).

Tablo 2.1. Erzurum'da Kazısı Yapılmış Karaz Kültürüne Ait Yerleşimlerin Stratigrafilerini Gösteren Kronoloji Tablosu (Işıklı, 2015a, 56, Resim 4).

2.2.1.1. Pulur Höyük

1960 yılında Atatürk Üniversitesinin daveti üzerine Erzurum'un batısındaki Pulur Höyükte kazı çalışması, Hamit Zübeyr KOŞAY tarafından yürütülmüştür. Atatürk Üniversitesinden Hermann VARY ve bazı öğrenciler de yardımcı olarak kazıya katılmışlardır (Resim 2.8) (Koşay, 1964: 93). Erzurum-Pulur Höyükte kazı çalışmaları 60 yıl sonra Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığında ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU'nun bilimsel danışmalığında 2021 yılında başlamış olup 2022 yılında da kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Yeni dönem kazı çalışmaları sonucunda Karaz Kültürü ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır (Akarsu, Genç, 2023 baskıda).

Resim 2.8. Pulur Höyük Yerleşimi ve Çevresine Ait Görüntü (Koşay, Vary, 1964, Levha I).

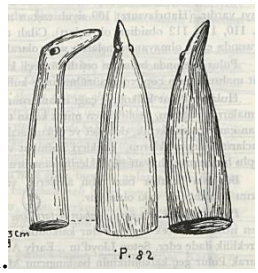
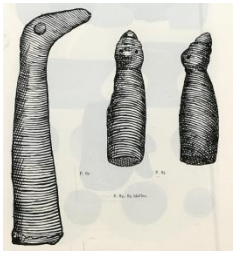
Kazıcılar tarafından ortaya çıkarılan dört kat (I-IV), MÖ dördüncü bin yılın sonları ve üçüncü binyılın başlarına ait küçük bir köyü ortaya çıkardı. Bakir toprak üzerine kurulmuş en eski köy olan IV. tabakada maddi kültürün Orta Anadolu ile yakın ilişkileri vardır (Yakar, 1990: 96). 1960 yılı kazı çalışması MÖ 4. bin yıla kadar uzanan prehistorik dönemin varlığını ortaya çıkarmıştır (Koşay, Vary, 1964: 11).

Höyüğün batı (A) ve doğu (B) eteği ile tepesinde (C) kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Batı eteğinde köylülerin toprak aldıklarında rastladıkları kavruk hububatı içeren yangın katı başlangıç noktası seçilmiştir. Kerpiç duvarlar yangının

etkisiyle tuğla haline geldiği ve kısmen ayakta kalmıştır. 350 m².lik alanda yapılan kazıda esaslı mimari buluntu eksik olmakla birlikte kısmen ayakta duran duvarlar ve duvar temelleri ile değişik seviyedeki ocak kalıntılarıyla Kalkolitik Döneme ait 4 mimari kat tespit edilmiştir. 1. mimari kat yangın katıdır. Alanın güneyinde tuğlalaşmış ayakta kalan kerpiç duvar kalıntılarının belirlediği zemini yoka taşları ile kaplı odanın içinde içi kül dolu küpçüğe ait yarım dip kısmı ile 2 adet seyyar altar ele geçirilmiştir. 1. mimari yapı katının kuzeyinde ise dört köşe bir tağar (ısınma aleti-mangal) ele geçirilmiştir (Koşay, Vary, 1964: 13). Obsidyen, kemik kültürü eserlerinin yanı sıra karaz türü çanak çömlek parçaları ve üç adet madeni eser (orak, yassı balta ve keski) bu devre ait kazı buluntularıdır. Mimari kalıntılar oldukça dayanıksızdır. Seviye II, Karaz tipi çanak çömlek içeren taş temelli büyük bir kerpiç yapı olan ilk kapsamlı mimari kalıntıları üretmektedir (Yakar, 1990: 96).

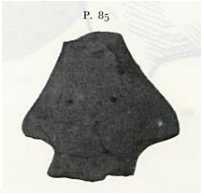
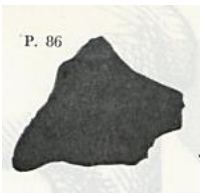
2. mimari katta 6x6,60 m ebatlarında bir yapıya ait çamur harçlı ve üç-dört sırası ayakta kalan taş duvar bulunmuştur. Bu yapının güneyinde taş malzeme ile örülü çöp çukuru olarak düzenlenen mekânda kırık çömlek parçaları, PT malzemeli insan heykelciği (kazı numarası P.84-kat. no 4) ve dişi tanrı idolü (kazı numarası P.85-kat. no 2) ele geçmiştir. 3. mimari kat taş temel dizileri ve ocaklar ile temsil edilmektedir. Bu kata ait bir ocağın altında PT malzemeli tanrı idolü (kazı numarası P.83-kat. no 1) ile PT malzemeli kuş heykelciği (kazı numarası P.82-kat no 16) bulunmuştur. Kazı alanının doğu köşesinde bir ocak ve duvar temellerinden oluşan 4. mimari kat tespit edilmiştir. Tepeden itibaren 17. m.de çakıl ve kum örtülü ana toprağa ulaşılmıştır (Koşay, Vary, 1964: 14).

Pulur Höyük'te tespit edilen figürinlerin (Ek 4) başlıca özellikleri şu şekildedir: Pulur höyük tanrı idolü (P.83), kazı başlangıç noktasından 4.80 m derinlikte bulunmuştur. PT malzemeli, 4 cm boyunda, silindir gövdeli, iki göz çukuru ve başında çizgilerle belirtilen boynuzlu sivri külahlıdır. Basit vücutlu, külahı çizgili figürin, Hitit panteonundaki geç tanrı figürleri ile mukayese edilebilmektedir (Koşay, Vary, 1964: 22-32). ETÇ III dönemine tarihlenen, III. tabakada ele geçirilen idol, koyu kahve astarlı ve yanmıştır. Gözler sokma noktalarla belirtilmiştir (Aydıngün, 2003: 227). Kazı başlangıç noktasından 4.80 m derinlikte bulunan kuş heykelciği (P.82) dini sembol olmalıdır (Koşay, Vary, 1964: 22). Kuş heykelciği, boz renkli, basit vücutlu, ayak ve kanatları yoktur (Resim 2.9) (Koşay, Vary, 1964: 32).

a. b. c.

Resim 2.9. a-b. Pulur Höyük İdolleri (Koşay, Vary, 1964, 23-P.82; Koşay, Vary, 1964, levha XXXVII P. 82- P.83), c. Hitit Tanrı Kabartması (Bossert, 1942: 134, res. 567).

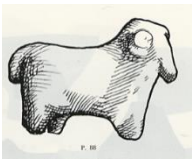
Kalkolitiğin ikinci mimari katta bir çöp çukurunda bulunan çıplak başı kopuk insan heykeli (P.84), PT malzemeli, çömelmiş durumda bir hareket içinde verilmesi ile önemlidir (Resim 2.10a) (Koşay, Vary, 1964: 22). Gövdesinin üst kısmı bel hizasından kayıp, dizlerini yukarı karnına doğru bükmüş figürin parçası; Anadoludaki ETÇ örnekleri arasında duruş biçimiyle tek örnek olması bakımından önemlidir (Aydıngün, 2003: 74) [1] . Doğala Dönüş Evresinin birinci bölümü idol biçemindeki insan betimlemeleri az sayıda Doğu Anadolu Bölgesinde ele geçmiştir. Pulurda da örnekler görülmektedir (Bilgi, 2012: 611). Kırık olarak ele geçmelerine rağmen tanımlanabilecek durumda olan figürinler (P.85-kat. no 2 ve P.86-kat. no 3) yer veya bereket tanrısına tapınma kültünü göstermesi bakımından önemlidir (Resim 2.10b-c). Tanrı idolü, fırtına tanrısı/gök tanrı ve tanrıçalar yer tanrısı ifadesinin Kuzeydoğu Anadolu Kalkolitiğinde yer aldığına işaret etmektedir. Diğer tanrılar ve insanüstü yaratıkların da bu tanrı/tanrıçaların etrafında yerleşmiş olması gerekmektedir (Koşay, Vary, 1964: 22). II tabakada ele geçirilen üst gövde parçalarının, baş ve gövdelerinin alt kısmı eksik, küt kolları yana dik açılmış, aplike göğüslü, yassı gövdelidir (Aydıngün, 2003: 73-74). ETÇ III dönemine tarihlenen II. tabaka buluntusu üst gövde parçaları, kahve-krem astarlı ve üzerinde yanma izleri mevcuttur (Aydıngün, 2003: 227-228).

a. b. c.

Resim 2.10. a-c. Pulur Höyük Tanrıça İdolleri/ P. 84-P. 85-P. 86 (Koşay, Vary, 1964, Levha XXXVIII).

[1] Figürin parçası ETÇ III dönemine tarihlendirilmiştir.

Hayvan figürini (P.88-kat. no 9) (Koşay, Vary, 1964: 22) tam olup açık kahverengi renklidir (Resim 2.11a-c). Öküz figürini, yangın katı buluntusudur (Koşay, Vary, 1964: 32).

a. b. c.

Resim 2.11. a-c. Pulur Höyük Hayvan Figürini (Koşay, Vary, 1964, 23-P.88; Koşay, Vary, 1964, levha XXXVII; Koşay, Vary, 1964, Levha XXXVIII).

2.2.1.2. Güzelova Höyük

1961 yılında Atatürk Üniversitesi adına Güzelova'da yapılan kazıya Ankara Etnoğrafya Müze Müdürü Dr. Hamit Koşay Müdür olarak atanmış ve aynı Üniversiteden Hermann Vary'de bu kazıya uzman olarak iştirak etmiştir. 16.08-30.09.1961 tarihleri arasında kazı gerçekleştirilmiştir (Koşay, Vary, 1967: 5). 1961'de Koşay ve Vary tarafından gerçekleştirilen kazılarda, MÖ 4. bin yılın sonları ve 3. bin yılın başlarına ait çanak çömleklere ait mimari kalıntılar gün ışığına çıkarıldı. Çanak çömlek repertuarı, Erzurumdaki diğer Karaz Kültürü yerleşimlerinde olduğu gibi dörtgen kabartmalı spiraller içermektedir. Mimari kalıntılar arasında bulunan boynuz biçimli uzantılara sahip, bazısı oldukça küçük boyutlu taşınabilir ocaklar koleksiyonundan bahsetmek gerekir (Yakar, 1990: 96).

Kazı alanı cami yanındaki başlangıç noktasından 12,5 m yüksekliktedir. A, B, C olmak üzere 3 alana kazı yerleri ayrılmıştır. Prehistorik dönemler dışındaki yakın devirlere ait buluntular; 1872 tarihli Rus parası (tunç), Bizans sikkesi ve Ermeni kolonisine ait kilise temeli kalıntısıdır. Bu tabakada bothros (çöp çukuru) da bulunuyordu. 2 m derinde 20 cm kalınlığında kavruk arpaya rastlanılmıştır. Ele geçen seramik kalıntılara göre bu yangın ön tarihte gerçekleşmiş olmalıdır. A alanında 6,5 m'de taş döşemelerle birlikte aynı seviyede mutfak eşyası ortaya çıkarılmıştır (Koşay, Vary, 1967: 6). B alanında 5 m'de taş yığınlarına rastlanılmıştır. B ocağında toplu halde mutfak eşyaları bulunmuştur. Bu eserlerin 3 m kuzeyinde ve 7,25 m derinlikte hocker tarzda gömülü bir erkek iskeleti ortaya çıkarılmıştır. İskeletin başı güneyde ayakları kuzey yönüne doğru uzatılmıştır. İskeletin üzerine küçük boyutlu taşınabilir ocak

konulmuştur. B ocağının iskelet ile aynı tabakadaki eserleri GKÇ'ye (MÖ 2600) tarihlenmektedir. B ocağındaki taş yığınlarının altında 8 m derinlikte 5 adet 70 cm boyutunda altları kalın yuvarlak ağaç döşeli etrafı taşlarla örülü kurunlara (hayvan yemliği) rastlanılmıştır. B ocağında 8,75-9 m derinlikte küp içerisinde bir gömü ele geçirilmiştir. Mezarı kapatan taş küpü ezmiştir. 9-9,5 m derinlikte killi kamış yığınlarına rastlanılmıştır. Ağaç çürükleri kamış kalıntıları yapılarda bu malzemelerin kullanıldığını göstermektedir (Koşay, Vary, 1967: 6-7).

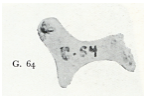
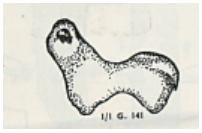
Höyükte ortaya çıkarılan figürinler (Ek 5), öküz, koyun ve keçi gibi evcil hayvanlardan oluşmaktadır. Kuş başı şeklinde eserlerde vardır (Koşay, Vary, 1967: 9). İkinci mimari kat altında keçi figürini [2] (kazı numarası G. 64) ele geçirilmiştir. Yükseklik ve uzunluğu 2 cm.dir (Resim 2.12a) (Koşay, Vary, 1967: 20). PT malzemeli, gövdesi kırık, sağ gözü belirgin, 7 cm yüksekliğinde, 4 cm kalınlığında, etek sondajından ele geçirilen kuş başı figürini (kazı numarası G.65-kat. no 17) parçası 4 m derinlikten ele geçirilmiştir. Bu figürin Kalkolitik Döneme tarihlenmektedir (Resim 2.12b) (Koşay, Vary, 1967: 20). PT malzemeli, kahverengi, gövdesi eksik, iki gözü delik, 7 cm yüksekliğinde kuşbaşı figürini (kazı numarası G. 129- kat. no 18[3]) parçasıdır (Resim 2.12c) (Koşay, Vary, 1967: 20). Öküz figürini (kazı numarası G.141- kat. no 10), PT malzemeli, boz renkte, ön ayağı kırık, A Ocağında 6,5 m derinlikte IV. mimari kat altında ele geçirilmiştir (Resim 2.12d) (Koşay, Vary, 1967: 20)[4]. Boğa figürini (kazı numarası G. 156-kat. no 11), PT malzemeli, bir boynuzu kırıktır (Resim 2.12e) (Koşay, Vary, 1967: 21). Kazı numarası G. 361 (kat. no 20) olan figürin hakkında tek bilgi figürinler başlığı ile Levha LXVI'da resmi yer almaktadır (Resim 2.12f). Kazı numarası G. 496[5] (kat. no 21) olan PT malzemeli figürin de ortaya çıkarılmıştır (Resim 2.12g) (Koşay, Vary, 1967).

[2] G. 64 kazı envanter numaralı eser, 793 (A) envanter numarası ile Erzurum Müzesi Arkeolojik Eser Envanter defterine kaydedilmiştir. Bu eserin 2015 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü tarafından düşüm işlemi gerçekleştirildiği için söz konusu figürin incelenememiştir.

[3] Erzurum Arkeoloji Müzesi kayıtlarında kazı numarası bulunmamasına rağmen Güzelova Kazısı kitabındaki bilgilerle karşılaştırılması sonucunda eserin Güzelova Kazısı malzemesi olduğu anlaşılmıştır.

[4] Figürin, 1967 basımlı Güzelova Kazısı kitabında, Levha LXVI'da kuzu figürini olarak belirtilmiştir.

[5] Figürin, kaynakçada belirtilen kitaptaki Levha LXVI'da insan (?) olarak belirtilmiştir. Erzurum Müze Müdürlüğü envanter defterinde ise kuş idolü olarak figürin tanımlanmıştır. Erzurum Müze Müdürlüğü envanter defterinde kazı numarası ve bulunduğu yer bilgileri yer almamaktadır. 1375 (A) envanter numaralı eserin üzerinde Güzelova kazısı buluntusu olduğunu gösteren G kısaltması görülebilmektedir. Ayrıca 1967 basımlı Güzelova kitabındaki bilgilere göre kazı numarası G.496 ve 1961 yılı Güzelova kazısı buluntusudur.

a. b . c. . d.

e.   f. g.

Resim 2.12. a. Hayvan Figürini (Koşay, Vary, 1967, levha LXVI ve levha XXV), b. Kuş Başı Figürin Parçası (Koşay, Vary, 1967, Levha LXVI), c. Kuş Başı Figürini (Koşay, Vary, 1967, Levha XXV ve Levha LXV), d. Hayvan Figürini (Koşay, Vary, 1967, Levha LXVI ve Levha XXV), e. Hayvan Figürini (Koşay, Vary, 1967, Levha LXVI ve Lev. XXV), f. İdol (Koşay, Vary, 1967, Levha LXVI), g. Hayvan Figürini (Koşay, Vary, 1967, Levha LXVI).

2.2.1.3. Sos Höyük

Sos Höyük kazıları ilk olarak Eylül - Ekim 1987'de Erzurum Müzesi Başkanlığında ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarının sorumluluğunda gerçekleştirilmiştir (Güneri, 2002: 1-2). Yerleşim, Erzurum'un yaklaşık 24 km doğusunda ve Pasinler'in yaklaşık 13 km batısında, modern yolun kuzey tarafında yer alan Dere Suyunun sulak ovası ve modern Yiğittaşı köyünün üzerinde yükselir. Aras Nehri'nin bir kolu olan Dere Suyu adıyla bilinen bir derenin sağ kıyısında yer alan Sos Höyük merkezde yaklaşık 1,2 hektarlık bir alanı kaplamaktadır (Sagona, Sagona, Özkorucuklu, 1995: 195-196) (Resim 2.13). 1994-2000 yılları arasında Antonio Sagona ve Claudia Sagona tarafından Erzurum Müzesi ile birlikte yürütülen kazılar, 70'in üzerinde radyo karbon tarihiyle desteklenen ayrıntılı bir kültürel diziyi ortaya çıkardı (Sagona, 2010: 42). Erzurum bölgesinin en doğu sınırında, Aras Vadisinden çok uzakta olmayan Sos Höyük, MÖ 4. bin yılın ikinci yarısında başlayan kesintisiz uzun bir yerleşim silsilesini belgelemektedir (Palumbi, 2011: 215). Karaz Kültürü Sos Höyükte MÖ 3500- MÖ 1500 yıllarına kadar Son Kalkolitik Çağ'dan Orta Tunç Çağına dek sürmüştür (Sagona, 2003: 48). Transkafkasya bağlantıları, kerpiç-dal örgü yerleşme düzeni, dörtgensi, çukur dikdörtgen, yuvarlak, birbirinden bağımsız yapılar gibi mimari kalıntılarda görülmektedir. Evler genelde tek odalı bazen de ön oda eklentilidir. Odalarda ev içi tapınmanın odak noktası olan tabana yerleştirilmiş yuvarlak ocak yer

almaktadır. İnsan veya hayvan biçimli taşınabilir çömlek altlıkları, siyah ve kırmızı boyalı çanak çömlek parçaları oda içlerinde tabana yayılmıştır (Sagona, 2003: 48).

Resim 2.13. Sos Höyük Yerleşimi (Sagona, Sagona, Özkorucuklu, 1995, Levha XXVIIa).

1994 yılında Erzurum Müzesi ortaklığında başlayan kazılarda 5 ayrı döneme ayrılabilen tabakalanma tespit edilmiştir (Tablo 2.2) (Sagona, 2003: 48). 1994 yılı kazı çalışmasında ETÇ buluntuları veren batı kenarı boyunca bir avlu, duvar kalıntıları açığa çıkarılmış ve büyük miktarda çanak çömlek ve kemik eserler ortaya çıkarmıştır. Bir yapı katı tespit edilmiş ve geçici olarak ETÇ'nin sonuna tarihlendirilmiştir. Yapılar, taş temeller üzerine kerpiçten inşa edilmiş ancak sınırlı maruz kalmalar tutarlı mimari planları engellemiştir (Sagona, Sagona, Özkorucuklu, 1995: 202). 1994 yılı çalışmalarında en yaygın seramik grubu, en geç evredeki Karaz mallarıdır. Seramik eserlerin tipleri ise genellikle siyah perdahlı bir dış yüzeye sahip olup çok çeşitli şekillerde temsil edilir: alçak veya yüksek profil çevreli kaseler, boyunda bir kulplu küçük kaplar ve belirgin karınlı büyük çömlekler, ağız kenarında ilmek kulplu veya boyundan kulplu çömlekler, kabartmalı çömlekler, belirgin üç kulplu dar boyunlu testi, delikli kaplar, ön yüzünde ayrıntılı dekoratif desenli geniş tepsi parçalarıdır. Bu tiplere yakın benzerlikler Güzelova ve Pulur'da bulunmakta ancak günümüzde sadece Erzurum yöresinden bilinen süslü tepsiler ve doğu bağlantısı olan üç kulplu çömlek özellikle dikkat çekicidir (Sagona, Sagona, Özkorucuklu, 1995: 202-213).

Tablo 2.2. Melbourne ve Atatürk Üniversitesi tarafından Sos Höyükte Yapılan Kazılara Göre Karşılaştırmalı Stratigrafi (Sagona, Sagona, 2003, 106, tablo 1).

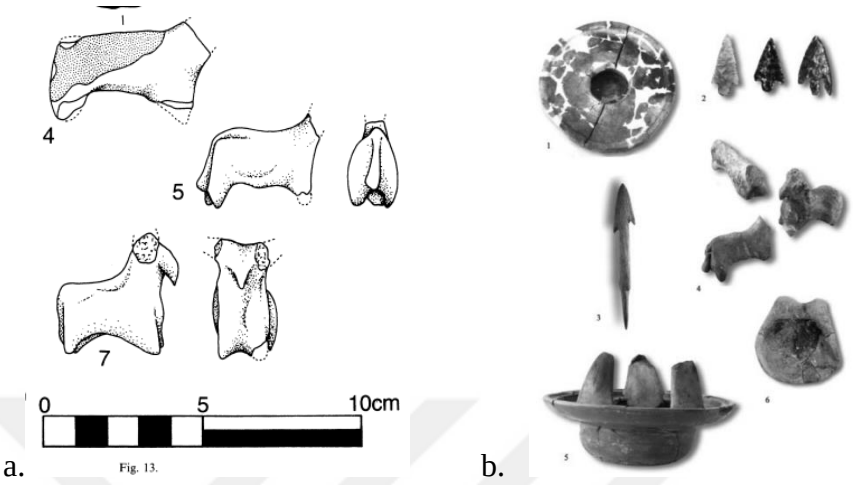
University of Melbourne Excavations Excavations (1994-present)	Atatürk University (1987)
SOS I (Medieval, *c.* 1300-1100 AD)	Sos Layer I Sos Layer II
SOS IIC Post-Achaemenid (*c.* 300-200 BC) SOS IIB Late Iron Age (*c.* 800/750-300 BC) SOS IIA Early Iron Age (*c.* 1000-800/750 BC)	Sos Layer III
SOS III Late Bronze Age (*c.* 1500-1000 BC)	
SOS IVB Middle Bronze Age II (*c.* 2000-1500 BC) SOS IVA Middle Bronze Age I (*c.* 2200-2000 BC)	
SOS VD Early Bronze Age III (*c.* 2500-2200 BC) SOS VC Early Bronze Age II (*c.* 2800-2500 BC) SOS VB Early Bronze Age I (*c.* 3000-2800 BC) SOS VA Late Chalcolithic (*c.* 3500/3000-3000 BC)	

Sos Höyük 1995 yılı kazı çalışmalarında ETÇ buluntu veren açmalarında Geç Erken Transkafkasya 5 adet yapı katı açığa çıkarılmıştır. En son yapı katı, iki sıra taş üzerine yerleştirilmiş soluk kahverengi kerpiç tuğlalardan inşa edilmiş düz bir konutun parçası ile temsil edilmiştir. Sıvalı bir seki, çıkıntılı bir bordür ve yükseltilmiş merkezi boynuzları olan yerleşik dairesel bir ocak ve kırık dairesel, sıvalı derin olmayan havzası vardı. Çamur-dal örgü tekniğinde inşa edilmiş ve köşeleri yuvarlatılmış bir dikdörtgene yaklaşan bağımsız bir oda, bir sonraki seviyeyi, şimdiye kadar açığa çıkarılan en kapsamlı ETÇ katmanını ayırt ediyordu (Sagona, Erkmen, Sagona ve Thomas, 1996: 33, Sagona, Erkmen, Sagona, 1997: 139). Sıvalı zeminli, bir dizi küçük tarla taşı (batı kenarı boyunca iki sıra) temellerini oluştururken, özellikle kuzeydoğu köşesindeki kül yüzeyinin üzerinde ve çevresinde çok sayıda portatif andiron parçası ve büyük miktarda çanak çömlek ortaya çıkarılmıştır. Bu odanın güney ve batısındaki alan, muhtemelen yemek hazırlamak için kullanılan, sıvalı üç havzalı bir avlu gibi görünmektedir: ikisi daireseldir, en büyüğü ise biri diğerinden daha yükseğe inşa edilmiş birleşik bir çift havzadan oluşmaktadır (Sagona ve diğ., 1996: 33). Bu seviyenin altında, temelleri dört sıra derinliğe kadar olan, yuvarlak köşeli dikdörtgen bir odanın bir parçası vardı. Evin batı tarafına bitişik olarak sıvalı bir yüzey bulunurken, güneybatıda önemli bir duvar kısmen açığa çıkarılmıştır (Sagona ve diğ., 1997: 137-140). Plan olarak bu yuvarlak köşeli odalar Transkafkasya'dan, özellikle Gürcistan'dan ve Yukarı Fırat Havzası'ndan gelen tanınmış dal örgü evleriyle karşılaştırılabilirken, Sos evlerinin normalde standart

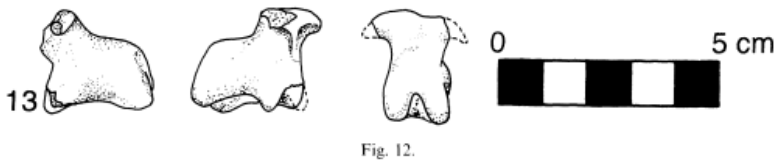
bir arka seki ve sabit ocak donanımlarının olmaması bu evlerin yaylaların tarih öncesi toplulukları arasında yaylacı bir yaşam tarzını yansıttığı, Sos Höyükteki yerleşim düzeylerinin hızla birbirini takip etmesi de bu görüşü desteklemektedir (Sagona vd., 1996: 33-37). Bir sonraki yapı katı, höyüğün kenarına yakın yerleştirilmiş önemli bir düz duvar parçasından oluşmaktadır. Duvarın güneyinde, muhtemelen bir odanın içinde, yüzeyinde bir çift sığ yiv ile süslenmiş düz tepeli U şeklinde bir andiron vardır (Sagona vd., 1996: 37). En erken yapı katında biri sekiz şekline benzeyen dairesel çöküntülerle ayırt edilen yumuşak toprakta yer alan bir taş yüzeyden oluşur. Her çöküntü, belirgin çevreleri olan sağlam ve yüksek derecede perdahlı iki kap da dahil olmak üzere önemli miktarda malzeme vermiştir Bu özelliğin kuzey kenarını önemli bir istinat duvarı tanımlarken, duvarın diğer tarafında sert dolgulu bir yüzeye büyük bir bazalt harcı yerleştirilmiştir. Antropomorfik andiron parçaları (üç çıkıntılı ve U şeklinde) tüm yapı katlarına dağılmıştır (Sagona vd., 1996: 37).

Sos Höyük ETÇ taş malzemesi çoğunlukla obsidiyendendir ve Karaz Kültürü kazıyıcı ve dilgileriyle uyumludur. Obsidiyen olmayan birkaç taş aletten biri, iyi işlenmiş, bir kenarı yüksek kullanımda aşınan parlaklığa sahip koyu kırmızı çakmaktaşından yapılmış bir dilgidir. Karaz Kültüründe çok çeşitli kemik (cilalı ve uçlu bızlar, ağırşaklar vb.) ve boynuz eserler ele geçirilmiştir. Hayvan figürinleri de Karaz stilindedir (Ek 6) (Res. 2.14a-b) (Sagona vd., 1995: 213, Sagona vd., 1997: 137-144). 1995 yılı çalışmalarında da ETÇ tabakalarında seramik, obsidiyen, kemik malzemeli aletlerin yanı sıra hayvan figürini de ele geçirilmiştir (Res. 2.15) (Sagona vd., 1996: 33-49). 1997 yılında höyüğün aşağı kuzeydoğu alanı kazı çalışmasında dairesel yapının kuzey kesiminde, duvarın bu bölümünün ETÇ'deki inşaat faaliyetleri sırasında kesildiğini göstermiştir (Sagona, Erkmen, Sagona, 1999: 206). Yapının güneydoğu ucunda bir ocak dolgusunun kenarında boynuzlu bir hayvan figürini ele geçirilmiştir (Resim 2.16) (Sagona, Erkmen, Sagona, McNiven, ve Howells, 1998: 34). ETÇ III-Dönem VD (MÖ 2500-2200) 2000 yılının sonlarına doğru L16 açmasında ortaya çıkarılan kalıntılar burada geçici olarak ETÇ III'e atfedilmektedir. İlk tutarlı plan, köşeleri yuvarlatılmış bir odanın bir bölümünün küllü sıvalı yüzeyi şeklindeydi. Direk karkas üzerine inşa edilmemiş olmakla birlikte, güneybatı köşede yer alan bir iç özellik için ahşap destekler kullanılmıştır. İzole edilmiş bir ocak ve ince bir seramik pota ile ilişkili iki hayvan figürini Geç Kalkolitik duvarını kesen bir çöp çukurunun tepesinde

bulunanların tümü VD Dönemine aittir. Sığır figürinin birinin başı kayıp, çok koyu renklidir. Diğer sığır figürini ise boynuz uçları dışında eksiksizdir (Res. 2.17) (Sagona, Sagona, 2000: 64-76).

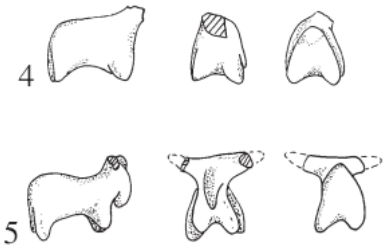
Resim 2.14. a. Sos Höyük Karaz Kültürü Hayvan Figürinleri (Sagona vd., 1995, 210, resim 13: 4, 5, 7). b. Sos Höyük buluntuları: yuvarlak ocak, obsidiyen ok uçları, kemik ok ucu, kil hayvan figürinleri, kil pota ve üç çıkıntılı (PT) ocak (Sagona, 2009, 475, Resim 1).

Resim 2.15. Sos Höyük Hayvan Figürini (Sagona vd., 1996: 46, Resim 12: 13).

Resim 2.16. Sos Höyük Hayvan Figürini (Sagona vd., 1998, 55, Resim 10:5).

Resim 2.17. Sos Höyük/ETÇ III Dönemine Ait Hayvan Figürinleri (Sagona, Sagona, 2000, 96, Resim 21: 4, 5).

Kafkaslarla ilişkileri en iyi yansıtan veriler, erken tabakalar olan Sos V (MÖ 3500/3300-2200) ve Sos IV (MÖ 2200-1500) kültür tabakalarında ortaya çıkarılmıştır (Sagona, 2003: 48). Öncelikle göze çarpan kırmızı ve siyah perdahlı çanak çömlekleriyle iyi bilinen bu kalıcı ve yaygın kompleksin iç dinamikleri yine de büyük ölçüde belirsizliğini korumaktadır (Sagona, 2010: 43).

Sos Höyükte 1994-2003 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda Karaz Kültürü verilerinin ele geçtiği Geç Kalkolitik-ETÇ III dönemleri tabakalanmasını yeniden inceleyerek Sos Höyük kazılarının Doğu Anadolu Bölgesindeki önemini vurgulamak yerinde olacaktır.

Höyüğün kuzey tarafında yer alan L17 ve M17 açmalarından elde edilen veriler, Sos Höyük'ün ilk kez Geç Kalkolitik'te (VA Dönemi) yerleşildiğini göstermektedir (Sagona, Sagona, 2000: 58). Büyük kavisli duvar bu evrenin en önemli yapısıdır (Sagona, 2000). Birkaç odada kireç sıvalı bir zemin ve doğrudan toprak yüzeye kurulmuş kerpiç duvarlar ortaya çıkarılmıştır (Sagona, Sagona, 2000: 129). Sadece bir odaya zemine yuvarlak bir ocak yerleştirilmişti. Bu ilk yerleşimlerden kısa bir süre sonra yerleşim planında çarpıcı bir değişiklik meydana geldi. Köyün ortasına masif taş temel ile tabanda yaklaşık 2,5 m ölçülerinde çok büyük bir duvar örülmüştür. Duvar sektörü kavislidir ve kısmen 1,75 m veya daha yüksek kısma kadar korunmuştur. Temellerin muhtemelen kerpiç bir üst yapıya sahip olacağı düşünülürse, Sos Höyük'te ki MÖ 4. bin yıl yerleşimi dikkat çekicidir (Sagona, Sagona, 2002: 265-266).

Sos V tabakası Karaz Kültürünün oluşum aşamasını yansıtmaktadır. Bu tabakada bir bölümü bulunan yerleşimi çevreleyen 2,5 m genişliğindeki taş duvarın işlevi bilinmemekle birlikte Son Kalkolitik Çağ'da iki kez yenilenmiş olmasından dolayı önemli olduğu anlaşılmaktadır. Karaz Kültürünün öğesi olmayan bu çevre duvarı, MÖ

3. bin yıllarında işlevini yitirmiştir (Sagona, 2003: 48). Kıvrımlı masif taş duvar 25-70 cm arasında değişen taşların arasına daha küçük taş ve kil doldurulması ile oluşturulmuştur (Sagona, Erkmen, Sagona ve Howells, 1997: 187). Köyü çevreleyen büyük taş duvarın yanı sıra sosyal hayatın sıralanmış şekli her biri ikiz boynuzlu sabit ve taşınabilir ocaklarla döşenmiş yuvarlak ve düz evlerden oluşan mimaride görülmektedir (Sagona, 2010:43). Geç Kalkolitik Dönem'deki konutlar, merkezi dairesel bir ocak ile bir oda ve ön odadan oluşan Karaz tipindeydi (Sagona, Sagona, 2002: 266). Sos Höyük VA'nın Güney Kafkasya dünyası ile yakından uyumlu olduğu ve ETÇ I dönemine atfedilmesi gerektiği giderek daha açık hale gelmektedir. Erzurum Bölgesi Karaz yurdunun en batıdaki uzantısı gibi görünmekle birlikte Anadolu perspektifinden bakıldığında Erzurum, geç tarih öncesinde Kuzeydoğu Anadolu'da bir kültürel sınır oluşturmaktadır (Sagona, 2014: 26).

Sos Höyük'teki Son Kalkolitik üç ana seramik grubu ile temsil edilmektedir. İçi kırmızımsı siyah veya koyu gri astarlı, çok açkılı ve astarlı. 3. bin yılın Karaz repertuarının habercisi olduğu göz önüne alındığında, Proto-Karaz olarak adlandırılabilir. Diğer bir grup benekli grimsi kahverengi mat veya krem astarlı, hatta hafif perdahlı olabilir. Üçüncü grup, 'Sioni' olarak adlandırılan Transkafkasya'da yaygın olmasına rağmen, Sos'ta nispeten nadirdir. Parçalar iyi perdahlı ve astarlı yüzeylere sahip yoğun bir dokuya sahiptir. Renkler soluk kahverengiden kırmızıya, sarıya kadar değişir; içi koyu gridir (Sagona, Sagona, 2000: 143-144; Sagona, Sagona, 2002: 266-267).

ETÇ I-III sırasında (VB-D Dönemleri: MÖ 3000-2200), yerleşim tamamen Karaz fenomeninin bir parçasıdır. Mimari ve çanak-çömlek çeşitlilik göstermektedir. Bu dönem boyunca evler müstakil, tek ve ön odalı tiptedir. Taş temel üzerindeki kerpiç duvarların iç kısmında çamur-dal örgü malzemesi kullanılmıştır. Evin iç kısmında arka duvar boyunca, kapının karşısında bir seki ve çatıyı destekleyen merkezi bir direk ev içi elemanlardır (Sagona, 2010:43). VB evresi (MÖ 3000-MÖ 2800). Sos VB evresi MÖ 3000-2800 yıllarına tarihlendirilen ETÇ mimari bulguları tabanlar ve bir ocakla sınırlıdır (Sagona, Sagona, 2001: 130). ETÇ II'ye (MÖ 2800-2500) tarihlendirilen VC evresi mimarisi ise taş temel üzerinde kerpiç tuğlalarla inşa edilen tek odalı bağımsız bir evdir. Seki, kil silo ve odanın bitiminde yuvarlak kil ocak yer almaktadır. ETÇ III'e tarihlenen VD evresi çukurlarla belirlenmektedir (Sagona, Sagona, 2000: 144). ETÇ

III'te (VD Dönemi, yaklaşık MÖ 2500–2200), tutarlı mimari planlar eksikliği nedeniyle açığa çıkan alanın çoğu çukurlar ve sıva ve kül katmanları ile karakterize edilir (Sagona, 2010: 43).

Karaz fenomeninin nerede başlamış olabileceğini anlamak hala çok zor ve buna yol açan faktörleri ve dinamikleri belirlemek daha da zordur. Bununla birlikte, Karaz Kültürü ile daha önceki Geç Kalkolitik gelenekler arasında yerleşme kalıpları ve maddi kültür açısından çok az süreklilik ve oldukça keskin kırılmalar olduğu kesin olarak söylenebilir. Şu anda, bu olgunun hem kültürel hem de kronolojik açıdan başlangıç evrelerini belirlemek için geçerli bir ölçüt oluşturan yalnızca iki alan vardır: Doğu Anadolu'da Sos Höyük ve Berikldeebi'de IV. Kat (Palumbi, 2011: 215).

MÖ 3500-MÖ 3000 yıllarına tarihlenen VA evresi (Geç Kalkolitik) en erken evredir ve ev yapıları (iç kısımda dairesel ocaklarla birlikte) yerleşiminin, ardından büyük bir taş temeller üzerine dairesel yapı inşası yer almaktadır. Höyüğün en yüksek kısmında yer aldığından, site içinde içsel bir sembolik, işlevsel veya sosyal bölünmeye işaret etmiş olabilir (Sagona, Zimansky, 2009: 148). Sos Höyük'teki sabit ocakların etrafına bir hayvan heykelciği ve iyi işlenmiş bir kemik veya taş alet gibi belirli öğelerin tekrar tekrar ve dikkatli bir şekilde yerleştirilmesi, ritüel davranışı düşündürür (Sagona, C., Sagona, A., 2009: 458).

2.2.1.4. Alaybeyi Höyük

Erzurum Ovasında yer alan Alaybeyi Höyük şehir merkezine 28 km uzaklıktadır. Jeolojik devirlerde Erzurum Ovasının büyük bir göl veya deniz yatağı olduğu tahmin edilmektedir. Jeolojik süreç ve akarsu etkileri sonucu hareketli olan ova zemini alüvyal dolguların altında kalmasının doğal sonucu olarak höyük yerleşimi büyük oranda dolgu toprak altında kaldığından, yerleşimin konumu, boyutu, topografisi net olarak anlaşılamamıştır (Işıklı, 2019: 144). Alaybeyi Arkeolojik Yerleşimi, TANAP (Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı) Projesi kapsamında yapılan çalışmalar esnasında keşfedilmiştir. Höyükte, TANAP Projesi kapsamında Erzurum Müzesi Başkanlığında kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir (Altunkaynak, 2019: 101-102).

2016-2017 yıllarında devam eden kurtarma kazıları 36 m inşaat koridoru A-B-C-D-E-F olarak dar koridorlara ayrılarak, kazılar bu dar koridorların doğu ve batı

kesimlerinde yürütülmüştür. Yerleşimin batı kesiminde höyük, doğu kesimde atölye ve mezarlar tespit edilmiştir (Işıklı, 2019: 144).Yerleşimdeki batı bölüm, tabakalanmanın tespit edildiği, mimari ve kutsal amaçlı küçük buluntularla, doğu bölüm ise tek evreli yerleşim alanı içerisinde nekropol ile ön plana çıkmaktadır (Erkmen ve Altunkaynak, 2017: 238). Batı bölümünde ele geçirilen buluntular ve karbon 14 analizleri sonucuna göre höyükte, Kalkolitik Dönemden Geç Demir Çağına kadar yerleşimin olduğunu göstermiştir (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 238).

Höyükte kazılar ova tabanından (1885 m) 4 m seviye inilerek 1881 seviyesine ulaşılmıştır. D koridorunun batı kesiminde iki açmada (D 29 ve D 30) Kalkolitik tabakalar ve ova taban suyuna ulaşılmıştır. Kalkolitik Dönem 15 m uzunluğundaki koridorda 60-40 cm arasında değişen kalınlığa sahip tabakada yer almaktadır. D 30 açmasındaki bir kemiğin C14 analiz örneği sonucu MÖ 4721-4553 tarihlerini vermiştir. Orta Kalkolitik Döneme ait bu tarih bölgenin en erken tarihi dönem sonucudur (Işıklı, 2019: 145). C14 tarih aralığı ile Alaybeyi, Erzurum ve civarında bugüne dek tespit edilen en erken yerleşim olduğu ortaya koyulmuştur (Altunkaynak, 2019: 115).

Kalkolitik Dönem varlığını gösteren seramiklerde koyu gri, kahve ve siyah renkler hakim ve seramik yüzeylerinde renk alacalanması yaygındır. Seramik grubunun çoğunluğunun ağız kenarı profilleri oluşturmaktadır. Bu örneklere göre kaplar derin çanaklar ve boyunlu çömleklerden oluşmaktadır (Işıklı, 2019: 146).

Höyükte ETÇ tabakaları yerleşimin batı kesiminde D koridoru (D 27, D 28, D 29, D 30, D 31, D 32 açmalarında) ve C koridorunda (C 28, C 29, C 31 açmalarında) rastlanmıştır. Kalkolitik Çağ tabakasının üzerinde yer alan, yaklaşık olarak 1,5 m kalınlığa sahip ETÇ tabakası mimari dışında zengin seramik malzeme, az sayıda küçük buluntu ve hediyeli mezar ve hayvan kemikleri ortaya çıkarılmıştır (Işıklı, 2019: 145-149).

ETÇ mimarisinin genel özellikleri, yapılar küçük boyutlu, tek odalı, taş temelli, kerpiç veya çamur dal örgü duvarlı basit yapılardır. Dikdörtgen planlı yapıların bazılarının köşeleri yuvarlatılmıştır. Bazı yapılarda taş temellerin 4 veya 5 sırası korunmuştur. Taşlar arasında toprak harç kullanılmıştır. Duvar üst yapılarının bilgisi ise mevcut değildir (Işıklı, 2019: 150-151) .

Höyükte ve mezarlarda ele geçen ETÇ seramikleri Karaz Kültürü seramiği özelliği göstermektedir. El yapımı, sucuk halka ve plaka tekniğinde üretildiği tespiti yapılan bu seramiklerin Alaybeyi Höyüğünde daha çok plaka tekniği gözlenmiştir. Seramik hamurları yoğun kum ve taşçık katkılıdır. Seramiklerin yüzey renkleri ise: koyu (genellikle siyah) dış yüzey ve açık (genellikle kırmızı) iç yüzey renktedir (Işıklı, 2019: 152) .

Karaz Kültürü seramiklerinde oluk baskı, kabartma ve kazıma tekniğinde bezemeler yapılmaktadır. Alaybeyi Höyük ETÇ seramiklerinde ise bu bezemelerden çok fazla örnek yoktur. Bezemelerde spiraller, yuvarlaklar, düz hatlar ve üçgenler; kazıma bezemeli örnekte paralel hatlar kullanılmıştır. Anlatımlı bir sahne olma ihtimali yüksek bir örnek ilk kez tespit edilmiştir (Işıklı, 2019: 153). Derin ve geniş çanaklar ve boyunlu çömlekler en yaygın formlardır. Parmak delikli kulplar, düz tutamaklar, boyunlu çömleklerdeki ‘’nahçevan tipi kulp’’; düz yassı kapak örnekleri ETÇ seramiklerinde rastlanılmıştır (Işıklı, 2019: 154).

Alaybeyi Höyük ETÇ tabakalarında ele geçirilen küçük buluntu grubu: üç adet kil-bir adet taş figürin (Ek 7), iki adet obsidyen alet (tek yüzlü kazıyıcı), iki adet kil ocak (boynuzlu taşınabilir ocak-andiron), ocak parçaları (boynuz çıkıntıları-yuvarlatılmış uç kısımları), ayaklar (ocağa yakın işlevli, çoğunlukla üçgen prizma formunda, yüzeyleri astarlı), bir adet ağırşak (taş malzemeli, yuvarlak formlu, siyah renkli ve ortası delik-mezar hediyesi) ve bir grup boncuktan (silindirik formlu-mezar hediyesi) oluşmaktadır (Işıklı, 2019: 158-162). Üç adet insan ve bir adet hayvan tasvirli figürin ETÇ tabakalarında ele geçirilmiştir. İnsan figürinlerinden ikisi kadın tasvirli diğeri ise belirsiz olmakla birlikte kadın tasviri olmalıdır (Işıklı, 2019: 158). 2016 yılı kazı çalışmasında D 32 açmasında ETÇ tabakasında taş malzemeli keman biçimli idol (Kat. No 6) ele geçirilmiştir (Resim 2.18a) (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 241). 6 cm yüksekliğindeki taş malzemeli, iki kolu yanlara uzatan, insanın üst kısmını şematize eden figürinde yüz ayrıntısına yer verilmemiştir. Bu figürin Anadolu’da ETÇ dönemindeki keman biçimli taş ve mermer idolleri yansıtmaktadır (Işıklı, 2019: 159). 2016 yılı kazı çalışmasında D 33 açmasında ETÇ katında PT tanrıça figürini (kat. no 7) ele geçirilmiştir. (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 242). 7 cm yüksekliğinde, iki kolunu yanlara açan şematize insan (kadın) figürininin yüzeyinde astar-perdahlama izleri ve fırınlamadan dolayı siyah renk görünmektedir. Baş ve vücudun alt kısmı kırık olan

figürinin göğüs kısımları küçük bombeli şekilde vurgulanmıştır (Resim 2.18c) (Işıklı, 2019: 159). 2016 yılı kazı çalışmasında D 33 açmasında ETÇ katında tespit edilen diğer PT tanrıça figürini (kat. no 8) (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 242), 7 cm uzunluğunda, kısa ve küt kolları iki yana uzatılmış insan tasvirinin alt kısmı silindirik biçimde aşağı doğru devam edip kaide şeklinde sonlanmaktadır. Baş ve yüz kısmı kaba ve detaysızdır. Göğüs kısmı küçük bombe şeklinde belirtilmiştir (Res. 2.18b) (Işıklı, 2019: 159-160).

Resim 2.18. a-c. Alaybeyi Höyük Tanrıça İdolleri (Erkmen, Altunkaynak, 2017, 260, Resim 6a-b-c).

2016 yılı kazı çalışmasında D 31 açmasında ETÇ tabakasında karaz tipi seramiklerin yanı sıra PT hayvan figürini (kat. no 30) tespit edilmiştir (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 241). Hayvan figürini 5 cm boyunda ve silindirik bir formdadır. Baş kısmında iki yana sivriltilmiş boynuz veya kulak olabilecek çıkıntılar, bu çıkıntıların aşağısında ortada ağız veya burun çıkıntısı yer almaktadır. Hayvanın cinsinin köpek veya kurt olma ihtimali söz konusudur (Işıklı, 2019: 160).

2.2.2. Malatya-Elazığ Bölümü Anahtar Yerleşimleri

Yukarı Fırat Vadisi kültürel coğrafyası içerisinde, Mezopotamya Dünyası ile yakın ve güçlü ilişkileri olan Elazığ-Malatya Bölgesi de Karaz Kültürü'nün oluşum döneminin, bölgelerarası bağlantı ile etkileşimlerde etkin ve yönlendirici bir rol oynamıştır. Norşuntepe, Tepecik, Pulur (Sakyol), Korucutepe ve Arslantepe gibi Yukarı Fırat Vadisi'nin kazılan anahtar yerleşimleri, bölgeler arası etkileşimler ve ilişkiler

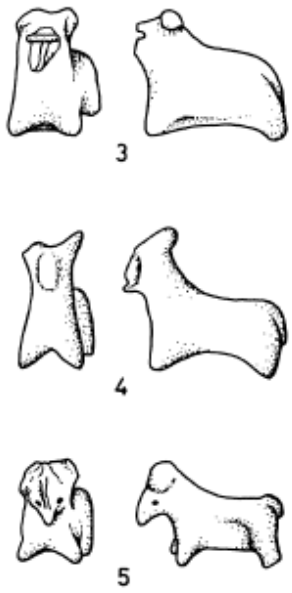
hakkında destekleyici kanıtlar sunmuştur. Elazığ-Malatya Bölümü, güney-kuzey eksenindeki özel konumu ve elverişli sosyo-ekonomik koşulları nedeniyle Karaz gezici pastoral grupları için bir tür çekim merkeziydi. Güncel araştırmalara göre bu gezici pastoral gruplar, o dönemde geniş bir coğrafyada gerçekleştirilen bölgelerarası bağlantılar ve etkileşimler ağı içinde, bu kültürel olgunun inşasında ve yaygınlaştırılmasında aktif rol oynamışlardır. Böylece Malatya'da Arslantepe'de yapılan son kazılar bu temayı destekleyen kanıtlar sağlamıştır (Işıklı, 2015a: 66).

2.2.2.1. Aşvan

Aşvan köyünün eteklerindeki büyük höyük Keban Barajının yapılmasıyla su altında kalacak tarihi yerlerin kurtarılması programının bir kısmı olarak kazılmak üzere 1968 baharında İngiliz Arkeoloji Enstitüsüne tahsis edilmiştir. Elazığ il merkezinin 34 km kuzeybatısında, Murat Nehrinin güney kıyısındaki köyün batı yanında bulunmaktadır (French, 1970: 53). 1968 yılı çalışmalarında kazılmış olan depozitler, Erken Ortaçağ, Roma, Erken Birinci Bin devirlerine ayrılmaktadır (French, 1970: 56). 1969 yılı çalışmaları höyükte Orta Çağ, Roma Çağı, Demir Çağı ve Tunç Çağ ile temsil edilmektedir. Tunç Çağı dolgusu höyüğün yaklaşık olarak üçte iki yüksekliğinde başlayıp höyüğün konglomera tabanında yer alan sert kırmızı kilin üzerindeki kumlu toprak katına kadar devam etmektedir. Kerpiç tuğla ve çamurdan kötü durumda duvarlar mimarisini oluşturmaktadır. Son evrelere doğru açkılı siyah mallar boya bezemeli çanak çömlek az miktarda ele geçirilmiştir. İlk evrelerde ise kırmızı boya bezemeli çanak çömlek ile birlikte kırmızı ve siyah açkılı mallar yoğunluktadır. Güneşte kurutulan kil malzemeli hayvan figürinleri ise küçük buluntu grubunu meydana getirmektedir. Hayvan kemikleri, tahıl, kömür ve ahşap kalıntıları da doğal buluntu grubunu oluşturmaktadır (French, 1971: 31-33). 1970 yılı çalışmalarında Aşvan Bölgesindeki, Aşvan Kale, Çayboyu, Taşkun Kale ve Taşkun Mevkii yerleşme alanlarında da kazı kapsamına alınmıştır (French, 1972: 46-47). Aşvan Kale yerleşiminde tespit edilen hayvan figürinleri;

- Soluk gri renk yapılı, küçük kuyruk gövdeye vücuda doğru katlıdır. Burun ve kulakları kırıktır. 3 cm yüksekliğinde, 3,2 cm uzunluğunda ve 2,7 cm kalınlığındadır.

- Soluk grimsi kahverengi yapılı hayvan figürininin sağ tarafı eksiktir. Kuyruğu gövdeye doğru katlanmıştır. 2,9 cm yüksekliğinde, 3,6 cm uzunluğunda ve 1,5 cm kalınlığındadır.
- Soluk gri renk yapılı, küçük kuyruklu, kulakları kırık ve sivri burunludur. 2,4 cm yüksekliğinde, 3,2 cm uzunluğunda ve 1,7 cm kalınlığındadır (Resim 2.19) (Sagona, 1994: 208).

Resim 2.19. Aşvan Höyüğüne ait Karaz Kültürü Hayvan Figürinleri (Sagona, 1994, 206, Resim 135-3, 4, 5).

2.2.2.2. Değirmentepe Höyüğü

Keban Barajı oluştuğu zaman su altında kalacak olan bölgelerdeki tarihi ve kültürel alanların tespiti için ODTÜ (Orta Doğu Teknik Üniversitesi) Keban Projesi Müdürlüğünce 1973 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Ön Asya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsünden Refik DURU ve Muhibbe DARGA'nın yönetiminde bir ekiple kazı çalışması höyükte başlamıştır (Duru, 1979a: 13). Höyük Elazığ'ın kuş uçumu 22 km doğusundadır (Duru, 1979b). Altınova'nın kuzeydoğu ucunda İlemil köyünün 3 km kadar güneydoğusunda Murat Suyu'nun eski yatağının batı sahilinde yer alan höyük, 120x110 m genişliğinde ve 11 m yüksekliğindedir. Höyüğün tepesinde A çukuru adı verilen kazı alanı -4,50 m derinliğine kadar ETÇ dönemine tarihlenen 4 yapı katı ortaya çıkarılmıştır. Höyüğün etek kısmında B ve C çukurları olarak adlandırılan

kazı alanlarında ise MÖ I. bin yıla tarihlenen Demir Çağı yerleşmesi olan en yeni yapı katları -2 m derinlikte tespit edilmiştir (Duru,1979a: 14). ETÇ sadece A çukurunda tespit edilerek 4 yapı katı eskiden yeniye doğru I-II-III-IV olarak adlandırılmıştır (Duru, 1979b: 9).

Höyüğün tepesinde A çukurunda toprak yüzeyinin 20 cm altında ETÇ tabakalarının ilki olan I. tabaka ortaya çıkarılmıştır. I. tabaka 2 evrelidir. I-a evresi ince kerpiç duvarlı bir evden oluşmaktadır. Evin dış kapısı ve en az iki oda olduğu düşünülen evin odalar arası geçişi sağlayan kapısı da bulunamamıştır. Yuvarlak planlı bir ocak 2. odanın batısında bulunmaktadır. I-b evresi I-a evinin kuzeyinde ince bir moloz tabakasının altındadır. Yapı katının duvarları çit tekniği ile örülerek iç ve dış kısmı çamurla köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı tek odadan oluşan I-b evresinde yangın sonucu yerleşim yıkılmıştır. Karaz türü kase, tabak ve orta boy çömlekler ile çark yapımı açık gri veya bej hamurlu ince kenarlı, kirli gri veya açık pembe hamurlu üzeri kırmızı ve kahverengi boya bezemeli çömlekler; sileks bıçaklar, delikli taş balta ve kilden hayvan figürini I. tabakanın küçük buluntuları arasındadır (Duru, 1979a: 14-15). PT malzemeli basitçe şekillendirilen hayvan figürini, sivri kulaklı, küçük düz kuyrukludur. Hayvan figürinin cinsiyeti belirgin değildir. 6,4 cm boyunda, 4,4 cm yüksekliğindedir (Resim 2.20) (Duru, 1979b). Tek evreli olan II. yapı katı çukurun orta ve kuzey kesimlerindedir. İki ayrı bina açığa çıkarılmıştır. Tek odalı olan birinci yapı 5,80X5.40 m genişliğindedir. Kerpiç malzemeli batı-güney duvarları 40 cm, doğu duvarı 65 cm, kuzey duvarı ise 1,05 cm.dir. 30-40 cm yüksekliğinde korunan duvarlarda kapı açıklığına rastlanılmamıştır. Odanın duvarlarının iç ve dış kısmı 1 cm sıva malzeme ile kaplanmıştır. Kuzey duvarın iki köşesinde yükseltilmiş toprak platform, platformların ortasında oluklu-yuvarlak planlı bir ocak ve batı köşede küllüklü bir fırın yer almaktadır. İkinci yapıda temelden itibaren kerpiç malzemelidir. Dörtgen planlı yapının 90 cm genişliğindeki giriş kısmı güney duvardadır. Odanın tabanı çakıl taş döşeli ve kil sıvalıdır. Güney duvarına bitişik 70X40 cm ölçüsünde bazalttan bir değirmen bulunmaktadır. Yapıda değirmene ait el öğütücü parçası, at nalı bir ocak çok sayıda küp ve çömlek parçası ele geçmiştir. Çakmak taşından bıçaklar, pişmiş kilden araba tekerleği modeli ve kil malzemeden bir amulet diğer küçük buluntulardandır (Duru, 1979a: 15). Höyüğün tepe kısmında ele geçen yapı kalıntılarından dolayı köy yerleşmesi karakterinde olduğu kabul edilmektedir (Duru, 1979a: 18).

Resim 2.20. Değirmentepe Höyüğü Hayvan Figürini (Duru, 1979a, Levha 6,3).

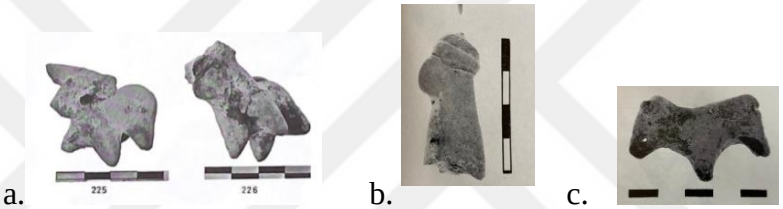
2.2.2.3. Han İbrahim Şah

Keban'da su altında kalacak eski eserleri kurtarma projesi kapsamında 1970 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Hititoloji Kürsüsünden Hayri ERTEM tarafından yürütülen kazı çalışmalarına başlanılmıştır. Höyük, Elazığ'ın kuzeybatısında ve Elazığ-Çemişgezek yolunda Koruk köyü istikametine ayrılan yolun sonunda, şehre 40 km mesafede bir kaya platformu üzerindedir. 125 m uzunluğunda, 60 m genişliğinde ve 12 m yüksekliğinde olan höyüğün doğusundan ve batısında geçerek höyüğün kuzey ucunda birleşen Murat Nehrine akan Erzürük Çayı ile küçük bir dere arasında bulunmaktadır (Ertem, 1972: 63). ETÇ tabakaları V. tabakadan XIV. tabakaya kadar sıralanmaktadır. İlk yerleşme tabakası XIV. tabakadır. X ve VII. tabakalar yangınla son bulmuştur. (Ertem, 1982: 13). VIII. tabakada alçak bir kerpiç duvar ve yuvarlak ocaktan oluşan mimari oluşumda kemik aletler, kulplu düz kapaklar, başı serpuşlu tanrı veya tanrıça figürini, silindir mühür baskısı gibi değişik buluntular ele geçmiştir (Ertem, 1974: 62). Oda duvarlarının yarısı taş yarısı kerpiç malzemeden ve düzensiz olan mimari yapıdaki IX. tabakada parça halinde ele geçirilen renkli çanak çömlek parçaları, yüksek kaide kısmı ve ağız kenarı koyu kırmızı renkte boyalı üçgen motiflerle süslü bardak, obsidyen ok ucu, kemik iğne pişmiş toprak boğa figürini ele geçirilmiştir (Ertem, 1974: 62). Höyükte tespit edilen figürinler:

-VII. tabaka buluntusu olan ve ETÇ II dönemine tarihlenen 2 adet boğa heykelciği ele geçirilmiştir. Boğa heykelciğinin biri açık kahverengi, iyi fırınlanmış, küçük mika ve kum katkılıdır. Gözler delik şekilde belirtilmiş, küt ayaklı, kuyruk kısmı da belirtilmemiştir. 3,6 cm yüksekliğinde ve 5,6 cm uzunluğundadır. Diğer boğa heykelciği, açık kahverengi, iyi fırınlanmış, küçük mika ve kum katkılıdır.

Gözler delik şekilde belirtilmiş, küt ayaklı, kuyruk kısmı da belirtilmemiştir. 3,9 cm yüksekliğinde ve 5,4 cm uzunluğundadır (Resim 2.21a) (Ertem, 1982: 41).

- IX. tabaka buluntusu ve ETÇ II dönemine tarihlenen tanrı heykelciği; gri, iyi fırınlanmış hamur mika ve kum katkılı, başı serpuşlu, yüz sadece burundan ibaret, göz ve kulaklar belirtilmemiş, baş ve boyun kısmı mevcut 4,3 cm uzunluğundadır (Resim 2.21b) (Ertem, 1974: 62; Ertem, 1982: 49).
- X. tabaka buluntusu ve ETÇ I dönemine tarihlenen boğa heykelciği; gri renkli, iyi fırınlanmış, hamur ince kum katkılı, burnunda delik açılı, gözleri biçimlendiren iki nokta şeklinde iki yuvarlak, kuyruk kısa, ayakları küt yapılıdır. 3,7 cm yüksekliğinde, 4,8 cm uzunluğundadır (Resim 2.21c) (Ertem, 1974: 62; Ertem, 1982: 52).

a. b. c.

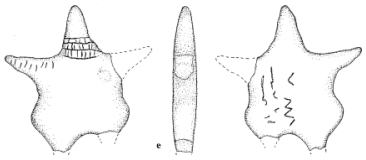
Resim 2.21. a. Boğa Figürinleri (Ertem, 1982, levha 26), b. Tanrı Figürini (Ertem, 1974, Levha 61,2; Ertem, 1982, Levha 30), c. Boğa Figürini (Ertem, 1974, Levha 63,2; Ertem, 1982, Levha 32).

2.2.2.4. Korucutepe

1968 yılında Chicago Üniversitesi ve California Üniversitesi (Los Angeles) tarafından oluşturulan kazı heyeti tarafından ortak bir çalışma başlatılmıştır (Buccellati, Van Loon, 1970: 74). Höyüğün ortasında yükselen tepeciğin kuzeyinde yer alan yanık yapı topluluğunda yapılan kazılarda ETÇ II (2750-2300) tabakasında geniş baldırlı, kuş biçimli kafalı, kalın gerdanlıklı ve saçın arka kısmı çizi bezeme ile belirtilmiş bir kadın figürini ele geçirilmiştir. Eski Sülale ve Akat Çağı Suriye figürinleri tarzındadır (Van Loon, Güterbock, 1972: 80). Sivri başlı idol biçemindeki kilden örnekler de vardır. Yüz uzuvları ve anatomik ayrıntılar gösterilmemiş olmakla birlikte gövdeler oyuk çizgilerle veya yuvarlak baskılarla bezenmiş olabilir (Bilgi, 2012: 200)[6]. Sol kol ve bacakların ikisi kırık, boynunda 3 sıra aplike kolye tasarımı vardır. Sivri kolun üzerinde kazıma

[6] ETÇ I 3200-2800 dönemine tarihlendirilmiştir.

bezemeler yer almaktadır. Aplike göğüsler de kopmuştur (Resim 2.22a-b). (Aydıngün, 2003: 194).

a) b)

Resim 2.22. a. Korucutepe Höyüğü Kadın Figürini (Van Loon, Güterbock, 1972, Levha 55.2), b. Korucutepe Kadın Figürinine Ait Çizim (Aydıngün, 2003, Levha 79e).

2.2.2.5. Körtepe

Elazığ'a 44 km mesafede Altınovada Habusu (İkizdemir) köyünün 1 km doğusunda, Elazığ-Bingöl eski yolunun iki tarafında demiryolu çalışmalarının yapımı sırasında ortadan ikiye ayrılması sonucunda farklı büyüklükte iki yassı höyükten oluşmaktadır. Yüzey buluntularına göre İlk Demir Çağından İlk Kalkolitik Döneme dek tüm evreler mevcuttur. Höyük 240x130 m genişliğindedir. Keban Projesi kapsamında 1972 yılında Harald Hauptmann (Batı Berlin Üniversitesi Ön Asya Arkeoloji Enstitüsü Asistan Profesör) Başkanlığında yapılan kurtarma kazısında, höyüğün kuzey tarafında 1 metre kalınlığındaki sondajda tespit edilen 4 tabaka tespit edilmiştir. İlk tabakada kerpiç duvar kalıntısı ve yuvarlak ocak yeri, 2. tabakada kerpiç tuğla duvarla, 3. tabakada dikdörtgen ocak yeri ve üzerinde kömürleşmiş tahıl bulunmuş olan yanık döşeme kalıntısı, 4. tabakada ise bir eve ait kerpiç duvar kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bu tabakalardan, İlk Kalkolitik Döneme tarihlendirilen küt kollu, açık kahverengi kil malzemeli, başı ve sağ kol çıkıntısı tamamlanmış steatopig tipte oturan bir kadın idolünün parçası (yükseklik: 5,6 cm, genişlik: 30 cm, açık kahverengi renkli, kil malzemeli) ele geçirilmiştir (Resim 2.23) (Hauptmann, 1976a: 25-26). Figürin niteliğinde ve oturur biçimde görüntülenmiş insan figürlerinde kollar dar ve kısa çıkıntılarla, kısa bacaklar bir çizgi ile ayrılmış ve dizlerden aşağıya doğru kıvrılmıştır. Göğüsler nadiren belirtilmiştir [7] (Bilgi, 2012: 178-183).

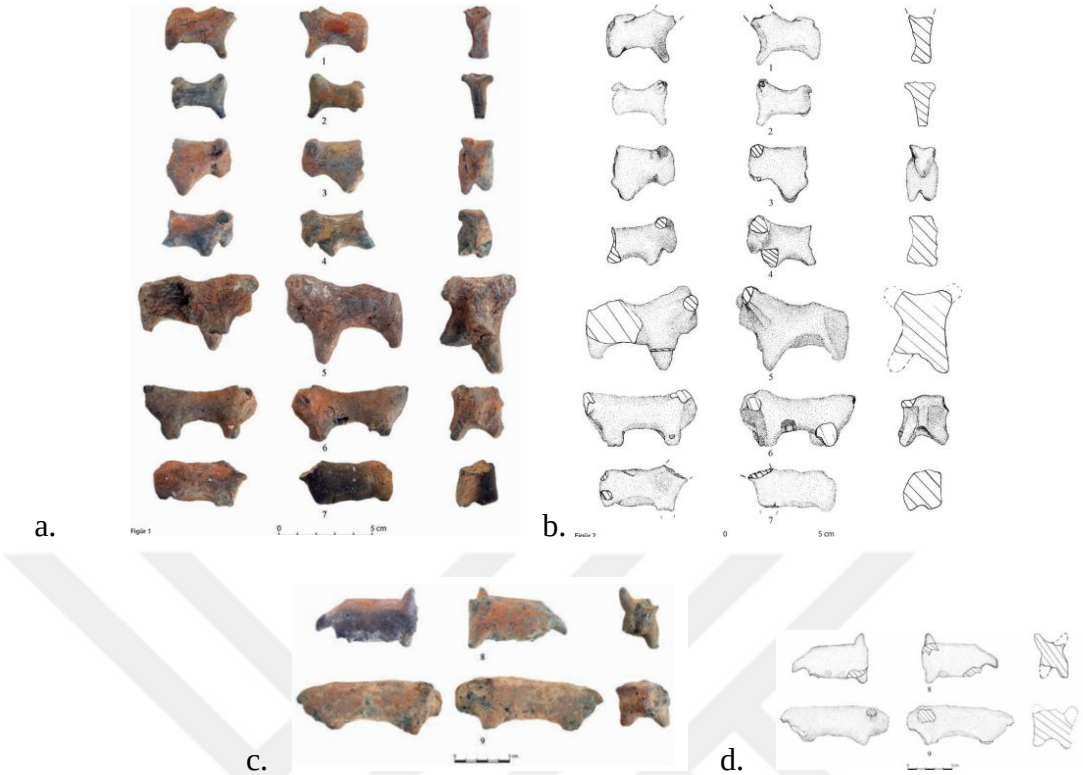
[7] İdol, Geç Kalkolitik Çağa (MÖ 4300-3200) tarihlendirilmiştir.

Resim 2.23. Körtepe Höyüğüne ait İdol (Hauptmann, 1976a, Levha 48,6).

2.2.2.6. Murat Höyük

Murat Höyük, Bingöl'ün 40 km doğusunda, Solhan ilçesinin 12 km güneybatısında, Murat köyünün 230 m güneyinde yer almaktadır. Höyük, 140x120 m boyutlarındadır. Aşağı Kaleköy Barajı ve HES kapasite artırımı projesi kapsamında su tutma havzası içerisinde yer almaktadır (Özdemir, 2021: 568-569). Elazığ Müze Müdürlüğü kazı başkanlığında höyükte kazı çalışmaları 2019 yılında gerçekleştrilmiştir. Murat Höyük'teki kazı çalışmaları sonucunda dört ana kültür tabakası (I-IV) tespit edilmiştir. I. Tabaka: Orta Çağ, II. Tabaka: Orta Demir Çağ, III. Tabaka: Erken Demir Çağ ve IV. Tabaka: Erken Tunç Çağ III'e tarihlendirlmiştir. Murat Höyük'ün en erken tabakası Erken Tunç Çağ III'e (MÖ 2500- 2200) tarihlenen (Özdemir, Özdemir, 2021: 27) 9 adet hayvan figürini ele geçmiştir. Tamamı el yapımı olan figürinlerin 7 tanesi boğa, 2 tanesi koç/koyun türündedir (Özdemir, Çınar, 2012: 111). El yapımı olan hayvan figürinleri kiremit, açık kahve, açık kırmızı renkte hamurlu ve hamur renginde astarlıdır. Figürinlerin bazısının yüzeyinde pişmeden dolayı siyah alacalanmalar görülmektedir. Hayvan figürinleri 5,8 cm - 2,3 cm arasında değişen yüksekliğe, 4,7 cm - 2,3 cm arasında değişen uzunluğa ve 2-3 cm arasında değişen kalınlıklara sahiptirler (Resim 2.24) (Özdemir, 2021: 571).

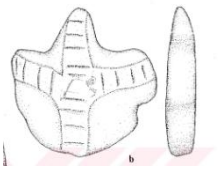
Resim 2.24. a-d. Murat Höyük Karaz Kültürü Hayvan Figürinlerinin Resim ve Çizimleri (Özdemir, Çınar, 2021, 116-119, Resim 1-4).

2.2.2.7. Norşuntepe

Elazığ'ın 26 km güneydoğusunda yer almaktadır. Altınovanın höyük yerleşimlerinden biri olan Norşuntepe'nin ovadan yüksekliği 35 m, kuzey-güney yönlerinde 500 m, doğu batı yönlerinde ise 300 m genişliğindedir (Hauptmann, 1970: 103). Keban Projesi kapsamında gerçekleştirilen İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsüne verilen izinler ile (Hauptmann, 1976b: 41) 1968-1974 yılları arasında yapılan kazılarda taban suyu seviyesi üzerinden 35 m'ye kadar araştırılan höyüğün 17 m.si Kalkolitik ve 15 m.den fazlası ise ETÇ'ye tarihlenmektedir. 4 evreli ETÇ I yerleşmesi (tabaka XXX), 3-4 m kalınlığında taş temel ve üzeri kerpiç duvar ile örülü bir korunma duvarı ile çevrilidir. Altınova ETÇ I evresinde karakteristik olan tek başına duran korunma duvarının dış yüzü testere ağzı şeklinde inşa edilmiştir. Höyüğün kıyısında sıralanmış evlerin dış duvarları açık arazi ile sınır oluşturmaktadır. Evler bir ya da 2 odalı, evlerin iç kısımları beyaz sıvalıdır. Evlerin içinde yuvarlak ocak tabanları ve sekiler ortaya çıkarılmıştır. İnce yapımlı, açık renkli, çark yapımı mallar Kuzey Suriye, Mezopotamya

kültür bölgesiyle ilgisini ve az sayıda siyah-kırmızı perdahlı parçalar Orta Anadolu ile olan etkileşimini göstermektedir (Hauptmann, 1976c: 55-64). Odalardaki yığıntı arasında kaba formlu pişmiş topraktan boğa, inek ve koç figürünleri açığa çıkarılmıştır (Resim 2.25a) (Hauptmann, 1970: 108).

Akropol kazılarında ETÇ III'e tarihlenen VIII. yapı katında konut topluluğunun güneybatı odasında (M Odası) N 20 c alanında ele geçen üsluplaştırılmış idol ele geçirilmiştir. İdolün kabarık olan ön kısmında enine yivli kabartma şerit şeklindedir (Hauptmann, 1979: 50-51). ETÇ III dönemine ait kilden, betimleme kolsuz olup üçgen gövdeye sahip sivri başlı örneğin gövdesinin içleri kazıma çizgilerle taranmış kabartma bantlarla artı motifi oluturacak biçimde bezenmiştir (Bilgi, 2012: 276). Baş kısmından başlayıp tüm gövdeyi kaplayan T şekilli yüksek kabartma eşit aralıklı enine kazımalarla bezenmiştir (Aydıngün, 2003: 193)[8]. Açık kahverengi kilden şekillendirilen idolün uzunluğu 8,3 cm, yüksekliği ise 6,5 cm ölçüsündedir (Resim 2.25b-c) (Hauptmann, 1979: 59). Bu yapı katında boğa figürini de ele geçirilmiştir (Hauptmann, 1979: 50-51). Boğa figürini açık kahverengi kil malzemelidir. 8,30 cm uzunluğunda ve 6,5 cm yüksekliğindedir (Resim 2.25d) (Hauptmann, 1979: 59).

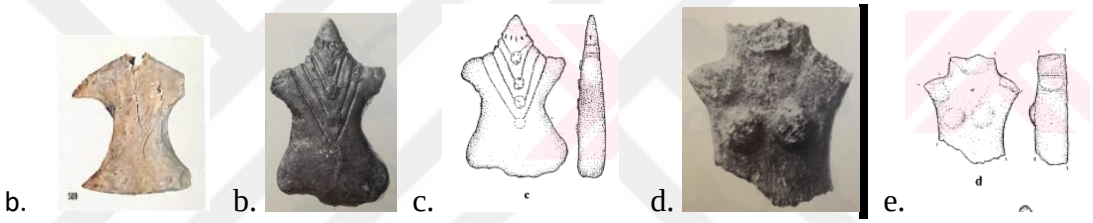
a. b. c. d.

Resim 2.25. a. Boğa Figürini (Hauptmann, 1970, Levha 5, 2), b-c. İdol (Hauptmann, 1979, Levha 33-1; Aydıngün, 2003, Levha 79b), d. Boğa Figürini (Hauptmann, 1979, Levha 33-5).

ETÇ II (MÖ 2800-2400) dönemi insan betimlemeleri idol, figürin ve heykelcik niteliğinde biçimlendirilmiştir (Resim 2.26a) (Bilgi, 2012: 204). Batı yamacı kazılarında L 19 alanında XIV. tabakada üsluplaştırılmış keman biçiminde bir idol ele geçmiştir. Üçgen baş kısmı, küt kolları ve geniş kalçası oyma, kabartma bezemeleri ile Kuzey Suriye PT heykelciklerine benzemektedir (Hauptmann, 1979: 54-55). ETÇ I dönemine tarihlenen sivri başlı idol biçemindeki kilden örnekte yüz uzuvları ve anatomik

[8] Söz konusu idol, Norşuntepe XV. tabaka buluntusu olarak belirtilerek ETÇ II dönemine tarihlendirilmiştir.

ayrıntılar gösterilmemiş olmakla birlikte gövde oyuk çizgilerle veya yuvarlak baskılarla bezenmiş olabilir (Bilgi, 2012: 200). Kurşunimsi siyah kil malzemeli idol 7,4 cm yüksekliğinde, 4,7 cm genişliğinde ve 1,6 cm çapındadır (Resim 2.26b) (Hauptmann, 1979: 59). Alt gövde ucunda eksiklik olan idolün, boynunda dikey kesik kazımalı tasma ve 5 sıra V şekilli kazıma ile ortalarında kabartma aplike çiçeklerin olduğu kolye tasarımı göbeğe kadar inmiştir (Resim 2.26c) (Aydıngün, 2003: 194)[9]. XI. tabakada ise kadın idol gövdesi bulunmuştur (Hauptmann, 1979: 55). Kurşunimsi siyah kilden idol gövdesinin yüksekliği 4,4 cm ve genişliği 3,9 cm.dir (Resim 2.26d) (Hauptmann, 1979: 59). Baş, boyun, gövdenin alt kısmı ve çıkıntılı omuzlardan soldakinin ucu kayıptır. Kabartma göğüsler gövde üzerindeki tek ayrıntıdır (Aydıngün, 2003: 194)[10]. Kolları yanlara dik açılmıştır. Kabartma aplike göğüslerle plastik bir görünüm aldığı için de figürin olarak değerlendirilmiştir (Resim 2.26e) (Aydıngün, 2003: 54).

Resim 2.26. a. Norşuntepe Höyüğe Ait İdol (Bilgi, 2012, 225, resim 589), b-c. Norşuntepe Höyüğe Ait İdol (Hauptmann, 1979, Levha 33-2; Aydıngün, 2003, Levha 79c), d-e. Norşuntepe Höyüğe Ait İdol (Hauptmann, 1979, levha 33-3; Aydıngün, 2003, Levha 79d).

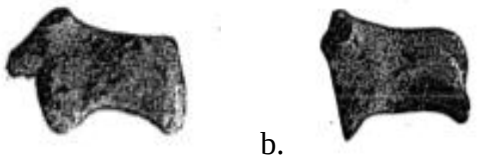
2.2.2.8. Pulur (Sakyol)

Murat Nehrinin kuzeyinde Çemişgezek ilçesine bağlı Pulur (Sakyol) kazısı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Dr. Hamit Zübeyr KOŞAY tarafından yönetilmiştir. ODTÜ yönetiminde yerli ve yabancı bilim heyet üyeleri (Koşay, 1970b: 53) Keban Barajının faaliyete geçmesiyle su altında kalacak olan höyük yerleşmesinde 1968 yılında kazı çalışmalarına başlanılmıştır. Tunceli ilinin Çemişgezek ilçesine 20 km mesafede olan höyük, 11 m yüksekliğinde ve doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. 1968 yılı kazı çalışmasının amacı kültür katlarının tespiti olduğu için höyükte yukarıdan aşağıya doğru inilmesi ve her kültür katından örnekler bırakılması şeklinde kazı

[9] Söz konusu idol, Norşuntepe XV. tabaka buluntusu olarak belirtilerek ETÇ II dönemine tarihlendirilmiştir.
[10] Söz konusu idol, Norşuntepe XV. tabaka buluntusu olarak belirtilerek ETÇ II dönemine tarihlendirilmiştir.

çalışmasının yürütülmesi sonucunda 11 mimari kat tespit edilmiştir. 11 mimarlık katında üstten itibaren Eski Bronz ve Geç Kalkolitik (Eski Bronz I) yerleşmeleri yer almaktadır (Koşay, 1970a: 139-140). 1968 yılı kazısı büyük bir sondaj niteliğinde olan Pulur (Sakyol) Höyüğünde 1969 yılı kazı çalışmalarında V. kattan itibaren tüm katlar yeniden ele alınmıştır. İlk yerleşmenin Son Neolitik veya İlk Kalkolitik Çağ'da meydana geldiği anlaşılarak 13 yapı katı tespiti yapılmıştır (Koşay, 1971: 99). 1970 yılı kazıları da daha önceki yıllarda olduğu gibi Hamit Zübeyr KOŞAY Başkanlığında gerçekleştirilmiştir (Koşay, 1972: 127).

1-IV. mimarlık katları 0,40-2,80 m ortalama derinliğindedir. Bu katlar çok tahrip olmalarına rağmen ocak kalıntılarından tespit edilmiştir. Toprak yüzeyinde ve kazı sırasında ele geçirilen çanak çömlek parçaları bu mimari katların ETÇ'ye tarihlendirilmesini desteklemektedir (Koşay, 1976a: 7). I. mimarlık katı buluntusu hayvan heykelciğinden biri PT malzemeli, kül renkli, boynuz uçları kırık, 0,01 m genişliğinde, 0,02 m yüksekliğindedir. Diğer hayvan heykelciği ise PT malzemeli, baş kısmı kırık, 0,02 m yüksekliğinde, 0,03 m uzunluğundadır (Resim 2.27a-b) (Koşay, 1976a: 70-71).

a. b.

Resim 2.27. a-b. Pulur (Sakyol) Höyüğü I. Yapı Katı Hayvan Figürinleri (Koşay, 1976a, Levha 70,5 ve Levha70,12).

III. mimarlık katında tespit edilen hayvan heykelciklerinin biri PT malzemeli, boynuz uçları kırık, 0,015 m genişliğinde, 0,04 m uzunluğundadır. PT malzemeli, boynuz uçları ve kuyruğu kırık, boz renkli diğer hayvan heykelciği ise 0,025 m genişliğinde, 0,04 m uzunluğundadır (Resim 2.28a-b) (Koşay, 1976a: 70).

Resim 2.28. a-b. Pulur (Sakyol) Höyüğü III. Mimarlık Katına Ait Hayvan Figürinleri (Koşay, 1976a, levha 70,1 ve levha 70,2).

IV. mimari kat figürin buluntuları şunlardır:

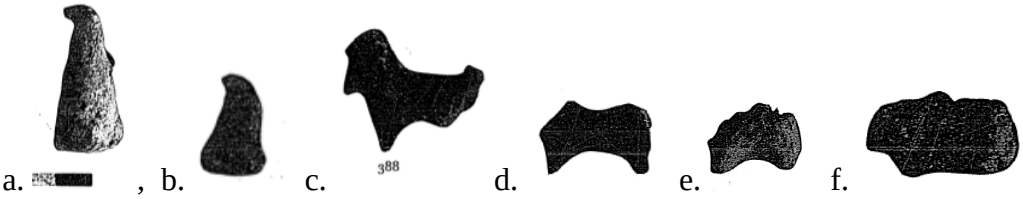
ETÇ dönemine tarihlenen idol, PT malzemeli, silindir biçimli, iki kolunu uzatmış, burnu çıkıntılı bir çizgi ile belirtilmiş, kaidesi kırıktır (Resim 2.29a) (Koşay, 1976a: 70). Doğu Anadolu Bölgesinde ETÇ II dönemine tarihlenen idolün gövdesi üzerinde kabartma aplike olduğu anlaşılan göğüsleri kopmuştur (Resim 29b) (Aydıngün, 2003: 53). Kol uçları kayıp, yüzde batırma noktalı, gözler ve ince sıkma burun yer almakta; gövde aşağı doğru hafifçe genişleyerek kaide yapmıştır (Aydıngün, 2003: 193). PT malzemeli idol, hareketli durumda, iki bacağı uzatılmış şekilde, baş kısmı kırık, 0,034 m yüksekliğindedir. PT malzemeli hayvan heykelciği, 0,04 m uzunluğunda, 0,03 m yüksekliğindedir. PT malzemeli hayvan heykelciği, 0,032 m uzunluğunda, 0,01 m kalınlığındadır. PT malzemeli hayvan heykelciği, 0,02 m uzunluğunda, 0,011 m genişliğindedir (Resim 2.29c-f) (Koşay, 1976a: 70).

Resim 2.29. a-f. Pulur (Sakyol) Höyüğü IV. Yapı Katı İdol ve Hayvan Figürinleri (Koşay, 1976a, Levha 71,6; Aydıngün, 2003, Levha 79a; Koşay, 1976a, Levha 71,7 – levha 70,3 - Levha 70,4 – Levha 70,6).

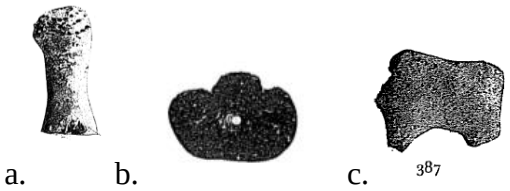
V. mimarlık katında çit veya dolgu tekniğinde ki hafif yapıları 50-60 cm.lik tek sıra veya kerpiç temeller üzerinde her tarafı sıvalı kerpiç duvarlıdır. 4-5 aile veya daha fazla aile bu yapı katında oba yaşamı sürdürmüş olmalıdırlar. Birbirine bitişik evlerde aydınlatma kapıdan veya ocak üstündeki açıklıktan sağlanmıştır. Her odada ocak, ocağın yanında oluk şekilli küllük, koni biçimli ve altında değirmi taş bulunan kil malzemeli sabit dibekler bulunmaktadır. Michigan Üniversitesinde yapılan C14 tarihine göre V. yapı katı MÖ 2350 (Koşay, 1976a: 8), VIII. yapı katı MÖ 2470 tarihlidir (Koşay, 1970b: 53). V. yapı katında 2 adet kuş biçimli idol ele geçmiştir. Konik biçimli PT idollerin kaide çapları sırasıyla 0,008 m - 0.012 m, yükseklikleri: 0,025 m – 0,02 m.dir. V. yapı katında 4 adet hayvan heykelciği tespit edilmiştir. Hayvan heykelciklerinin özellikleri şu şekildedir: 1. hayvan heykelciği, toprak renginde, PT malzemeli, üç ayağı kırık, genişliği 0,028 m, uzunluğu 0,043 m, kalınlığı 0,015 m.dir.

2. hayvan heykelciği, toprak renginde, PT malzemeli, yangın gören kısmı siyah renkli, baş eksik, genişliği 0,014 m, uzunluğu 0,037 m, kalınlığı 0,014 m.dir. 3. hayvan heykelciği, PT malzemeli, kaba yapımlı, baş kısmı eksik, uzunluğu 0,033 m.dir. 4. hayvan heykelciği ise PT malzemeli, kaba yapımlı, uzunluğu 0,037 m.dir (Resim 2.30a-f) (Koşay, 1976a: 70-71).

Resim 2.30. a-f. Pulur (Sakyol) Höyüğü V. Yapı Katı İdol ve Hayvan Figürinleri (Koşay, 1976a, Levha 71,4 – Levha 71,5 – Levha 70,8 – Levha 70,9 – Levha 70,10 – Levha 70,11).

VI. yapı katı, 11 odalı, orta avlu ve doğusunda üç ekin kuyusundan oluşmaktadır. Evler dışa kapanık, içe dönük özellik göstermektedir. 3-4 ailenin bir arada yaşadığı oba karakterli bu katta çok az eserin bulunması bu yapı katının soyulduğunu veya geçici olarak terkedildiğini göstermektedir. 4 odada ocak bulunmuştur. Kuzey yönde bu yapı katındaki bir ocağın yanında içinde iskelet olan küp gömüsü tespit edilmiştir (Koşay, 1976a: 9). Bu yapı katında tespit edilen idollerden biri PT malzemeli, baş kısmı kırık, genişliği 0.02 m, yüksekliği 0,045 m.dir (Resim 2.31a) (Koşay, 1976a: 70). Bereket tanrıçasını temsil eden taş malzemeli idol ise yassı, keman biçimli, ortası delik, 0,021 m genişliğinde, 0,031 m uzunluğundadır (Resim 2.31b) (Koşay, 1976a: 92). Hayvan heykelciği ise PT malzemeli, boz renkli, baş kısmı kırık, 0,015 m genişliğinde, 0,04 m uzunluğunda, 0,03 m yüksekliğindedir. ETÇ dönemine yapı katı tarihlenmektedir (Resim 2.31c) (Koşay, 1976a: 70-71).

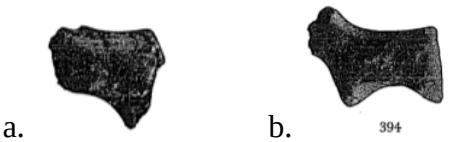
Resim 2.31. a-c. Pulur (Sakyol) Höyüğü VI. Yapı Katı İdolleri ve Hayvan Figürini (Koşay, 1976a, Levha 71,8 – Levha 71,9 – Levha 70,7).

VIII. yapı katı, tepenin eğimine göre kavisli olan yapı katında evleri birbirine bitişik düzendedir. Tek sıra taş temelli üzerinde kerpiç duvarlar yükselmektedir. Geniş odalar yassı taş veya silindir çukur içine kaidesi oturan orta direkler tarafından desteklenmektedir. Bu kata ait çöken ahşap damlara ait yanmış ağaç köseğilerinin C14 analizi Michigan Üniversitesinde 1968 yılında yapılmıştır. C14 analizi sonucuna göre VIII. yapı katı MÖ 2470±150 olarak tarihlenmektedir (Koşay, 1976a: 10). Bu yapı katı buluntusu idol, PT malzemeli kaba yapımlı, siyah renkli, hayvan başı biçimlidir. Kaide çapı 0,025 m, yüksekliği 0,038 m.dir (Resim 2.32) (Koşay, 1976a: 70).

Resim 2.32. Pulur (Sakyol) Höyüğü VIII. Yapı Katına Ait Hayvan Başı Biçimli İdol (Koşay, 1976a, Levha 71,3).

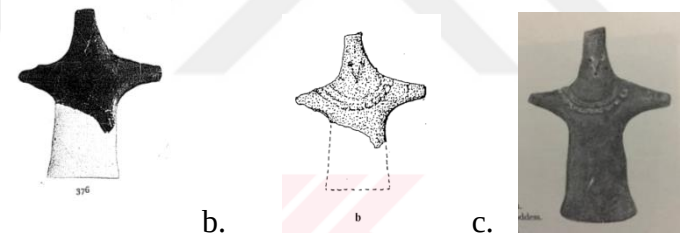
ETÇ'ye tarihli, kazı sırasında yapı katı tespiti yapılamamış olan figürin buluntuları şunlardır: PT malzemeli hayvan heykelciği, kaba yapımlı, açık bej renkli, ön kısmı kırık, 0,032 m uzunluğunda, 0,027 m yüksekliğindedir (Resim 2.33a). PT malzemeli diğer hayvan heykelciğinin sırtında çizgiler belirli, yüzü kırık, 0,045 m uzunluğunda, 0,035 m yüksekliğindedir (Resim 2.33b) (Koşay, 1976a: 71).

Resim 2.33. a-b. Pulur (Sakyol) Höyüğüne Ait ETÇ Dönemi İdol ve Hayvan Figürinleri (Koşay, 1976a, Levha 70,14, Levha 70,13).

IX. mimarlık katı büyük bir yangın geçirdiği çöken ve karbonlaşan tavandan anlaşılmaktadır. (Koşay, 1970a: 140). 14 odadan ibaret bu yapı katı büyük yangın tahribi geçirmiştir. Yapı katı tepe eğimine göre 3 sıra yuvarlak duvarla çevrilmiştir. Odalar üç sıra duvarın kesilmesi ile düzensiz dikdörtgen, kare ve trapezlerden oluşmaktadır. Biri dışarı, diğeri içeri bakan, bir sırası da ortaya bakan odalardan oluşan

yapı topluluğu oluşturulmuştur. Odalarda genellikle kül oluklu ocak, üstü kapalı fırın, at nalı ocak ve bir odada kutsal ocağa rastlanılmıştır. Her ocağın başında öğütme taşı, dibek ve geniş odalarda damı tutan taşıyıcı orta direk temelleri yer almaktadır (Koşay, 1976a). İdoller bu kattaki önemli buluntulardandır. Bereket tanrıçasını tasvir eden bir idol bulunmuştur[11] (Resim 2.34a) (Koşay, 1970a: 140). ETÇ I dönemine ait gövdesinin alt kısmı kayıp olan idolün başı yassı ve küçük, boyun başla bütünleşerek alta doğru genişleyerek yanlara dik uzatılan küt kollarla, gerdan kısmında çift sıra boncuklu kolye kabartması, üst gövdede yer almaktadır (Resim 2.34b) (Aydıngün, 2003). Bereket tanrıçası idolü giyimli ve boyunları kolyelidir (Koşay, 1970b: 53). Bu yapı katında tespit edilen diğer idol, PT malzemeli, yangına maruz kaldığından siyah renkte, silindir biçimli baş kısmı, yüz ve ağız çukur halkalarla, burun iki çizgi ile belirtilerek ağız ve burun çukurları beyaz bir madde ile doldurulmuş, göğüs kısmında giysisine ait çizgi detayları yer almaktadır. İki kolla birlikte genişliği 0,065 m, yüksekliği 0,055 m.dir (Resim 2.34c) (Koşay, 1976a: 70). Yapı katı, Koşay tarafından Geç Kalkolitik Döneme tarihlendirilmiştir (Koşay, 1976: 111).

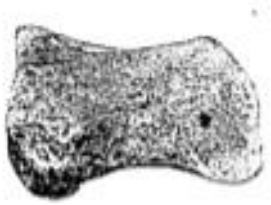
a. b. c.

Resim 2.34. a-c. Pulur (Sakyol) Höyüğü IX. Mimarlık Katına Ait Bereket Tanrıçası İdolleri (Koşay, 1976a, Levha 71,2; Aydıngün, 2003, Levha 31b ve Koşay, 1970a, Foto. 5).

X. yapı katı, çok şiddetli yangın geçiren bu katın evleri tepenin kavisine göre ortadaki avlunun etrafında sıralanmıştır. Tek sıra taş temel üzerinde 80-35 cm arasında değişen kerpiç veya çamur harçlı dere taşları kullanılarak oluşturulan duvarlar yükselmektedir (Koşay, 1976a: 11-12). GKÇ'ye tarihlenen mimari kata ait hayvan heykelciği PT malzemeli, baş kısmı kırık, 0,006 m uzunluğunda, 0,003 m gövde

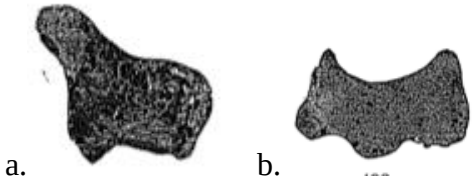
[11] 1968 yılı Pulur (Sakyol) kazısında XI. yapı katında iki tapınak bulunmuştur. Bu tapınakta kilden bereket tanrıçasını tespit eden heykeller önemli örneklerdendir. Bereket tanrıçası idolü IX. tabaka buluntusu olarak belirtilmiştir.

kalınlığı ve 0,042 m yüksekliğindedir (Resim 2.35) (Koşay: 1976a: 71). Yapı katı, Geç Kalkolitik Döneme tarihlenmektedir (Koşay, 1976: 111).

Resim 2.35. Pulur (Sakyol) Höyüğü X. Yapı Katına Ait Hayvan Figürini (Koşay, 1976a, Levha 70,15).

XI. yapı katı, höyüğün doğu ve güneydoğu kesiminde yoğundur. Yapı tekniğinde bu katta da önceki mimari katlarda olan geleneğe uyulmuştur. Kuzeybatı kısımda toplu bir yerleşme, höyüğün ortasında ise avlu yer almaktadır (Koşay, 1976a: 18). Geç Kalkolitik Döneme tarihlenen küçük buluntulardan iki adet hayvan heykelciği, PT malzemeli, ilki sarımsı renkli, baş ve arka kısmı kırık, 0,035 m uzunluğunda, 0,02 m yüksekliğinde olup ikinci heykelcik ise kaba yapımlı, siyah renkli, kuyruğu kalkık, 0,045 m uzunluğunda, 0,025-0,03 m yüksekliğindedir (Resim 2.36a-b) (Koşay, 1976a: 71). Yapı katı, Geç Kalkolitik Döneme tarihlenmektedir (Koşay, 1976: 111).

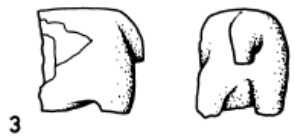
a. b.

Resim 2.36. a-b. Pulur (Sakyol) Höyüğü XI. Yapı Katına Ait Hayvan Figürinleri (Koşay, 1976a, Levha 70,18 – Levha 70,17).

2.2.2.9. Taşkun Mevkii

Yüzey buluntularına göre 130X130 m.lik alanı kapsamaktadır. 1970 yılı kazı çalışmasında mimari kalıntı ve toprak katmanlarına dayanılarak 4 evre tespit edilmiştir. En yeniden eskiye doğru saptanan evrelerden 1. evrede yüzey toprağı, çukurlar yer almaktadır. 2a evresi yanık bir yüzey üzerinde eğimli tabaka hatları ve tek duvar parçası; 2b evresinde kerpiç bir yapının doğu köşesi, eğimi tabak hatları ve çukurlar yer almaktadır. 3. evrede yanık izleri yaygındır. Kerpiç duvarlar ve taş temelli duvarlar mimari kalıntılardır. 4. evre de bir yanı taşla çevrili diğer yanı toprak olan sıvalı bir

çukur vardır. Çanak çömlek buluntularının özellikleri ise bu evrede deve tüyü renkte-açkılı mallar, ağız kenarı ve dudak biçimi olarak genellikle yuvarlatılmış ya da hafifçe inceltilmiş olup hiçbir zaman dışa devrik ve köşelendirilmiş değildir. Pembe/krem malların en yaygın biçimleri çömlekler ve ağız kenarları hafif dalgalı ince yapım kase veya fincanlardır. En yaygın astar bezeme krem veya pembe renkli olarak çömleklerde ağız kenarından alta doğru verev diğer biçimlerde ise dikey veya yatay bantlar olarak uygulanmıştır. Deve tüyü renkte-açkılı mallar ile pembe ve krem renkli mallar tüm evrelerde görülmektedir. Bu tabakada pişmemiş topraktan uzun ekseni boyunca kısmen delinmiş bir silindir mühür ele geçirilmiştir. Taş malzemeden kurs biçimli delikli bir nesne, pişmemiş topraktan figürün parçaları, işlenmiş kemikten deliciler, kemik iğne başı, kemik kurs biçimli-delikli gerdançe, açkılı ve devetüyü mala ait parçalardan yapılma çok sayıda yuvarlatılmış ve delikli nesneler ortaya çıkarılmıştır. Höyüğün başlangıç evresi nispi tarihlendirmelere göre MÖ 3. bin ilk kısmına tarihlenmektedir. 3. evrede ele geçirilen silindir mühür de bu tarihi desteklemektedir (French, 1972: 45-53). ETÇ'ye ait bir hayvanın arka kısmına ait parça ele geçirilmiştir. Ayak uç kısımları da eksik olan hayvan figürini parçası kırmızımsı kahverengi renkte ve PT malzemelidir (Resim 2.37) (Helms, 1973: 116; Sagona, 1994).

Resim 2.37. Taşkun Mevkii Hayvan Figürini Parçası (Sagona, 1994, Resim 68, no:3; Helms, 1973, 119, Resim 10-70/7).

2.2.2.10. Tepecik

1968-1974 yılları arasında ODTÜ Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi kapsamında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adlarına kazı çalışması yapılmıştır. Kazı çalışmalarından önce sistematik yapılan yüzey araştırmalarının sonucunda höyükte M.Ö. 5.- 4. Bin yıl Kalkolitik Dönem, MÖ 3.-2. bin yıl İlk-Orta-Son Tunç Çağlarına ait Khirbet Kerak ya da Karaz, İSUVA veya Hitit kültürleri, MÖ 1. bin yıl Eski Demir

Çağı'nın varlığı ile Orta Çağ sonu 11-16.yy'ait Türk devrine ait diğer buluntular tespit edilmiştir (Esin, 1976a: 65-70).

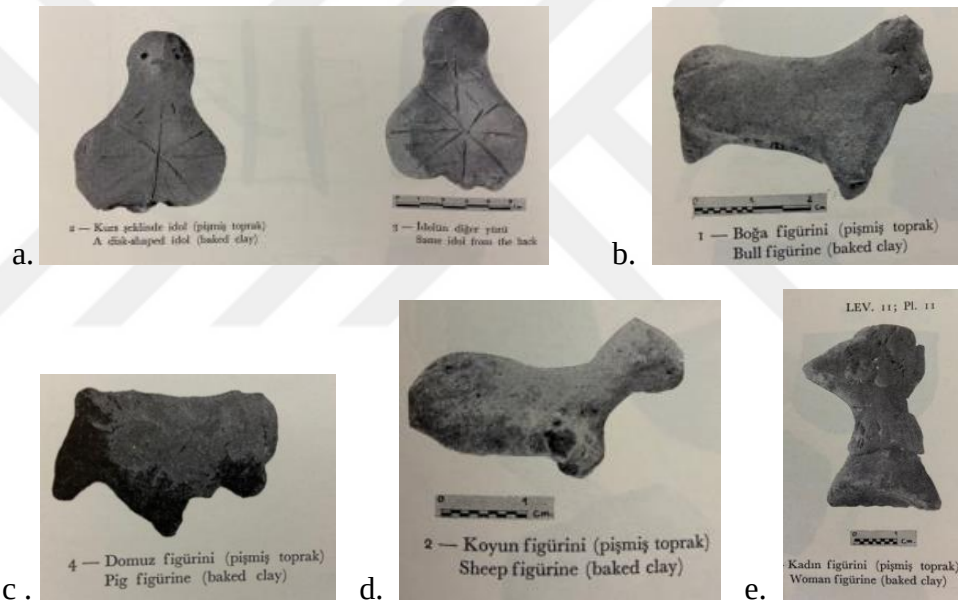
Burney tarafından Doğu Anadolu yüzey araştırmaları çalışmaları kapsamında ilk kez tespiti yapılan Elazığ'ın en verimli ovası olan Altınova'da yer alan höyükte 1967 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü ve Michigan Üniversitesi Antropoloji Müzesinin birlikte yaptığı Dr. R. Whallon Jr. Ve Asst. S. Kantman yönetiminde Keban Barajı göl alanı altında kalacak toprak üstü ve altı eski eserlerin tespiti amacıyla yapılan yüzey araştırmasında incelenmiştir. Elazığ'ın 31 km doğusunda olan Tepecik Höyüğü 16-17 m yüksekliğinde ve 200 m kadar uzunluğundadır (Resim 2.38) (Esin, 1970a: 147-148).

Resim 2.38. Tepecik Höyüğü (Esin, 1976c, Resim 6).

1968 yılı kazı çalışmalarında höyüğün güneyinde ETÇ varlığı tespit edilmiştir. Höyük ve çevresi kazı çalışmaları için alfabenin son harfinden başlanılarak; höyüğün asıl konisi ve yamaçları ''Y'' alanı olarak höyüğü çevreleyen teras kısmı ise ''V'' alanı olarak adlandırılmış olup açmalarda alfabetik olarak A'dan başlayarak adlandırılmıştır. Höyüğün güneyinde yamaçta YD, YE açmaları, güney terasta VG, VH ve güneybatısındaki terasta VE açmalarında yangın izlerinin yanı sıra üst toprak tabakaları da Orta Çağ tabakalarıyla bozulmuştur. Höyüğün güneyinde ETÇ'ye ait tabakalarda yangın izleri yamaç yönünde toprağın kayması, birbirine paralel uzanan 2 büyük taş temel duvarın (YE açmasında) üzerinde tuğlalaşmış kerpiç blokları da kaymanın etkisiyle birbirleri üzerinde istif halindedir. Yükseltilmiş kaide üzerinde yapılmış

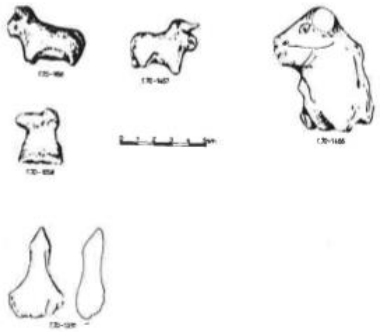
yuvarlak ocak yerlerinin iç kısımları genellikle çömlek parçaları ile doldurulmuştur. Üçgen ocak ayakları da kazı bezemelidir. Kurs şeklinde idol (PT), hayvan figürinleri, kadın figürini, çeç, damga ve taş baskı mühürler küçük buluntu gruplarını oluşturmaktadır (Resim 2.39) (Esin, 1970a: 147-158). ETÇ III dönemine ait yuvarlak başlı, omuzlardan itibaren hiçbir ayrım yapılmamış idol armut biçimli yassı gövdelidir. Yüzde yer alan gaga şeklindeki burun çıkıntısından dolayı kuş başı görünümündeki figürin ise boynunda kabartma aplike şeritle kolye belirtilmiştir (Aydıngün, 2003: 73). Omuz başlarından aşağısı kırık olan kuş başı görünümlü figürin ETÇ III dönemine tarihlenmektedir (Aydıngün, 2003: 227). Yüzde batırma noktalı, gözler ve sıkma burun belirgindir. Gövde üzerinde oluk kazıma 4 çizgi ortada kesişerek yıldız şekilli bezeme (gövdenin arkasında da aynı bezeme) oluşturulmuştur (Aydıngün, 2003: 227).

Resim 2.39. Tepecik Höyüğü Figürinleri: a. Kurs Şeklinde İdol, b. Boğa Figürini, c. Domuz Figürini, d. Koyun Figürini, e. Kadın Figürini (Esin, 1970a, Levha 10/2 - 3, Levha 10/4, Levha 11/1, Levha 11/2, Levha 11/4).

1969 yılı çalışmalarında höyüğün doğu terasında 8-O açması derinlik sondajında yüzey toprağına ulaşılmasa da 18 m derinliğe inilmiş 14 kültür toprağı tabakası tespit edilmiştir. İlk üç kültür toprağı Demir Çağı, Son ve Orta Tunç Çağı buluntuları ve ETÇ çanak çömleği ile karışık olarak ortaya çıkarılmıştır. 4. kültür toprağı tabakasından sonra ele geçirilen çanak çömlek, taş, obsidyen ve kemik aletler, insan (PT) ve hayvan (PT) figürinleri ETÇ dönemine aittir (Esin, 1971: 106-110). 5. kültür toprağından sonra siyah graphitle boyanmış parlak Karaz türü çanak çömlek, 11. kültür toprağından sonra

ise açık renk, bej ve deve tüyü, kırmızı perdahlı el yapımı mal ve çark işi saman katkılı çanak çömlek artmaya başlamıştır. (Esin, 1971: 110). ETÇ'ye ait idoller fazla ele geçmemesine rağmen pişmiş toprak malzemeli basit şekillendirilmiş hayvan figürlerinin çok sayıda ele geçirilmesi o dönemin hayvan alemini yansıtmış olmalıdır (Resim 2.40) (Esin, 1970b: 50). ETÇ III yapı katlarında da hayvan figürinleri bulunmasına rağmen Tepecik höyüğe ait en iyi hayvan figürinleri ETÇ II tabakalarında bulunmaktadır (Esin, 1973: 49).

Resim 2.40. Tepecik Höyüğü ETÇ'ye Ait İdol ve Hayvan Figürinleri (Esin, 1970b, Resim 34; Esin 1976c, 52, Resim 34).

Höyüğün güney terasını oluşturan 14-İ plankaresinde büyük bir yapıya ait taş temelin oluşturduğu fark edici birkaç evresi ile taş grubunu oluşturmaktadır. 14-K plankaresinde ise bu taş temel uzantısı döşeme şeklini almıştır. Bu yapıyla aynı tabakada hayvan figürü ortaya çıkarılmıştır. ETÇ II dönemine tarihlenmektedir (Resim 2.41) (Esin, 1972: 145). Tepeciğin en iyi hayvan figürinleri, çeç mühürleri, obsidyen ve çakmak taşı aletleri ETÇ II tabakalarında tespit edilmiştir (Esin, 1973: 49).

Resim 2.41. Tepecik Höyüğü Hayvan Figürini (Esin, 1972, Levha 108,3).

1973 yılında Tepecik Höyükte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsünden Ufuk Esin ve ekibi ile kazı çalışması yürütülmüştür. Höyük dışı batı alanı çalışmalarında 15-16 AB- A-B açmalarında Son Kalkolitik Çağ yapısının

3. tabakasının 3a, 3b, 3c evreleri dikdörtgen planlı küçük odalardan oluşmaktadır. Yapının batısında bir avlu kuzeyinde bir geçit yer almaktadır. Bu yapı katında ele geçen çanak – çömlek buluntuları, bakır bızlar, kemikten toplu iğneler, kulak tıkacı ve idol başı (PT) küçük buluntu gruplarıdır (Resim 2.42) (Esin, 1979: 79-94).

Resim 2.42. Tepecik Höyüğüne ait idol (Esin, 1979, levha 58,5).

1974 yılı çalışmalarında 14 -İ açmasında ETÇ I'e tarihlenen 9. tabakada bir hayvan heykelciği (boğa heykelciği) bulunmuştur. 1968 yılındaki kazı çalışmalarında höyüğün güney yamacında bulunan hayvan figürleri ve bu hayvan figürini, 1971 yılı Han İbrahim Şah kazısında IX. tabakada, Değirmentepe 1973 yılı ve Norşuntepe 1973 yılı kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan boğa heykelciğinin benzerleri vardır (Resim 2.43) (Esin, 1982: 71-118).

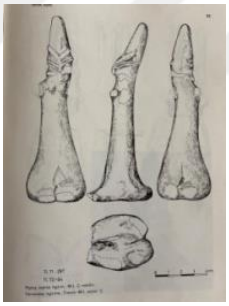

Resim 2.43. a-b. ETÇ I - Tepecik Höyüğü Boğa Figürini (Esin, 1982, Levha 65-5 ve Levha 78-2).

2.2.2.11. Tülintepe

ODTÜ Keban Projesi kapsamında İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik kazı ekibi tarafından araştırılması yapılan höyük, Elazığ'ın 21 km kadar doğusunda yer almaktadır. Höyüğün üst kısımları toprak alınması nedeniyle yok edilmiştir. DSİ haritalarına göre eski höyük 16,60 m yüksekliğinde ve 200x250 m genişliğindedir (Esin, Arsebük, 1974:137).

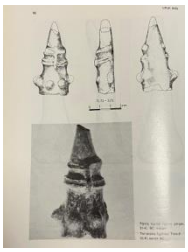
İlk Kalkolitik Çağ dönemi dört tabakaya kadar inilen höyüğün yüzey toprağı sıfır noktasına göre -2,50/2,95 m kotları arasındadır. 2. yapı katı 4 yapı katına ayrılmış olup; 48 İ açmasında 2a yapı katında 3 bölümlü bir yapı vardır. C mekânı bu tabakanın asıl yapısını oluşturmaktadır. Güneyden girişi olan C odasının giriş yerinde 1971 yılı çalışmalarında ele geçirilen bir idolün başının gövdesi ise aynı yerin tabanı temizlenirken 1972 yılı kazı çalışmalarında tespit edilmiştir. Oturur vaziyette tasvir edilen kadın heykelciğinin ayakları öne doğru uzatılmıştır. Gövde üst kısma doğru daralmaktadır. Göğüsler konik şekillidir. Kollarda bacaklar gibi küt bırakılmıştır (Resim 2.44a-b) (Esin, 1976b: 122-124). GKÇ'ye (MÖ 4300-3200) tarihlenen figürin, oturmuş, baş önceki dönemin sonlarında ortaya çıkan örneklerin devamı gibi boynun ayırtedilmemiş olması ile gittikçe sivrileşen kısa veya uzun sap görünümündedir. Yüzde ayrıntılara önem verilmemiş burun plastik bir kabartı olarak belirtilmiştir. Gözler kahve çekirdeğini andıran biçimde olanları vardır. Kollar dar ve kısa çıkıntılar, bacaklar bir çizgi ile ayrılmış ve dizlerden aşağıya doğru kıvrılmıştır (Res. 2.44c) (Bilgi, 2012: 178-182).

a. b. c.

Resim 2.44. a-c. Tülintepe Höyüğü idolleri (Esin, 1976b, levha 85; Esin ve Arsebük, 1974, Levha 119,2; Bilgi, 2012, 183, Resim 421).

Kalkolitik yerleşmenin merkezinde 51 K açmasında BC sokağı olarak adlandırılan sokağın tabanında kadın figürin parçası ele geçirilmiştir. Konik şekilde belirtilen başın üst kısmı, kolları ve göğüslerin alt kısmından itibaren vücudun diğer kısımları eksiktir. Göz yuvarlağı çukurlaştırılarak kalın kabartma şerit ile çekik göz yapısı oluşturulmuştur. Kaşların ortasından itibaren aşağı doğru burun kısmı belirtilmiştir. Ağız ve çene kısmı yüzde belirtilmeyen figürinin kısa boynundan iki yana doğru açıldığı anlaşılan kolların bir kısmı sağlamdır. Gövde üzerinde göğüsler konik şekilde gösterilmiştir. Kalkolitik Çağ boyunca Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye

kültürlerinin etkisinde kaldığını Tülintepede ele geçirilen küçük buluntulardan olan figürinlerden de anlaşılmaktadır (Resim 2.45) (Esin, 1976b: 133).

a. b.

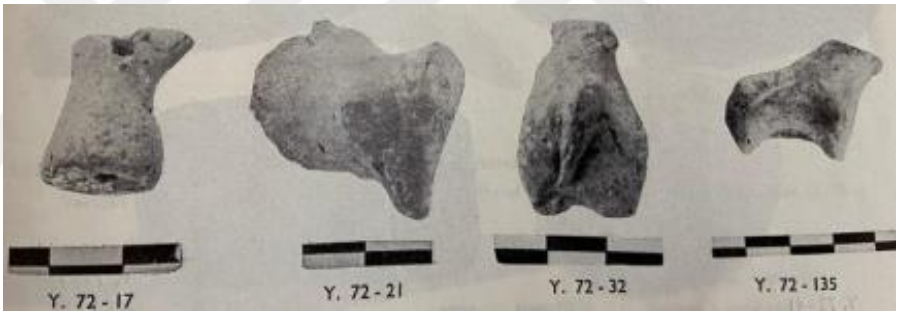
Resim 2.45. a-b. Tülintepe Höyüğü Kalkolitik Dönem İdolleri (Esin, 1976b, levha 86; Esin, Arsebük, 1974, Levha 119,1).

2.2.2.12. Yeniköy Höyüğü

ODTÜ Keban Projesi kapsamında 1968-1971 yılları arasında Pulur (Sakyol) çevresinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında Laluşağı köyünün 3 km kuzeyinde Çemişgezek şosesi ile Tahar çayı arasında şoseden 190 km içeride yerli halk tarafından Yeniköy Höyüğü veya Gavur Höyük olarak adlandırılan prehistorik yerleşim tespit edilmiştir. Keşişin Tümü adı verilen doğal tepenin kuzeyindeki eteğindeki höyük tepesine kadar köylüler tarafından işgal edilerek ortaya çıkarılan höyüğe ait duvar kalıntılarını da höyüğün kenarına yığmışlardır. 1972 yılında başlayan kazı çalışmalarında üstten itibaren 4 yapı katı tespit edilmiştir. 4. yapı katında ETÇ'ye ait bir çok eser bulunmuştur (Koşay, 1976b: 175). 1. yapı katında Roma veya İlk Bizans çağı çanak çömlek parçaları ve tahrip olmuş taş temel duvarları tespit edilmiştir. 2. yapı katında dışı siyah ve perdahlı; krem rengi zemin üzerine kırmızı ve kahverengi boya ile geometrik bezemeli iki değişik türde çanak çömlek tespit edilmiştir. Şiddetli yangın geçiren bu yapı katında taş temel ve kerpiç malzemeli duvar kalıntıları ile mimari yapım tekniğidir. 3. yapı katında birbirine bitişik birçok oda ortaya çıkarılmıştır. Yapıların duvarları kerpiç çamur dolguludur. Seramik malzemelerde 2. yapı katında tespiti yapılan eserler ile benzer özellikte olduğu kazı envanter eser listesinden anlaşılmaktadır (Koşay, 1976b: 175-182).

Höyükte tespiti yapılan figürinler:

- II. yapı katı buluntusu heykelciğin ayak kısmı çıkıntı ile belirginleştirilmiş başı eksiktir. Koyun olması muhtemel figürinin yüksekliği 2,7 cm, uzunluğu 4,1 cm, kalınlığı 1,7 cm.dir.
- III. yapı katı buluntusu heykelcik, stilize kuş biçiminde ve söbe bir kaide üzerinde oturmaktadır. Sivri gagalı başının tepesinden tabanına kadar inen ip deliği vardır. 2,2 cm yüksekliğindedir.
- III. yapı katı buluntusu heykelcik, siyahımsı renkli, hayvan başı biçiminde, kalın boyunlu, kulakları ve çenesi dışa çıkıntılıdır. Yüksekliği 3,1 cm, kalınlığı 1,9 cm.dir.
- III. yapı katı buluntusu heykelciğin ayakları üçgen biçiminde, gövdenin yarısı ile bir ayağı eksiktir. Yüksekliği 2,7 cm, uzunluğu 3,6 cm ve kalınlığı 1,7 cm.dir (Resim 2.46) (Koşay, 1976b: 180).

Resim 2.46. Yeniköy Höyüğü PT Hayvan Figürinleri (Koşay, 1976b, Levha 115: 7-10).

2.3. YAKIN DOĞU (KUZEYBATI İRAN-LEVANT BÖLGESİ)

2.3.1. Kuzeybatı İran

Karaz kültürel yapısının yayılım bulduğu önemli coğrafi alanlardan biri olan Doğu Anadolu ve Kuzaybatı İran'da MÖ III. bin yılda yaşanan bir kırılmayla bu kültür Doğu Anadolu ve Kuzaybatı İran'da yayılmıştır (Işıklı, Parlıtı, Torabi, 2019: 321). Karaz/Kura Aras/ Khirbet Kerak Külürü'nün kökeni ile Transkafkasya, Doğu Anadolu, Kuzaybatı İran, Suriye-Mezopotamya ve Levant Bölgesi'ne yayılması Geç Kalkolitik ve ETÇ'de yaşanan bölgelerarası kültürel etkileşimlerle açıklanmaktadır. Sosyo-ekonomik olarak göçebe yaşam biçiminin sonuçlarından olan ticaret ve bölgeler arasında yüzyıllar

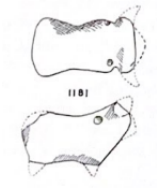
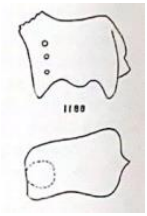
boyunca şekillenen bu kültür; sosyal, ekonomik, dinsel-inançsal ilişkilerden yola çıkarak oluşan bir kültürel olgudur (Yalçın, 2020: 169).

2.3.1.1. Geoy Tepe

Büyük Rezaiyyeh kasabasından çok uzak olmayan, Geoy Tepe köyünde yer alan höyük yerleşmesi, kuzeyden güneye yaklaşık beş yüz metre, doğudan batıya ise altı yüz metre ölçülerindedir. Bu tepede altı hafta boyunca bir sondaj yapmak için izin, ağustos 1948'de İran Hükümeti tarafından o ayın başlarında çalışmaya başlayan T. Burton Brown'a verilmiştir (Brown, 1951: 11-12). Höyükte yapılan kazı çalışmalarında, Çukur I'de ki M dönemi kalıntılarının üzerinde, yaklaşık 22 metre kalınlığında, gri veya siyah cilalı çanak çömleğin büyük ölçüde bir genel tipte olduğu bir tabaka bulunmuştur. Ancak yeryüzünün seviyesi yükseldikçe değişiklikler meydana gelmiştir. Çukur I' de bu mallarla temsil edilen döneme K Dönemi denir. Bu eşyaların bulunduğu Çukur I' de ki en düşük seviye -506, üst seviye -244 idi. Gürcistan'ın bir eyaleti olan Trialeti'de Kuftin Bey'in bulduğu K dönemi çanak çömlekleri ile kaplar arasında şekil, kulp stilleri ve bir dereceye kadar dekorasyonda paralellikler vardır. Bu malzemeler Kalkolitik Dönem/MÖ 3000 yıllarına tarihlenmiştir. Kıbrıs ve Ege'de bulunan K Dönemi kapları ile ETÇ kapları arasında da paralellikler vardır. Bu nedenle K Dönemi, diğer topraklardaki ETÇ dönemi ile ilgili olarak düşünülmelidir (Brown, 1951: 34).

Höyükte K dönemine ait küçük buluntu grubu hayvan figürinleri ortaya çıkarılmıştır. Hayvan modellerinden birinin başı boynuzlarla tamamlanmış (1193 kazı envanter numaralı) ve uzun boynuzlu bir boğanın modeli gibi görünmektedir. Bu modelde ve diğer ikisinde omuzlarda iki veya üç küçük delik açılmıştır. Bir model erkek bir hayvan, diğeri dişidir. Tüm hayvan modelleri ayakta duran pozisyondadır (Brown, 1951: 49). 1181 kazı envanter numaralı hayvan modeli, üstte gri, altta açık kahverengi kil malzemelidir. Boynuzların arkasında ve altında 1/10 " (0,25 cm) derinliğinde delikler açılmıştır. Uzunluğu 1.8 "-4,57 cm, yüksekliği ise 1.4" -3,56 cm.dir. 1193 kazı envanter numaralı, boynuzlu hayvan modelinin uzunluğu 2.2 " -5,59 cm.dir. Koyu kahverengi ve gri renklerinde kil malzemeli, hafif cilalı olan figürinin omuzlarında küçük delikler vardır. 1187 kazı envanter numaralı, kuyruklu erkek hayvan modeli, açık kırmızı renkte kil malzemelidir. Uzunluğu 1,4 " -3,56 cm.dir. 1188 kazı envanter numaralı, uzun kuyruklu hayvan modelinin uzunluğu 1,8 " - 4,57 cm.dir. Koyu

gri kil malzemelidir. Her omzunda üç sığ delik vardır (Resim 2.47) (Brown, 1951: 60-61).

a. b. c. d. e.

Resim 2.47. a-b-c. Geoy Tepe Hayvan Figürinlerinin Çizimi (Brown, 1951, 48, Resim 13), d-e. Geoy Tepe Hayvan Figürinleri (Brown, 1951, Levha V).

2.3.1.2. Godin Tepe

Godin Tepe Höyüğü, İran'ın Orta Batısındaki Zagros Dağları'ndaki Kangavar Vadisinde yer almaktadır. Yaklaşık olarak 15 hektarlık bir alanda ve 30 metre yüksekliğindedir. 1965-1973 yılları arasında T. Cuyler Young, Jr. ve Royal Ontario Müzesi tarafından Godin Tepe kazısı yürütülmüştür (Gopnik, 2011: 1). Godin ilk kez MÖ 6. bin yılda Erken Kalkolitik dönemde yerleşilmiştir. Godin kültürler dizisi, 6. bin yılın sonundan MÖ 1. bin yılın ortasına kadar uzanan on genel kültürel döneme ayrılmıştır. En sondan en eskiye kadar bulundukları şekilde numaralandırılırlar (Gopnik, 2011: 2).

MÖ dördüncü ve erken üçüncü bin yılda, Mezopotamya'daki toplumlar devletlere dönüşüyor ve etkilerini en önemli yerlerinin çok ötesine genişletiyorlardı. Dicle ve Fırat Nehirleri vadilerinin kuzey ve doğusundaki dağlık bölgelerde başka bir temel kültürel geçiş yaşanıyordu. Bilim adamları bu diğer dönüşümün sonuçlarına Erken Transkafkasya Kültürü adını verirler. Godin IV Dönemi, bu kültür kompleksinin en güneydeki tezahürlerinden birini temsil eder (Rothman, 2011: 139). Godin IV'de açılan derin sondajın belirli bölgelerinde küçük bölme duvarlarla çevrili bir dizi ocak kalıntısı, bu alanın üretim (endüstriyel) faaliyetleri yapıldığını düşündürmektedir (Schmandt-Besserat, D., 2014: 63).

Son olarak, kazıcılar bir dizi hayvan figürü buldular. Koyun ve sığır heykelcikleri MÖ 3. bin yılın başında (ETÇ veya Kura Aras II ve III), hem dağlarda hem de ovalarda bölgede her yerde bulunur. İşlevleri belirsizdir; bazı bilim adamları oyuncak olduklarına inanırken, diğerleri onları dini ikonlar olarak tanımlar. Benzerlikleri ve her yerde

bulunmaları, onların oyuncaktan daha fazlası ve belki de resmi dini öğelerden daha az olduğunu düşündürür. Bir başka makul açıklama, sihirde kullanımlarıdır. Godin heykelciklerinin bazıları gibi, bu tür pek çok figürin de antik çağda kırılmış görünmektedir (Resim 2.48) (Rothman, 2011: 179-180).

Resim 2.48. Godin Yerleşimi IV Dönemine Ait Hayvan Figürinleri (Rothman, 2011, 180, Resim 5.40).

2.3.1.3. Kul Tepe

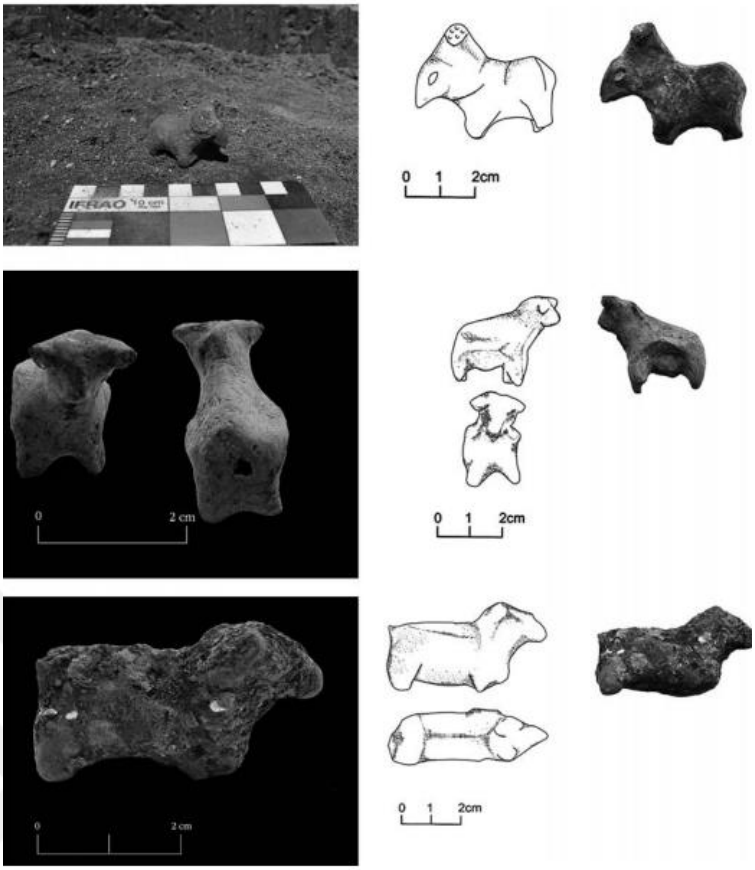
Kul Tepe (D 45° 39' 43" – K 38° 50' 19"; 967 m rakım), Jolfa (Hadishahr) şehri yakınlarında, Aras Vadisinde, Aras Nehrinin 10 km güneyinde yer almaktadır. İran Platosunu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan ana yolların kavşağında, geniş Orta Aras Vadisinin yanında stratejik bir konumda yer almaktadır. Zengin bakır ve tuz yataklarına sahip bölgenin doğal kaynaklarının bolluğu bu konumun önemini daha da artırmaktadır (Abedi, Omrani, 2015: 56). Yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kapsayan ve çevredeki arazinin 19 m üzerinde yükselen çok dönemli antik bir yerleşimdir. İlk sezon kazı sonuçlarına göre Kul Tepe'nin Erken Kalkolitik (Dalma), Son Kalkolitik (Pisdeli: Geç Kalkolitik 1; Geç Kalkolitik 2 ve 3: Saman Yüzlü Mal), Proto-Kura-Aras ve Kura-Aras I, Erken, Orta, Geç Tunç Çağı, Demir III, Urartu ve Akamenid dönemlerinden oluşan tarih öncesi ve tarihi dönemlerdeki kültürel durumları ortaya konulmuştur. Kul Tepe'nin Kalkolitik Çağ ile Tunç Çağı arasında bir geçiş evresinden geçtiğini ve daha sonra ETÇ izlerini içeren Kura-Aras I, II ve III'e girdiğini göstermiştir. (Tablo 2.3) (Abedi, Shahidi, Chataigner, Niknami, Eskandari, Kazempour, Pirmohammadi, Hosseınzadeh ve Ebrahimi, 2014: 33).

Tablo 2.3. 2010 Yılı Kazısına Göre Kul Tepe Yerleşimi Dönemleri (Abedi ve diğ., 2014: 37, Resim 6).

Kul Tepe Periods	Period	Date cal BC
Kul Tepe VIII	Early Chalcolithic (Dalma)	5000–4500/4400
Kul Tepe VII	LC1: Pisdeli/Hasanlu VIII = Post-Ubaid period	4500/4400–4300/4200
Kul Tepe VIB	LC2: Chaff-Faced/Chaff-Tempered	4300/4200–4000/3900
Kul Tepe VIA	LC3: Chaff-Tempered	4000/3900–3700/3600
Kul Tepe V	Kura-Araxes I	3700/3600–3200/3100
Kul Tepe IV	Kura-Araxes II, III (Early Bronze Age)	3200/3100–2300/2200
Kul Tepe III	Middle Bronze Age (Urmia Ware)	First half of 2nd mill.
Kul Tepe II	Iron III, Urartian	8th–6th centuries
Kul Tepe I	Achaemenid	6th–4th centuries

Kultepe V (MÖ 3600-MÖ 3200) Kura-Aras I veya Proto Kura-Aras dönemidir. 2010 kazı sezonunda 3 açmada kazı çalışmaları yürütülmüştür. 2. açmada bu döneme ait iki mimari evre ortaya çıkarılmıştır. 11.75 m derinlikte yapının ilk evresi olan kerpiç malzemeli (yaklaşık boyutları 35–40 cm × 10-15 cm × 10 cm boyutlarında beş kerpiçten parçasından oluşan) dairesel yapı ve 11.60 m derinlikte 6 kerpiç parçasından oluşan mimari yapıdır (Abedi ve diğ., 2014: 45). 2. açmada Kura-Aras Dönemi çanak-çömlek parçaları ve nahçıvan kulplu tipik seramiklerin yer aldığı çömlek fırınının da tespiti yapılmıştır. El yapımı, monokrom seramiklerin yanı sıra Geç Kalkolitik Dönemi yansıtan kaba saman katkılı seramiklerin ele geçirilmesi Kura-Aras I'e geçişi yansıtması bakımından önemlidir (Abedi ve diğ., 45-46).

Kul Tepe IV-ETÇ (MÖ 3200–2500) Kura-Aras maddi kültürü, Kul Tepe'deki I ve II açmalarının ETÇ (Kura-Aras II, III) tabakaları 8 m.lik arkeolojik katmanlarda tespit edilmiştir. Bu evreye dahil edilen buluntular: Gri-siyah perdahlı mal, kerpiç, taş ve dal örgü malzeme ile yapılı tipik dairesel binalar, standartlaştırılmış boynuzlu hayvan figürleri, askeri ve dekoratif bronz nesneler, standartlaştırılmış taş obsidyen aletlerdir (Abedi ve diğ., 45-47). ETÇ küçük buluntuları arasında dört adet kil hayvan figürinleri dikkat çekicidir (Resim 2.49). Bunlardan üçü koç, biri de boğa heykelciğidir (Abedi ve diğ., 45-49). Figürinler kabaca işlenmişlerdir (Abedi, Behrooz, 2015: 67).

Resim 2.49. Kul Tepe Yerleşimi IV'e ait ETÇ Figürinleri (Abedi ve diğ., 2014: 150, Resim 49).

Kul Tepe, Kuzeybatı İran'da Geç Kalkolitik ve ETÇ arasında herhangi bir boşluk olmayan kültürel malzeme ve katmanlara sahip birkaç arkeolojik sit alanından biridir. Geç Kalkolitik'teki kültürel koşulların ve buna bağlı olarak Proto Kura-Aras ve Kura-Aras I, II ve III dönemlerine geçiş, oluşum biçimlerinin incelenmesi sonucunda; Kul Tepe'nin Kalkolitik Çağ ile Tunç Çağı arasında bir geçiş evresinden geçerek, ETÇ'nin izlerini taşıyan Kura-Aras I, II ve III'e girdiğini göstermiştir (Abedi ve diğ., 64).

Kuzeybatı İran'da, Kul Tepe kazılarından alınan karbon 14 tarihlendirmeleri sonucunda Karaz döneminin MÖ 3350–2600/2500 yılları arasına tarihlendiği düşünülmektedir. Kültürel gelişmelerle ilgili olarak, Kul Tepe'deki ilk kazı sezonu, Geç Kalkolitik ve Karaz gelenekleri arasında taş ve kerpiç mimari ve yuvarlak planın kalıcılığı her iki dönemi karakterize ederken; seramik geleneklerinin sunduğu tablo hem teknoloji hem de morfoloji açısından bir dizi köklü değişiklik göstermektedir. Kalkolitik döneme ait saman katkılı ve karışık katkılı seramiklerin yerini kum katkılı Karaz

seramikleri almıştır. Kuzeybatı İran'da en erken Karaz çanak çömlekleri, tek renkli açkılı mallardır ve Güney Kafkasya'daki çağdaş Karaz seramiklerinin en tipik özelliklerini (Nahçıvan kulpları, kapaklar, uzun boyunlu kavanozlar) göstermektedir (Abedi, Behrooz, 2015: 68).

2.3.2. Levant Bölgesi

Karaz Kültürü, İsrail ve Suriye'nin ETÇ'de yerel olarak gelişmediği için en dikkat çekici ve aynı zamanda maddi kültürü MÖ 3. bin yılın ikinci yarısında iz bırakmadan ortadan kaybolduğu için oldukça kafa karıştırıcı bölümlerden biridir. Kuzeybatı Suriye ve Kuzey İsrail'de oldukça gelişmiş bir aşamada ortaya çıkan bu kültürün, Levant ve Doğu Anadolu'daki bazı pazar kasabaları arasındaki yoğun ticaretin doğal sonucu olarak açıklanamayacağı; Doğu Anadolu'daki Aşağı Fırat Havzasına doğru kademeli olarak yayılmasının ardından Asi ve Ürdün Vadilerine gelen müdahaleci bir kültür olabilir (Yakar, 1990: 94).

2.3.2.1. Bet Yerah

Khirbet el-Kerak (Kale Harabeleri), Celile Denizi'nden Ürdün Nehri üzerinde yer alan, 200 dönüm (20 hektar) büyüklüğünde, geniş bir harabe alanın arapça adıdır (Maisler, Stekelis, Avi-Yonah, 1952: 165). 1944/45'te sitenin güney kesiminde B. Maisler ve M. Stekelis tarafından yapılan kazılarda Helenistik ve Roma Dönemleri ile ETÇ dönemine ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır (Maisler, Stekelis, Avi-Yonah, 1952: 166). Beth Yerah I, II, III ve IV olarak adlandırılan Tunç Çağı yerleşimlerinin dört dönemi tespit edilmiştir (Maisler, Stekelis, Avi-Yonah, 1952: 167). Tel Bet Yeraḥ, ETÇ'yi kapsayan tam ve yoğun bir stratigrafik dizilim ve höyüğün farklı bölgelerindeki çağdaş evlerin karşılaştırılmasını sağlayan nispeten geniş yatay yüzeyler sunar. Ayrıca kimliğini korurken Erken Transkafkasyalı göçmenleri içine alan bir sitedir; bu nedenle, yeni gelenlerin gelişini ve değişen koşullara uyumlarını karakterize eden farklılık ve asimilasyonun diyalektiğini gözlemleme fırsatı sunar (Paz, 2009: 197). W. F. Albright, Khirbet el-Kerak/Tel Bet Yerah'ta 1921 yılında höyüğün içinden geçen yol kesimini ziyaret ettiğinde Khirbet Kerak Malını keşfetti. Çok geçmeden, özgün çanak çömleklerin yerel ETÇ repertuarına yabancı olduğu ve Doğu Anadolu ile Güney

Kafkasya'nın seramik kültürleriyle ilişkili olduğu anlaşıldı. Karaz Kültürü, doğuda İran Platosundan batıda Ürdün Vadisi'ne kadar büyük bir yay şeklinde uzanmaktadır. Siyasi veya kültürel bir çekirdeği yoktur; küçük insan gruplarının çeşitli manzaralar üzerinden göç etmesiyle kendini yeniden üretmiş gibi görünmektedir. Her bölgeye uyum sağlayan, kendilerini yerel koşullara adapte eden ancak seramiklerinde ve genellikle evsel alanı kullanma tarzlarında ifade edilen ayrı bir toplumsal kimliği korumaya devam etmişlerdir (Paz, 2009; Greenberg, Palumbi, 2015).

Beth Yerah I evresi yerleşimin sakinleri, boylarının yaklaşık yarısı kadar yere kazılmış çukurlara gömülmüş kulübelerde yaşıyorlardı. Yaklaşık olarak derinlikleri 0,50 ila 3,50 m, çapları ise 3 ila 4 m.dir. İnce toz ve kül tabakaları, çanak çömlek parçaları ve kırık ve yanmış hayvan kemikleri ile karışmış, zaman zaman bu çukurları doldurmuştur. Çukurlardan birinde yuvarlak şekilli bir fırın bulunmuştur; çapı 0.80 metredir. Bu çukurlarda ele geçen 'Esdraelon Kültürü' olarak adlandırılan gri açkılı mallar, teknikleri ve süslemeleri ile Geç Kalkolitik Çağ'a, ETÇ I'e geçiş dönemi ise Beth-Shan XVII-XVI'ya tekabül etmektedir (Maisler, Stekelis, Avi-Yonah, 1952: 167). Beth Yerah II tabakasında ilk kez kerpiçten yapılmış evler çok ilkel yapılmasına rağmen kare şeklini korumayı başarmıştır. Beth Yerah III'te duvarların temelleri, 20 cm derinliğinde dövülmüş toprakla kaplanmış bir sıra bazalt taştan oluşmaktadır. Beth Yerah IV'te çok sayıda çanak çömlek parçasının yanı sıra beş küçük hayvan figürü ve kilden yapılmış iki maket değirmen ile kükreyen bir aslanı temsil eden bir çanak çömlek parçası bulunmuştur. Beth Yerah IV'ün çanak çömleği, ETÇ III- MÖ 26.-24. yüzyıla tarihlenmektedir (Maisler, Stekelis, Avi-Yonah, 1952: 171).

En erken yerleşim kalıntıları Erken Bronz IA dönemi höyüğün merkezine yakın kazılan derin sondajlarda bulunmuştur. Ayrıca bu dönem kalıntıları höyüğün doğu tarafının Kinneret Gölü'nün suları tarafından aşındırılmasıyla oluşan dikey kesitlerde de görülmektedir. Derin çöp çukurlarından, kül tabakalarından ve sadece parçalı mimariden oluşan höyükteki ilk yerleşimcilerin evleri veya kulübeleri arasında birçok boş alan bulunan geniş, yayılmış bir köy kurdukları öne sürülmektedir. Bu çukurdaki binlerce çanak çömlek parçasının birçoğu iki önemli çanak çömlek grubuna aitti: Gri Perdahlı Mal ve Erken Çizgi Boyalı Mal. Gri Perdahlı Mal, Yizreel ve Kuzey Ürdün Vadilerinde kurulan tarım köylerinde yaygın olarak dağıtıldığı için, Güney Levant'ta Erken Tunç I'in başlangıcının bir işareti olarak kabul edilir. Erken Bronz IB

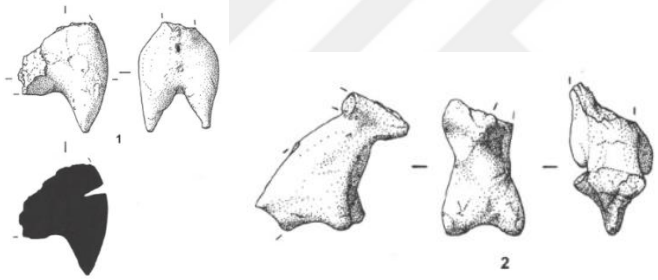
Dönemi'ndeki genel resim, höyüğün tüm yüzeyine yayılmış heterojen bir ev topluluğudur. Tercih edilen yerleşim tarzı ev-bileşenlerindeydi. İnsanlar, bu aşamada, genel bir yerleşim planı lehine herhangi bir taviz vermeden, çeşitli yapı geleneklerini ve hane halkı mekânsal düzenlemelerini yerleşimine getirmiş görünmektedir. Bölgedeki en büyük yerleşim yerlerinden biri olmasına rağmen, Tel Bet Yerah, MÖ 3100 dolaylarında ETÇ I'in sonlarında Kuzey Ürdün Vadisi'nde var olan benzer kültürel özelliklere ve mekânsal organizasyona sahip yoğun bir köy yerleşimleri sisteminin parçasıydı. Erken Bronz I-II geçişinde bir zamanlar gelişen köyün kalıntıları üzerine yeni bir şehir inşa edilmiştir. C Dönemi'nde (yaklaşık MÖ 3050–2850), köy kendisini bir kasaba olarak yeniden tanımladı (Greenberg, Paz, Wengrow, Iserlis, 2012: 88-107).

İlk kez 1946'da kazılan Tel Bet Yerah'taki Çemberler Binasında yürütülen yeni kazılar, bu eşsiz yapının inşasının ve kullanımının gözden geçirilmiş, ayrıntılı bir açıklamasının temelini oluşturuyor. Stratigrafik sondajlar, yapının doğuya doğru açık olan taş döşeli bir avluyu çevreleyen yedi daireli üç platformdan oluştuğunu ortaya koymuştur (Greenberg vd. 2017; 163). Çemberler Binası, Tel Bet Yerah'ın kuzey kesiminde, arkeolojik katmanları destekleyen orijinal, alçak tepenin kuzey yamacında yer almaktadır. Höyüğün en yüksek noktasına yakın olan bu bölümünde, ETÇ istifi, ETÇ (EB) IA (A Dönemi) ile ETÇ III ortası (D Dönemi) arasında uzanır. Daha sonraki yerleşim, Helenistik (H Dönemi) ve Erken İslami (Dönem K) yapılardan oluşmaktadır. Helenistik inşaatçılar devasa ETÇ harabesinden kaçınarak onu yalnızca atık bertarafı için kullandılar. Aralarında bir hamam, sur duvarları ve kulelerin de bulunduğu İslami dönem yapıları, bu nedenle, doğrudan ETÇ kalıntıları üzerine inşa edilmiş, bazen de onları kesmiştir (Greenberg vd. 2017: 168). Yerleşimdeki batı caddenin üzerindeki dolgudan küçük bir boğa heykelciği ele geçirilmiştir (Resim 2.50) (Greenberg, Ashkenazi, Berger, Iserlis, Paz, Rotem, Shimelmitz, Tan, ve Paz, 2017; 186).

Resim 2.50. Tell Bet Yerah Yerleşimine Ait Boğa Figürini (Greenberg ve diğ., 2017: 192, Resim 33-10).

2007'den bu yana yapılan kazılar SA Alanı içinde, 1946'da kazılan Bet Yerah Çemberler Binası'nı çevreleyen iki alana, kuzeyde SA-M Alanı ve batıda SA-S Alanına odaklanmıştır. Bina, yaklaşık 1000 m² büyüklüğünde, MÖ 2850'de inşa edilmiş devasa bir taş yapıdır. Taş döşeli bir avlu ve sütunlu bir salonu çevreleyen üç geniş platformdan oluşur; platformlara yedi sığ daire yerleştirilmiştir (Greenberg, Shimelmitz, Iserlis, 2014: 185). SA-M meydanında, ikisi dikkate değer özellikler sergileyen birkaç hayvan heykelciği parçası bulunmuştur (Resim 2.51). Hayvan figürinlerinden biri kısa bacaklı boynuzlu bir hayvanın ön kısmını gösterirken; diğer hayvan figürini derin oyulmuş bir cinsel uzvu ortaya çıkaran sivri bacaklı ve yükseltilmiş bir kuyruğu olan bir hayvanın arkasını gösterir. Bu ikinci özellik, bildiğimiz kadarıyla, Güney Levant'ta benzersiz ancak hem kısa hem de sivri bacakların yanı sıra, Norşuntepe'de çok sayıda ikna edici paralellik bulunmaktadır (Greenberg, Shimelmitz, Iserlis, 2014: 196).

Resim 2.51. Tell Bet Yerah Yerleşimine Ait Hayvan Figürinleri (Greenberg, Shimelmitz, Iserlis, 2014:.197, Resim 10: 1-2).

Bet Yerah kazıları sonucunda ortaya çıkarılan mekânların organize edilişi ve Khirbet Kerak Mallarıyla ilişkilendirilen ortak bir gelenekle üretilen objelerin teknolojisi, sembolik kavramlarına (heykelcikler ve minyatür kaplar) odaklanılması sonucunda kültürel geleneğin öykünme veya kasıtlı ödünç alma ürünü olmadıkları; aksine, sıva, çakmaktaşı çakma, pişirme ve işleme teknikleri, ebeveynlerden çocuklara ve yaşlılardan küçük kardeşlere kadar ev içi alışkanlık ve nesiller arası eğitim yoluyla edinilmiş en muhtemel teknikler arasındadır. Bu kategorilerin her biri, Karaz Kültürü türevi toplulukların en yakın konsantrasyonlarında, Güneydoğu Anadolu'nun Amuk ve Yukarı Fırat bölgesinde bulunan unsurlarla yakınlık gösterdiğinden, Bet Yerah'taki varlıklarının en muhtemel açıklaması, göçmen bir nüfusla gelmeleridir (Greenberg, Shimelmitz, Iserlis, 2014; 198). Transkafkasya ve Anadolu'daki Karaz Kültürü evlerine özgü sıvalı zeminler ve banklar, ritüel yerleştirmeler veya merkezi sabit ocaklar gibi

mimari özellikler Bet Yeraḥ ve diğer güney Levanten yerleşimlerinde bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Khirbet Kerak Ware (Khirbet Kerak Malı) toplulukları, zeminlerde ve çöp alanlarında seramik dağılımında tanınabilir desenler üreten belirgin bir tipolojik ve işlevsel bileşime sahiptir. Bu buluntular ve bunlarla ilgili eserler ve bir dereceye kadar bulundukları evlerin mimari yönleri hakkında bazı gözlemler yapılabilir (Paz, 2009: 198).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİNDE BULUNAN KARAZ KÜLTÜRÜNE AİT FİGÜRİNLERİN TİPOLOJİK GRUPLANMASI VE TANIMLANMASI

3.1. FİGÜRİN GRUPLARI

Erzurum Arkeoloji Müzesinde bulunan Karaz Kültürüne ait figürinlerin tipolojik gruplanması figürin ana başlığı altında oluşturulmuştur. İdol, hayvan figürini alt başlıkları ile tipolojik ayrımı ve figürinlerin özellikleri belirtilmiştir.

3.1.1. İdoller

3.1.1.1. Tanrı İdolleri

Katalog Numarası (Kat. No) 1, Pulur Höyük 1960 yılı kazı buluntusu olan tanrı idolü, kil malzemeli, elle şekillendirilen baş ve gövdeden oluşmaktadır. Baş kısmında delik şeklinde oyuk açılmış gözler ile kabartma şeklinde yatay şeritlerle başın üst kısmı oluşturulmuştur. ETÇ II (MÖ 2800- MÖ 2400) dönemine tarihlenen küt kolsuz idol türü betimleme, parmak biçiminde, boyun kabaca ve gözler oyukcuklarla belirtilerek başında yivlerle bezeli bir külah vardır (Bilgi, 2012: 228).

3.1.1.2.Tanrıça İdolleri

Kat. No. 2, ETÇ II/MÖ 2800 – MÖ 2400 dönemine ait (Bilgi, 2012: 225) kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen tanrıça idolünün gövdesine ait parçadır. Çıplak gövde, iki yana uzatılmış üçgen biçimli kısa ve kalın kollar ile göğüslerden oluşmaktadır. Göğüsler basit kabartmalarla işlenmiştir (Bilgi, 2012: 214). Göğüs uçları ise delik şeklinde oyukla belirginleştirilmiştir. İnce bellidir. Gövdenin arka kısmı düzdür. Gövde üst ve alt bölümlerinden kırılmıştır.

Kat. No. 3, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen tanrıça idolüne ait parçadır. Çıplak gövde parçasında, deforme olmuş kollar iki yana uzatılmış ve tek göğüs kabartı şeklinde seçilebilmektedir.

Kat. No. 4, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen tanrıça idolüne ait parçadır. Çıplak gövde parçası, ayaklarını karnına doğru çekerek oturan figürün tasviridir. Bir ayağı dizinden itibaren kopuk diğeri ise ayak bileğinden itibaren eksiktir. ETÇ II/Doğala Dönüş Evresi'nin birinci aşamasına tarihlenen figürin biçimindeki insan betimlemeleri genellikle ayakta ve küt kollu olarak gösterilmesine rağmen Erzurum-Pulur Höyükte oturur tarzda istisnai bir örnektir (Bilgi, 2012: 611).

Kat. No. 5, taş malzemeli, kesici bir aletle elle kabaca şekil verilen tanrıça idolü, baş ve gövde kısmından oluşmaktadır. Baş veya gövde kısmında herhangi bir detay seçilememektedir. Bu eser, Erzurum Müzesi kayıtlarında Karaz, Pulur, Güzelova Höyüğü malzemeleri gibi 1967 yılında Atatürk Üniversitesi'nden Erzurum Arkeoloi Müzesine devredilmiştir. Söz konusu kazılardan birine ait olması muhtemel eserin var olan bilgilerle hangi kazıya ait olduğu tespiti yapılamamıştır.

Kat. No. 6, taş malzemeli, kesici bir alet yardımıyla elle şekillendirilen tanrıça idolüdür. Boyun ile aynı genişlikte baş uzantısı ve yarım daire şeklinde gövdeden oluşmaktadır. Ana tanrıça kültüne dair en önemli verilerden olan bu idol taştan yapılmış keman biçimli idollere örnektir (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 249).

Kat. No. 7, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen tanrıça idolüne ait parçadır. Çıplak gövde parçasında, kabartı şeklinde yuvarlak göğüsler, iki yana uzatılmış uca doğru üçgen biçiminde kısa ve kalın kollardan oluşmaktadır. Gövdenin üst kısmında kırılma yerine dek korunan boyun uzantısı; gövdenin alt kısmı ise alta doğru daralan ve eksilen kısma kadar sonlanmaktadır. Gövdenin arka kısmı düzdür. Kil malzeme ile şekillendirilen idol benzeri kadın betimi parlak siyah astarı ile ilk bakışta Karaz seramik geleneği ile yapıldığının işaretini vermektedir. Baş kısmı ve vücudunun alt bölümü kırılmış olan idolün kırık kısımlarından görülebildiği kadarıyla, kil parçası elle şekillendirilerek ana haltlar oluşturulmuş daha sonra üzeri sıvanıp astarlanmıştır. Üçgen vücutta kollar şematik çıkıntı gibi, göğüsler belirgin kabartı şeklinde verilmiştir (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 249).

Kat. No. 8, kil malzeme ile elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen kadın idolünün deforme olmuş baş üzerinde yüz hatları

seçilememektedir. Saç detayı verilmemiştir. Boyun uzun, başın üst kısmı düzdür. Çıplak gövde üzerinde kabartı şeklinde dik yuvarlak göğüsler, iki yana uzatılmış uca doğru üçgen biçiminde kısa ve kalın kollardan oluşmaktadır. Düz ince bel ve aynı genişlikte devam eden gövdenin alt kısmı yuvarlak bir hatla sonlandırılmıştır. Gövde üzerinde fazla fırınlamadan dolayı kararmalar görülmektedir. Baş kısmı da sağlam olarak ele geçirilen PT figüründe kollar çıkıntı şeklinde, göğüsler ise sivridir. Birleştirilmiş olan bacaklar bir bütün halinde dairesel bir kaide ile sonlanırken, baş kısmında yüz detayları verilmemiştir (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 249).

Alaybeyi Höyük ETÇ tabakasından ele geçirilen ana tanrıça idol ve figürinlerinin benzerleri Erzurum'da 1960 yılında yapılan Pulur kazısında da tespit edilmiştir. İki komşu açmada, aynı tabakada ele geçirilen figürinler, Alaybeyi arkeolojik yerleşiminde batı bölümün kutsal amaçlı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Pulur Höyük kazılarından ele geçirilen idol ve figürinleri destekler mahiyette gelen Alaybeyi idol ve figürinleri, bereket ve yaratımın sembolü olan bu inancın, kadın bedeninde vücut bulmuş halinin Erzurum'da ve Karaz kültüründe de kendine geniş bir yer bulduğunu göstermekte ve kültüre atfedilen kültün değişebileceğine işaret etmektedir (Erkmen, Altunkaynak, 2017: 249-250).

Karaz kültür paketinde çok yaygın olmayan buluntu grubu olan figürinler daha çok hayvan daha az sayıda insan tasviri yapılmıştır. İnsan tasvirli figürinlerde cinsiyet çok vurgulanmamış; şematik ve stilize figürinlerdir. Alaybeyi Höyük insan tasvirli figürinlerinde göğüslerin belirgin olması kadınlık durumunu vurgulaması yönüyle dikkat çekmektedir. Hayvancı ve tarımcı bir topluluk olan bu topluluklardaki kadın figürinleri tarımsal bereket ile ilişkilendirilebilen ana tanrıça kültür inanç sistemi için birer ipucu niteliğindedir (Işıklı, 2019: 167).

3.1.2. Hayvan Figürinleri

3.1.2.1. Boğa/Öküz Figürinleri

Kat. No. 9, kil malzeme ile elde şekillendirilen boğa figürininin kısa küt bacakları üçgen biçimindedir. Kalın ve uca doğru hafif sivrilen kısa kuyruk gövdeden kısmen ayrıktır. Boynuzlar kırılmıştır. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır.

Kat. No. 10, kil malzeme ile elde şekillendirilen boğa figürininin pişirme işlemi fazlalığından dolayı yüzeyi siyahlanmıştır. Baş kısmında yukarı çıkıntı yapan boynuzları, üçgen biçimli kısa ve kalın formda belirgindir. Yüz detayları deforme olmuştur. Ayakları da üçgen biçimli kısa ve kalın formdadır. Ön ayağından kırık olan bir ayağı sonradan tamamlanmıştır. Kuyruk sırt kısmından itibaren gövdeye bitişik çıkıntısı, alt kısma doğru sivri ve gövdeden ayrı belirtilmiştir. Dolgun yapıda gövdeye sahiptir.

Kat. No. 11, kil malzeme ile elde şekillendirilen boğa figürininin bir boynuzu kırıktır. Sağlam olan boynuz öne doğru hafif kavisli ve uç kısmı kırıktır. Yüz kısmı ileri doğru üçgen formunda çıkıntılı ve boyna doğru seramik hamuru uzatılarak boyna birleştirilmiştir. Seramik hamuru boyna birleştirme yerinde delik şeklinde açıklık bırakılmıştır. Yüz kısmında detaylar seçilememektedir. Ayaklar üçgen formunda kısa ve kalındır. Kuyruk sırt kısmından itibaren gövdeye yapışık şekilde aşağı doğru uzanmaktadır. Kuyruk gövdeden ayrı şekillendirildiği kısımdan itibaren kırıktır. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır.

3.1.2.2. Koç Figürinleri

Kat. No. 12, kil malzemeli elle şekillendirilen koç figürininin başı, üçgen şeklinde kabaca biçimlendirilmiştir. Boynuzlar kırık olmasına rağmen kırılma yerlerindeki mevcut olan kısımlardan boynuz formları belirgindir. Ayaklar kısa, kalın ve birbirinden ayrık biçimlendirilmiştir. Ön ayaklardan kırık olan biri sonradan tamamlanmıştır. Gövde dolgun ve kısa yapılıdır. Figürinin fazla fırınlanmasından dolayı yüzeyinde siyah renk oluşmuştur.

Kat. No. 13, Sos Höyük kazısı 1994 yılı envanter defterinde hayvan figürini, koç figürinine ait bir parça olarak tanımlanmıştır (Erzurum Arkeoloji Müzesi Arşivi). Başı, ayakları eksik olan figürin, kil malzemeli, elle şekillendirilerek ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilmiştir. Alt gövdenin iki yanından itibaren eğim yapılarak sırt kısmı dikleştirilmiştir. Gövdenin bir yüzünde eksik kısımlar mevcuttur. Gövde uzun ve ince yapılıdır. Bu hayvan figürinin eksik parçalarına rağmen koç figürini olarak adlandırılması, boğa, koyun, koç, kuzu gibi büyük ve küçükbaş hayvanlara ait figürin/figürin parçalarının tanımlandırılmasının bakış açısına göre değişebildiği ve bazı

farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Güzelova Höyük figürinin metin kısmında boğa olarak, levhalar kısmında kuzu olarak değerlendirilmesi ya gözden kaçan bir hata ya da hayvan figürinlerini (tür) eksik parçaları olsa bile tanımlandırmanın büyük/küçükbaş hayvanlarda değişkenlik gösterebileceği anlamı çıkmaktadır (Bkz. Resim 2.12d).

Kat. No. 14, stilize koç figürini (Erzurum Arkeoloji Müzesi Envanter defteri kaydı), kil malzemeli, el yapımı ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilmiştir. Gövdenin arka kısmı eksiktir. Ayaklar belirtilmemiştir. Gövdenin alt kısmı düz biçimdedir. Baş kısmında yüz detayları verilmemiştir. Başın üst kısmında iki yana ve arkaya kalın bir hatla uzatılarak üçgen formu oluşturulmuştur. Baş kısmında iki yana çıkıntı ile boynuz belirtilmiştir.

3.1.2.3. Koyun Figürinleri

Kat. No. 15, kil malzemeli elle şekillendirilen koyun figürini fırınlama derecesine bağlı olarak siyah-gri renktedir. Ön ayakları, başı ve arka ayaklarının bir kısmı eksiktir. Kuyruk sırt kısmından itibaren gövdeye bitişik olarak belirginleşerek aşağı doğru genişleyerek uç kısmında yuvarlatılmıştır. Kuyruk yapısı olarak kalın kuyruk yapısındadır.

3.1.2.4. Kuş Figürinleri

Kat. No. 16, kil malzemeli, elle şekillendirilen stilize kuş figürinidir. Baş kısmı, gaga ve aplike gözlerden oluşmaktadır. Baş kısmından itibaren aşağı doğru genişleyen (elips şeklinde) düz gövdeden oluşmaktadır. Pulur Höyük kuş figürininin benzerleri Pulur (Sakyol) höyüğünde, iki kazının da yürütücüsü olan Hamit Zübeyr KOŞAY tarafından ortaya çıkarılmıştır (Koşay, 1976a). Kuş figürinlerinin baş kısımlarındaki göz ve gaga detayları kuş başlarını tamamen yansıtırken vücudun diğer bölümleri kuş gövdesini yansıtmayarak stilize olarak vurgulanmıştır. Kuş figürinleri Karaz Kültürünün plastik sanatlar açısından küçük buluntu gruplarına önemli bir veri sağlamaktadır.

Kat. No. 17, kuş figürini, kil malzemeli, elle şekillendirilmiş ve ateş ısısıyla pişirilmiştir. Figürinin gövdesinin alt kısmı eksiktir. Sağ gözü hafif çukur şeklinde yuvarlak şekil verilmiştir. Diğer gözü deforme olmuştur. Yüz kısmında diğer bir detay

gaga çıkıntısıdır. Gaga çıkıntısının da ucunda eksik kısımlar mevcuttur. Başın arka tarafında dikey kabartma şeritlerle tüyler belirtilmeye çalışılmıştır.

Kat. No. 18, kil malzemeli, el yapımı kuş figürinidir. Göz yuvarlağı seramik hamuru yaşken bir nesnenin batırılması ile göz çukuru oluşturulmuştur. Gaga kısmında ağız kazıma bir çizgi ile belirginleştirilmiştir. Figürinin baş kısmından aşağısı kopuktur. Figürinin iç kısmı oyuktur. Figürin bir kaba ait parça (kulp, tutamak, ritüel kabı parçası vb.), kuş figürinin tam hali veya stilize kuş figürinin parçası olabilir.

Kat. No. 19, kil malzemeli ve el yapımı kuş figürinidir. Boynun alt kısmından sonrası eksiktir. Baş kısmında gözlerden biri tam belirgindir. Göz yuvarlağı belirginleştirilerek gözün ortası da çukurlaştırılmıştır. Diğer göz deforme olmuştur. Baş kısmında diğer bir detay gaga kısmıdır. Başın arkasında başın tepesinden itibaren aşağı doğru dikine kalın şerit şeklinde tüyler belirtilmiştir. Kil malzemeli, elle şekillendirilmiş ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilmiştir.

3.1.2.5. Hayvan Figürinleri (Tanımlanamayan)

Kat. No. 20, Güzelova kazısı buluntusu olan figürin hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Levhalar kısmında diğer figürin buluntuları arasında bulunmaktadır (Koşay, Vary, 1967: Levha LXVI). Figürin, taş malzemeli, elle kesici bir malzeme ile şekillendirilmiştir. Figürinin ön yüzü salyangoz formundadır. Alt gövde ön, orta ve arka kısımda dışa doğru yuvarlatılmıştır. Gövde ortasında, kenarları kazıtılarak oyuk haline getirilmiş büyük ve küçük daire şekilleri yer almaktadır. Figürinin arka kısmında pürüzlü yüzeyler dışında herhangi bir detay seçilememektedir.

Kat. No. 21, kil malzemeli figürin, el yapımı olup ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilmiştir. Erzurum Arkeoloji Müzesi envanter defteri kayıtlarında kuş idolü olarak belirtilen figürin, Güzelova kitabında (Koşay, Vary, 1967) insan (?) olarak belirtilmiştir. Figürinle ilgili olarak Güzelova Höyük kazısına ait kitabın resimler bölümünde figürinlere ait levhadaki resim ve resim açıklaması dışında başka bilgi bulunmamaktadır (Koşay, Vary, 1967: Levha LXVI). Erzurum Müzesi arkeolojik eser envanter defterleri kayıtlarında ise figürin kuş idolü olarak adlandırılmıştır. Kazı bilgisi bulunmayan eserle ilgili müze arşiv kayıtlarındaki bilgiler ile Güzelova Höyük kazısı kitabındaki bilgiler karşılaştırılmıştır. Güzelova Höyüğünden çıkarılan buluntular kazı

numarası verilirken G. harfinden sonra numaralandırılarak kazı kayıtlarına geçirildiği diğer Güzelova kazısı buluntularından (Güzelova kazısı kitabı ve Erzurum Müzesi envanter defterlerindeki kayıtlara göre) anlaşılmaktadır. Figürin üzerinde G harfi bulunmaktadır. Söz konusu eser üzerindeki kazı numarası restorasyon işlemleri, silinme, aşınma vb. sebeplerden dolayı belirgin değildir. Söz konusu eserin Güzelova kitabındaki resimle aynı olması, eser üzerindeki G harfi bu eserin G. 496 kazı numaralı Güzelova Höyük buluntusu olduğunu göstermektedir. Hayvan figürini hareketsiz duruşta betimlenmiştir. İyi pişirilmediği için yüzeyinde çatlaklar oluşan figürin baş ve gövde çıkıntısından oluşmaktadır. Baş ve gövde de ise herhangi bir detay vurgulanmamıştır.

Kat. No. 22, kil malzemeli, elle şekillendirilmiş ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen hayvan figürininin gövdesinin arka kısmı sağlamdır. Ayaklar birbirinden ayrık ve üçgen biçimde sonlanmaktadır. Ön ayaklar başlangıç yerinden itibaren kırılmıştır. Kuyruk gövdenin üst kısmına doğru uzatılarak gövdeye bitişik biçimlendirilmiştir. Gövde uzun ve dolgun yapılıdır.

Kat. No. 23, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin baş kısmı eksiktir. Figürin fazla pişirme derecesinden dolayı siyah renktedir. Ayaklar ayrı, kısa ve üçgen formdadır. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır.

Kat. No. 24, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin başının üst kısmında iki yandan uçları kırık boynuz çıkıntıları uzanmaktadır. Baş öne doğru uzatılarak boyunla arasında açıklık oluşturulmuştur. Boyun kısa, gövde de kısa ve dolgun yapılıdır. Ayaklar birbirinden ayrık ve üçgen formunda sonlanmaktadır.

Kat. No. 25, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin baş kısmı eksiktir. Figürin fazla pişirme derecesinden dolayı yer yer siyah renktedir. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Ayaklar birbirinden ayrık, kısa ve üçgen formundadır. Kuyruk, kısa boylu, alta doğru daralmakta ve gövdeye yapışıktır.

Kat. No. 26, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin başının üst kısmında iki yandan uçları kırık boynuz çıkıntıları uzanmaktadır. Baş öne doğru uzatılarak üçgen formu oluşturulmuştur. Gövde kısa ve

dolgun yapılıdır. Figürin fazla pişirme derecesinden dolayı yer yer siyah renktedir. Ayaklar birbirinden ayrık ve üçgen formunda sonlanmaktadır.

Kat. No. 27, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin başının üst kısmında iki yandan uçları kırık boynuz çıkıntıları uzanmaktadır. Baş öne doğru uzatılarak boyunla arasında açıklık oluşturulmuştur. Boyun kısa, gövde de kısa ve dolgun yapılıdır. Ayaklar birbirinden ayrık ve üçgen formunda sonlanmaktadır. Kuyruk sırt kısmından itibaren belirginleştirilerek gövdeye bitişik başlangıç kısmından sonraki alta doğru uzanan uç kısmı kırıktır.

Kat. No. 28, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin başı ve ayakların bir kısmı eksiktir. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır.

Kat. No. 29, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin ayaklarının bir kısmı eksiktir. Deforme olan baş kısmı üçgen formunda aşağı uzatılarak boyunla arasında küçük bir açıklık oluşturulmuştur. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Gövde üzerinde kopma şeklinde eksik kısımlar mevcuttur.

Kat. No. 30, kil malzemeli, elle şekillendirilen ve ateş ısısıyla pişirme işlemi gerçekleştirilen figürinin sağlam olan bir tarafında boynuz şeklinde hafif kavisli çıkıntılar iki yana uzanmaktadır. Boynuzlu tarafın alt kısmına doğru deforme olmuş üçgenimsi çıkıntı yer almaktadır. Gövde aşağıya doğru dairemsi şekilde uzanmakta olup uç kısmı kırıktır. Erzurum Müzesi envanter kayıtlarında köpek olarak figürin tanımlanmıştır. Karaz Kültürü örneklerinde daha çok küçük veya büyük baş hayvanlardan oluştuğu dikkate alınırsa şematize hayvan figürinin kurt veya köpek olma ihtimali ilginçtir (Işıklı, 2019: 160).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Modern dünyamızda olup bitenlerin çoğu, insanların kimliklerini (ve bağlılıklarını) nasıl tanımladıklarına, yerel koşullara nasıl uyum sağladıklarına ve değişim için yeni ivme ve fırsatlar yaratmak için ekonomik, politik ve sosyal olarak nasıl etkileşime girdiklerine bağlıdır. İnsanlar göç ettiklerinde, gittikleri yerleri etkileyerek hem eski hem de yeni popülasyonların bir ölçüde birbirine benzemesine neden olurlar. Bazen göçmenlerin kimliği korunur; diğer zamanlarda çoğunlukla kaybolur. Geçim ve ticaret için kaynakların dağılımı bu süreci şekillendirdiğinden, kültür değişimi geniş bir coğrafi bağlamda ve birçok kültürel boyutta görülmelidir (Batiuk, Rothman, 2007: 7-8). Arkeologlar, aynı faktörlerin antik dünyanın evrimini nasıl belirlediği ve modern dünyadan elde edilen iç görülerin antik bulmacaları nasıl çözebileceği ile ilgileniyorlar. Bu çerçeveyi kullanan bir örnek, Karaz Kültürü olarak adlandırılan bir dizi kültürün yayılmasıyla ilgilidir (Batiuk, Rothman, 2007: 8).

Arkeolojik yerleşimlerde insan yaşantısına dair insan üretimi malzeme topluluğu olan figürinlerin üretim amaçları değerlendirildiğinde akla ilk gelen inançlar doğrultusunda; taş, toprak (pişirme veya güneşte kurutma), kemik gibi malzemelerin insan eliyle şekillendirilmesidir. İnsan yaşantısında çeşitli amaçlarla şekillenen figürinler sosyal hayatın her alanında ortaya çıkmaktadır. Göç hareketi ile sınırları belirlenen Doğu Anadolu Karaz Kültürünün oluşması ve gelişmesinde kültürün diğer coğrafi alanlardaki yansımalarını, insan üretimi maddi kültür unsuru olan figürinler aracılığıyla değerlendirmek, bu kültürü oluşturan insan topluluklarının birbirleriyle etkileşiminin ve iletişiminin boyutlarını anlamamızı sağlayacaktır.

Figürinlerin taşıdıkları anlamların farklılığı ve görüldükleri değişik sosyal bağlamlar son dönemlerde yapılan araştırmalarla değinilmiştir. Çocuklar tarafından oyuncak olarak ya da yetişkinler tarafından çocukları eğitmek için kullanıldığı; muska, dilek aracı kullanımı; ölüleri anmak, dinsel tapınım nesnesi olarak kullanıldığı gibi farklı yorumlar yapılmaktadır (Hodder, 2005: 7). Bir figürin sunak üzerinde yerleştirilmiş halde bulunursa ilahi olanla bir bağı olduğu söylenebilir. Çöp alanına atılı, açık alanda aşınmış halde bulunan figürin ve figürin parçalarının ise bağlamında daha dünyevi bir açıklama aranmalıdır (Hodder, 2005: 8).

Karaz Kültürü topluluklarının sosyal yapısını yansıtan konutlarının iç tasarımı ve mekan kullanımı zaman içinde dikkate değer bir standartta olduğu hem pratik bir değer hem de yüksek bir sembolik değer evdeki donanımlara ve nesnelere ve onları çevreleyen faaliyetlere bazı sosyal ve ritüel kodların atfedildiğini göstermektedir. Karaz ocaklarının dini ritüelleri anlamada kilit bir unsur olduğu, özellikle uzun kış akşamlarında sabit ocakların hem sembolik hem de pratik bir öneme sahip olduğu; çanak-çömlekler ve bunların üretim sürecini, metal malzemeler ve hayvan figürleri de görünür dini temsil ederken, arkeolojik olarak görünmez ritüeli içermesi de muhtemeldir (Sagona, Sagona, 2009: 467).

Tez kapsamındaki figürinlerin katalog numarasına göre değerlendirilmesi şu şekildedir:

Tanrı idolü (Kat. No: 1), silindirik şekilde uzun gövde ve gövdenin üst kısmında göz ve yüzü vurgulayan hafif bir yuvarlak dışa çıkıntı ve başın üstünde şapka tarzı bir başlık (külah gibi) yer almaktadır. Pulur Höyük buluntusu idolün başlığı dönemin giysileri hakkında bilgi sahibi olmamıza fayda sağlamaktadır.

Tanrıça idolleri buluntu yerlerine göre sayısı, Pulur Höyük'ten üç adet üç boyutlu (Kat. No: 2-3-4), Alaybeyi Höyük'ten bir adet iki boyutlu (Kat. No: 6), iki adet üç boyutlu (Kat. No: 7-8) ve buluntu yeri belirsiz iki boyutlu idol (Kat. No: 5) olmak üzere yedi adettir. Kat. No: 2'de belirtilen tanrıça idolünün benzeri (Ek:8-Tablo 1.2) Norşuntepe'de vardır (Bilgi, 2012: 225). Norşuntepe'deki idolle gövdesinin üst kısmında kolların daralarak iki yana doğru uzanması, bel hattının aşağı doğru belirginleşmesi benzerdir. Kat. No: 3'te belirtilen tanrıça idolü, Ermenistan/Agarak yerleşiminde ortaya çıkarılan idolle benzerlik (Ek:8-Tablo 1.3) kurulmuştur (Avetisyan, 2008: 213). Her iki idol uca doğru daralan kollarını iki yana açar vaziyette ve belirgin aplike göğüsler ile benzerdir. Kollar ve baş kısmı eksik üst gövde yapısı da benzerlik kurulan diğer özellikleridir. Tanrıça idollerinin yüz ifadeleri ve duruş pozisyonlarının tam olmaması nedeniyle duruşlarının içeriği net anlaşılamamaktadır. Üç boyutlu plastik görünümde ancak gövde detayları sadedir. Tanrıça idollerinde kollar uca doğru kısa, kalın ve üçgen formdadır. Göğüsler genelde yuvarlak ve dik kabartı şeklindedir. Bir örnekte (Kat. No: 2) ise göğüs kısmı yuvarlak bir hat çizgi ile belirginleştirilerek ortasında delik oyuk açılmıştır. Pulur Höyük buluntusu tanrıça idolü (Kat. No: 4),

gövdesinin üst kısmı ve bacaklarının alt kısmı eksik olarak ortaya çıkarılmıştır. İdol, bacaklarını karnına doğru çekerek oturur pozisyonda ve çıplak tasvir edilmiştir. Gövdenin arka üst yarısı aşağı doğru hafif yuvarlak hat oluşturarak genişlemektedir. Gövde anatomik yapısı ile kadın tasviri olmalıdır. Tülintepe'deki idolle duruş pozisyonları farklı olsa da en yakın bezerlik (Ek:8-Tablo 1.4) söz konusu idolle kurulmuştur (Esin, Arsebük, 1974). İki idol de çıplak, baş ve bacaklarının alt kısımları eksiktir. Vücut hatları normal ölçülerdedir. Tez kapsamındaki idol oturur tarzda bacaklarını karnına doğru çeker vaziyette, Tülintepe idolü ise gövdesinin var olan kısımları ile ayakta tasvir edilmiş olmalıdır. Buluntu yeri belli olmayan tanrıça idolü (Kat. No: 5) kesici bir aletle şekillendirildirilerek, alt ve üst kısım yuvarlatılmış hatları ile tanrıça idolü örneğidir

Alaybeyi Höyük tanrıça idolünün (Kat. No: 6) boynu ve kafası bütünleşmiş, gövdenin alt yarısı yarım daire şeklinde formdadır. Norşuntepe'deki örnek en yakın benzeridir (Ek:8-Tablo 1.6) (Hauptmann, 1979: 59). Norşuntepe idolü, kilden olması ve üzerinde kabartma bezeme yapılması ile Kat. No: 6'da belirtilen taş malzeli idolle farklı özellikleri olmasına karşın her iki idol aynı biçimde şekillendirilmiştir. Kat. No: 5 ve Kat. No: 6'nın taş ile şekillendirilmesi pişmiş toprak malzemeyle şekillendirilen tez kapsamındaki diğer tanrıça idollerinden faklı özellikleridir. Kat. No: 7'de belirtilen tanrıça idolünün benzerleri (Ek:8-Tablo 1.7) Norşuntepe (Hauptmann, 1979: 59) ve Ermenistan/Agarak yerleşiminde (Avetisyan, 2008: 213) tespit edilmiştir. Tanrıça idollerinin, baş ve belden aşağı kısımları eksiktir. Bombeli göğüs yapısı, uca doğru daralan kol yapısı ile Kat. No: 7'de belirtilen tanrıça idolü her iki örnekle benzerdir. Agarak yerleşimi örneği ile tanrıça idolünün uzun boyun yapısı diğer bir benzerliği oluşturmaktadır. Kadın figürinlerinin yerleşimlerden az sayıda ele geçirilmesi nedeniyle kazıcıları tarafından idol olarak nitelendirilmiş olmalıdır. Genellikle abartılı vücut hatlarının olmaması tanrıça idollerinin gerçek insan ölçülerine orantılı yapılması da Anadolu'da diğer Geç Kalkolitik-ETÇ dönemi yerleşmelerindeki tanrıça idolleriyle benzer özelliktir. Tanrıça idollerinde net olarak giysi seçilememekle beraber Alaybeyi Höyük'teki (Kat. No: 8) tanrıça idolü, düz ve sade bir elbise giymiş olabilir. Gövdeden aşağı düz inen hatlar bir giysi tasvirini belirtmek için yapılmış olabilir. Yine bu örnek yüz detaylarının görülmemesine rağmen baş yapısının tam olmasıyla incelenen üç boyutlu tanrıça idolleri arasında tek örnektir. Pulur Höyük'te ortaya çıkarılan tanrıça

idollerinden biri 4,5 m derinlikte T ocağında (Kat. No: 3) diğeri ise 2 m derinlikte 2. kat çöplüğünde (Kat. No: 2) ele geçirilmiştir. Alaybeyi Höyük tanrıça idolleri ETÇ tabakalarında ele geçirilmiştir.

Tanrıça idolleri az sayıda olmasına rağmen hemen hemen her höyükte yer alması kadın anlayışına o dönem topluklarının verdiği önemi gösteren bir genelleme yapılmasına neden olabilir. Tez kapsamındaki tanrıça idolleri her höyükteki sayısal verileri birlikte değerlendirildiğinde figürinlerin birbirine benzememesi, değişik üslup özellikleri taşıması ve özellikle üç boyutlu olanların yetişkin kadın biçiminde yapılmaları figürinlerin kutsal amaçla yapıldığı (anne-eş/doğuran); en azından bu kültürde henüz üretim fazlası olarak görülerek tekdüze seri örneklerin bulunmamasından çocuk oyuncağı ya da fetiş objesi gibi amaçlarla yapıldığını söylemek için henüz erkendir. Her yerde bulunan ve standartlaştırılmış hayvan heykelcikleriyle karşılaştırıldığında, insan heykelcikleri nadirdir ve Agarak'ın epeyce ürün verdiği Ermenistan ile sınırlı görünmektedir (Sagona, 2017: 253).

Hayvan figürin grubu, boğa, koç, koyun, kuş ve tür tespiti yapılamayan örneklerden oluşmaktadır. Boğa figürinlerinin (Kat. No: 9-11), gövdelerinin bazı kısımları deforme olmasına rağmen boynuz çıkıntısı, dolgun yapılı gövde, kısa ve kalın bacak uzantısı ile benzer formdadırlar. Figürinlerde meydana gelen eksiklikler zamanla oluşmuş olmalıdır. Kat. No: 9'da belirtilen boğa figürini (Ek:8-Tablo 2.1), Han İbrahim Şah (Ertem, 1974 ve Ertem, 1982: 52), Tepecik (Esin, 1982), Norşuntepe (Hauptmann, 1979) ve Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021: 116) boğa figürinleri ile uca doğru daralan kısa bacak, boynuz çıkıntıları benzerdir. Kat. No: 10'da belirtilen boğa figürini (Ek:8-Tablo 2.2), Tepecik (Esin, 1970), Agarak (Avetisyan, 2008) ve Tell Bet Yerah yerleşiminde (Greenberg ve diğ., 2017) ortaya çıkarılan, kazıcıları tarafından da boğa olarak cinsiyetleri belirtilen figürinlerle kısa ve dolgun vücut yapısı biçimsel olarak benzerdir. Kat. No: 11'de belirtilen boğa figürini (Ek:8-Tablo 2.3), Norşuntepe (Hauptmann, 1979) Han İbrahim Şah Höyüğü (Ertem, 1982) Gegharot yerleşimi (Badalyan, Avetisyan, 2007) ve Murat Höyük'de (Özdemir, Çınar, 2021: 116) ortaya çıkarılan ve kazıcılarının da boğa olarak cinsiyetini belirlediği figürinle, boynuz çıkıntısı, gövde yapısı, kısa uçlara doğru daralan bacak formu ile yapım tekniği ve malzeme yapısı (PT) ile benzerdir.

Koç figürini, Sos Höyük kazısı envanter fişi kayıtlarında üç adet belirtilmiştir. Buna göre koç figürinlerinden birinde (Kat. No: 12) boynuz yapısı stilistik olarak koç boynuzlarının yapısıyla örtüşmektedir. Koç figürinin benzeri Godin (Ek:8-Tablo 2.4) yerleşiminde (Rothman, 2011: 180) bulunmaktadır. Koç figürinleri, boynuz, kısa uca doğru daralan bacak yapısı stili ile benzerlik göstermektedir. Başı eksik olan koç figürini (Kat. No: 13) ise gövdenin iki yandan üst kısma doğru keskin daralması ile dikkat çekmektedir. Diğer koç figürini (Kat. No: 14) ise boynuzlarının tek bir hatla belirtilmesi ve gövdenin sağlam kısmına göre bacak çıkıntısı yerine gövdenin alt kısmının düz belirtilmesi figürinin stilize amaçla yapıldığını göstermektedir. Koyun figürininin ise Sos Höyük'te örneği vardır. Koyun figürini (Kat. No: 15), kalın (yağlı) kuyruğu ile dikkat çekmektedir. Başı eksik olan hayvan figürininin gövdesi (dolgun yapılı) bacak ve ayak yapısı (kısa, kalın, uca doğru daralan formda) diğer büyük-küçükbaş hayvan figürinleri ile benzerdir. Bu figürin kazı kayıtlarına geçirilirken tür tespiti yapılırken kuyruğunun yapısı belirleyici olmuş olmalıdır. Bu figürinde baş ve bacaklarının bir kısmında zamanla oluşan eksik kısımlar mevcuttur. Koyun ve keçi sayısındaki artış bu dönemdeki kilden koç figürinlerinin değişmez buluntularından olduğu anlaşılmaktadır (Kushnareva, 1997: 193). Koyun figürinin benzerleri (Ek:8-Tablo 2.7) ise Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976), Tepecik (Esin, 1970) ve Geoy Tepe'de (Brown, 1951: 48) vardır. Yeniköy Höyüğü ve Geoy Tepe yerleşimlerindeki koyun figürinleri ile dolgun vücut, kuyruk yapısı ve mevcut ölçülerinin yakın olması benzer biçimsel özellikleridir. Tepecik koyun figürini tez kapsamındaki figürinden farklı olarak başı tam ve gövdenin arka kısmında eksik kısımlar vardır. Gövde yapıları benzerdir.

Kuş figürinleri buluntu yerlerine göre Pulur Höyük, Güzelova Höyük ve Sos Höyük örnekleridir. Pulur Höyük kuş figürini (Kat. No: 16) baş ve düz gövdeden oluşmaktadır. Baş kısmında gaga ve kabartma şeklinde dışa taşkın göz yapısı yer almaktadır. Kuş figürinin benzerleri (Ek:8-Tablo 3.1) Pulur (Sakyol) Höyük'te vardır (Koşay, 1976). Her iki kuş figürininde ileri çıkıntı yapan gaga ile baş kısmı vurgulanmış olup gövde aşağı doğru genişlemekte ve elips şeklindedir. Diğer kuş figürinlerinin ise sadece baş kısımları sağlam ele geçirilmiştir. Figürin parçalarından ikisi Güzelova Höyüğe diğeri ise Sos Höyük eser grubundandır. Güzelova Höyüğü figürin parçasının (Kat. No: 17) bir gözü seramik hamuru yaşken hafif bastırılmasıyla kabaca göz çukuru oluşturulmuştur. Diğer gözün tarafı deforme olmuştur. Gaga kısmının ucu kırık, aşağı

doğru uzanmakta yüzle bitişik ancak boyunla mesafe bırakıldığı belli olmaktadır. Yüz kısmında başka detay bulunmamaktadır. Başın arka kısmında tüyler hafif kabartma ile kısmen kabaca izleri belirtilmiştir. Güzelova Höyüğe ait diğer kuş figürininin başına ait parçada (Kat. No: 18) gözler seramik hamuru yaşken ortası çukur bir aletin bastırılması sonucunda göz yapısı oluşturulmuştur. Gaga kısmı öne ileri doğru uca doğru daralarak uzanmaktadır. Gaga kısmının ortası çizgi şeklinde bir şeritle belirtilmiştir. Kuş figürinin en yakın benzeri (Ek:8-Tablo 3.3) Yeniköy Höyüğünde (Koşay, 1976) vardır. Sivri gagalı baş kısmı biçimsel olarak benzerdir. Sos Höyük kuş figürini de (Kat. No: 19) baş kısmından oluşmaktadır. Kuş figürinlerinin başına ait bu üç örnek başlı başına bir kuş figürinin parçası veya başka bir malzemenin parçası olabilir.

Hayvan figürlerinden tür tespiti yapılamayan figürinlerden Güzelova Höyüğe ait iki örnek bulunmaktadır. Figürinin biri (Kat. No: 20) taş malzemenin kesici bir malzeme ile şekillendirilmesiyle ön yüzün ortasında üstte büyük daire altta küçük daire etrafı kazınarak ortaya çıkarılarak şekillendirilmiştir. Figürinin merkezindeki daireler ve figürinin alt yarısında ileri ve geri dairemsi çıkıntılar baş ve kuyruk çıkıntısını anımsatmaktadır. Ön yüzdeki tasarım bütün olarak değerlendirildiğinde salyangoz şekli verildiği görülmektedir. Figürin kazı kayıtlarında sadece figürin olarak belirtilmiştir. Müze envanter kayıtlarında ise hayvan olarak belirtilerek 9 m derinlikte A ocağında bulunduğu bilgisi vardır. Ön yüz şekillendirmesi figürinin salyangoz modeli örnek alınmış olmalıdır. Arka yüz ise yontulmamıştır. Diğer figürin ise (Kat. No: 21) yuvarlak baş ve kaba gövde kısmından oluşmaktadır. El yapımı, kaba işçilikli figürin durağan yapıda tasvir edilmiştir.

Sos Höyüğe ait sekiz adet hayvan figürini (Kat. No 22-29) kazı ve müze envanter kayıtlarında tür tespiti yapılmadan belirtilmiştir. Kat. No: 22'de belirtilen hayvan figürinin benzeri (Ek:8-Tablo 4.3) Pulur (Sakyol) Höyük'te (Koşay, 1976) tespiti yapılmıştır. Figürinlerde baş ve gövdenin bazı kısımlarında eksilmeler vardır. Uca doğru daralan bacak yapısı, mevcut kısımlarındaki ölçü değerleri ve malzeme yapısı (PT) aynıdır. Kat. No: 23'te belirtilen hayvan figürininin benzerleri (Ek:8-Tablo 4.4) Pulur (Sakyol) Höyüğünde (Koşay, 1976) yer almaktadır. Gövde yapısı, ölçü değerleri, malzeme yapısı (PT) ile figürinler benzerdir. Kat. No: 24-26-27'de belirtilen figürinler cinsiyet ayrımı yapılamamakla beraber büyük/küçükbaş hayvan olma ihtimalleri vardır. Sos Höyüğe ait hayvan figürinlerinin boynuz çıkıntısı, kısa dolgun

gövde yapısı ve uca doğru daralan kısa bacak yapım tekniği benzerdir. Bu hayvan figürinlerinin yapım tekniği benzerleri (Ek:8-Tablo 4.5, Ek:8-Tablo 5.1 ve Ek:8-Tablo 5.2), Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1970; Hauptmann, 1979), Aşvan (Sagona,1994), Kuzeybatı İran/Kultepe (Abedi ve diğ., 2014) yerleşimlerinde vardır. Hayvan figürinleri boynuz çıkıntıları, gövde yapısı ve uca doğru daralan kısa bacak yapısı ile yapım tekniği benzemektedir. Kat. No: 25'te belirtilen hayvan figürinin benzeri (Ek:8-Tablo 4.6), Pulur (Sakyol) Höyüğünde (Koşay, 1976) vardır. Her iki figürin kaba yapımlı ve mevcut olan kısımları ile gövdenin daha sağlam yapıldığı veya gövdenin uzantısı baş, ayak, kuyruk gibi uzantıların daha kolay kırılması nedeniyle iki figürinde de eksik kısımlar aynıdır. Kat. No: 28'de gövde ve uca doğru daralan kısa bacak çıkıntısı belli olan hayvan figürinin benzerleri (Ek:8-Tablo 5.3) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976), Gel Yeri (Huseynov, 2015: 55) ve Geoy Tepe (Brown, 1951: 48) yerleşimlerinde vardır. Kat. No: 29'da belirtilen hayvan figürininin benzerleri (Ek:8-Tablo 5.4) Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976), Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976), Gel Yeri Yerleşiminde (Huseynov, 2015: 55) vardır. Yüz detaylarının seçilemediği baş kısmı, gövde ve uca doğru daralan kısa bacak yapısı ile biçimlendirilen hayvan figürinleri ebatları bakımından da yakın ölçülerde yapılmıştır.

Tez kapsamında tanımlanamayan olarak tipolojik gruplandırılması yapılan hayvan figürinlerinin bir kısmının başı eksiktir. Başı tam olan hayvan figürinlerinden üç tanesinde boynuz çıkıntısı vardır. Figürinlerin baş veya gövdelerindeki diğer kısımlarındaki eksilmeler zamanla kullanımdan dolayı oluşmuş olmalıdır. Sos Höyük'te hayvan figürinlerinin sayısı diğer tez kapsamındaki höyüklerdeki hayvan figürin sayısına göre fazladır. Sos Höyük'te hayvan figürini dışında insan figürini tespiti yapılmamıştır.

Alaybeyi Höyüğe ait hayvan figürini (Kat. No: 30) ise silindirimsi yapıda bir gövde ve boynuz/bacak çıkıntısı olabilecek kısa uca doğru üçgen biçiminde uzanan çıkıntı ve aşınmadan dolayı gövdenin boynuz/bacak çıkıntısının altında belirgin olmayan bir çıkıntı sadece gövdenin bir yarısının şeklini oluşturmaktadır. Tür tespiti yapılamamasına rağmen bir hayvan figürini olması muhtemeldir.

Karaz Kültürü, göçebe-yarı göçebe bir topluluk olarak hayvancılık başlıca geçim kaynaklarıdır. Kültürün yayılım gösterdiği ve ilk ortaya çıktığı yerleşimlerde hayvan

figürinleri yoğun olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu hayvan figürinleri genelde büyükbaş hayvanlardır. Hayvan figürinleri abartısız ve aslına uygun oranlarda şekillendirilmiştir. Büyükbaş hayvan figürinlerinin kültle ilişkilendirilmesi daha geç dönemlerde tanrı ve tanrıçaların atribütleri, adak hayvanları olarak av sahnelerinin resmedildiği kabartmalarda rastlanılmaktadır. Hayvan figürinleri Karaz Kültürü'nün önemli buluntularıdır.

Karaz kültüründe dini aktivitelerin ev içinde aile ile birlikte inanç sistemlerini yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Kültürün diğer yönleri gibi ritüelin ya yeni kavramlar ya da yeni ihtiyaçlar yoluyla uyarlandığına ve genişletildiğine dair çok az belirti vardır. Bunun yerine, aileler ruh dünyasına tapınmak veya dua etmek için bir araya geldiklerinde, inanç sistemlerini atalarının tarzında uygulamaya devam ettiler. Berikldeebi ve Sos Höyük gibi bazı yerleşim yerlerinde bu önem, ocakların mühürlendiğine ve kasıtlı olarak üst üste bindirildiğine dair açık kanıtlarla vurgulanmaktadır. Ocağın etrafındaki nesnelerin yapılandırılmış ve tekrarlanan bir şekilde yerleştirilmesi bu fikri desteklemektedir. Örneğin, Sos Höyük'te standartlaştırılmış bir boynuzlu hayvan figürü, genellikle iyi hazırlanmış bir obsidiyen mermi ucu veya ustaca şekillendirilmiş bir kemik veya boynuz nesnesiyle ilişkilendirilmektedir (Sagona, 2017: 252). Sos Höyük'teki sabit ocakların etrafına bir hayvan heykelciği ve iyi işlenmiş bir kemik veya taş alet gibi belirli öğelerin tekrar tekrar ve dikkatli bir şekilde yerleştirilmesi, ritüel davranışı düşündürmektedir (Sagona, Sagona, 2009: 458). Figürinlerin kullanım alanlarındaki farklara bağlı olarak işlevleri ile ilgili olarak; bazı figürinlerin atılmadan önce kırılma, eskime ya da yıpranmaya çok az maruz kaldığı, bazılarının hor kullanılarak hemen ıskartaya çıkarıldığı veya ritüelleşmiş atma uygulamalarının bir parçası olarak bilerek kırılmış olmalıdır (Hodder, 2005: 9).

Sos Höyük'teki ocakların etrafındaki bazı hayvan figürinleri ocakların yemek hazırlamaktan başka bir rolü olduğu fikrine bağlamsal olarak destek vermektedir (Sagona, Sagona, 2009: 459). Figürinlerin bazılarının araç olduğu; bir kere yapılıp giydirildikten ya da başka bir işlem gördükten sonra kendileri ile aracı olarak görev yapacakları nesnelere dönüşme ihtimali olduğu düşünülmektedir (Hodder, 2005: 9).

Evlerin merkezine yerleştirilen zoomorfik veya antropomorfik şekilli ocaklara özel bir anlam verildiği; ev içi veya avlu gibi kamusal alanlarda kutsal işlev için öne çıkan mimari olmadığı; Karaz ocağı ve yakınında bulunan boynuzlu hayvan figürleri, işlenmiş kemik, obsidyen ucu ve taş alet gibi malzemelerin dikkatli yerleştirilmesi belirli öğelerden oluşan bu örüntülerin ev içi ibadetin gereçlerinin bir parçası olduğunu düşündürmektedir. Sos Höyükte insan figürinlerinin olmaması dayanıksız malzemelerden kaynaklanmış olmalıdır (Sagona, 1998: 22). Figürinler sadece bakılacak nesneler olarak basit simgelerden ibaret değildir. Ruhani dünya ya da ilahi varlıklara bir kurban görevi gören figürinlerin, üretim ve atma süreçlerinin nesnelerin kendilerinden daha büyük önem taşıdığı mümkündür (Hodder, 2005: 9). Karaz Kültürüne ait sosyal hayatın belirleyici özelliklerinin başında gelen çömlek malzemeler, sabit/taşınabilir ocakların yanı sıra figürinlerin de sosyal hayatlarının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Karaz Kültürü'nün sosyal yaşantısının inanç sitemi hakkında önemli bilgiler sunan figürinlerin yapılan araştırmalarda göz ardı edildiği, bu tez çalışmasıyla Karaz Kültürü'nde seramik ve kutsal ocaklar kadar önemli bir buluntu grubunu oluşturduğu anlaşılmıştır. Bu tez çalışması, Karaz Kültürüne ait figürinlerin ilk defa bir arada incelendiği çalışma olmuştur. İlerleyen yıllarda kültüre dair yapılan çalışmalardan elde edilen veriler neticesinde bilgimiz şüphesiz daha da artacaktır.

KAYNAKÇA

Abedi, A., Shahidi, H.K., Chataigner, C., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hosseinzadeh, J., ve Ebrahimi, G. (2014). "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report''. *ANES*, 51, 33-165.

Abedi, A., Behrooz, O. (2015). "Kura-Araxes Culture and Norh-Western Iran: New Perspectives from Kul Tepe Jolfa (Hadishahr)''. *Paléorient,* 41(1), 55-68.

Abedi, A., Omrani, B. (2015). "Kura-Araxes Culture and North-Western Iran: New Perspectives from Kul Tepe Jolfa (Hadishahr)''. *Paléorient,* 41.1, 55-68.

Akarsu, R. (2021). "Erzurum-Çiğdemli Höyük'te Gerçekleştirilen Arkeolojik Çalışmaların Doğu Anadolu Arkeolojisi İçin Önemi: Karaz Kültürüne Ait Seramik Malzemesinin Değerlendirilmesi". Mehmet Ali Yılmaz, Birol Can, Mehmet Işıklı (Ed.), *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür Mehmet Karaosmanoğlu'na Armağan* (ss.1-18). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Akarsu, R., Genç, H. (2023). "Erzurum-Pulur Höyük 2021 Yılı Kazı Çalışmaları", *42. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları (Baskıda).

Akın, A. (2015). *Karaz, Pulur ve Güzelova Höyüklerinden Ele Geçen Obsidiyen Buluntuların Değerlendirilmesi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altunkaynak, G., Işıklı, M., ve Erkmen, M. (2018). ''In The Light Of New Evidence From The Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices In Eastern Anatolia'', *TÜBA-AR*, Özel Sayı, 73-92.

Altunkaynak, G. (2019). "Alaybeyi Kurtarma Kazıları'', Gülşah Altunkaynak (Ed.), *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovasında Yeni Bir Keşif* (ss. 101-138). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Şti. Ltd.

Aras, O. (2015). *Karaz, Pulur ve Güzelova Höyüklerinden Ele Geçen Kemik Aletlerin Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Avetisyan, P. S. (2003). “Preliminary Results of Excavations of The Agarak Site’’. *Archaeology, Ethnology and Folklore of The Caucasus*, 52-57.

Avetisyan, P. (2008). “Recently Found Archaeological Sites of Armenia (Agarak)’’. *Armenian Journal of Near Easterrn Studies*, III/2, 39-50.

Avetisyan, P.S., Badalyan, R. S. ve Smith, A.T. (2009). *The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia. The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies Volume 1*. Chicago: Oriental Institute Publications.

Avetisyan, P., Bobokhyan, A. (2012). “Archaeology of Armenia in Regional Context’’. Pavel Avetisyan, Arsen Bobokhyan (Ed.), *Archaeology of Armenia in Regional Context: Achievements and Perspectives* (ss. 7-21). GITUTYUN: Yerevan.

Aydıngün, G. Ş. (2003). *Eski Tunç Çağı'nda Anadolu Figürin ve İdolleri.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydıngün, Ş. (2004). “Tapınç Heykelcikleri’’. *Arkeoatlas*, 3, 136-143.

Aydıngün, G. Ş. (2005). “Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden’’. Şennur Şentürk (Ed.), *Tunç Çağının Gizemli Kadınları*, (ss.11-28). İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

Aydıngün, G. Ş. (2005). “Kentleşme ve Tunçun Keşfi: İlk Tunç Çağının Kutsal Bedenleri”. Şennur Şentürk (Ed.), *Tunç Çağının Gizemli Kadınları* (ss.29-80). İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

Aydıngün, G. Ş. (2011). "Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Kadın," Emine Çaykara (Ed.), *Anadolu’da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe* (ss. 42-67). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Badalyan, R.S., Avetisyan, P.S. (2007). *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I Mt. Aragats and Its Surrounding Region. BAR International Series 1967*. Oxford: BAR Publishing.

Badalyan, R. S., Smith, A. T., Khatchadourian, L. (2010). "Project ArAGATS: 10 Years of Investigations into Bronze and Iron Age Sites in The Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia". *TÜBA-AR*, 13, 263-276.

Badalyan, R. (2018). "The Chronology of The Kura-Araxes: New Data and Old Problems of Periodization and Chronology of The Early Bronze Age Materials in Armenia''. *AJNES*, XII (1), 51–65.

Bahşaliyev, V. (1997). *Nahçıvan Arkeolojisi*. İstanbul: Kanaat Matbaası.

Batiuk, S. D. (2005). *Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Toronto: Toronto Üniversitesi Yakın ve Orta Doğu Medeniyetleri Bölümü.

Batiuk, S., Rothman, M. S. (2007). "Early Transcaucasian Cultures and Their Neighbors Unraveling Migration, Trade and Assimilation''. *Expedition*, 49/1, 7-17.

Bilgi, Ö. (2012). *Anadolu'da İnsan Görüntüleri Klasik Çağ Öncesi*. İstanbul: Mas Matbaacılık San. ve Tic. A. Ş.

Bossert, T. H. (1942). *Altanatolıen*. Verlag Ernst Vasmuth: Berlin.

Buccellati, G., Van Loon, M. (1970). "Şikago ve Kalifornia Üniversiteleri 1968 Korucutepe Kazısı". *1968 Yaz Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-Yayın:1* (ss. 71-102). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Burney, C. (1958). "Eastern Anatolia in The Chalcolithic and Early Bronze Age''. *Anatolian Studies*, 8, 157-209.

Burney, C., Lang, D.M. (1971). *The Peoples of The Hills*. London: The Trinity Press.

Burtun-Brown, T. (1951). *Excavations in Azarbaijan, 1948*. London: John Murray, Albemarle Street, W.

Çalkaya, N. (2018). *Erzurum Arkeoloji Müzesi Kura-Aras Kültürü Ocakları.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duru, R. (1979a). “Değirmentepe Höyüğü Kazısı, 1973”. *Keban Projesi 1973 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:6* (ss.13-24). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Duru, R. (1979b). *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1II-No:2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Dyson, R. H. (1973). “The Archaeologıcal Evıdence of The Second Millennium B.C. On The Persian Plateau”. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond ve E. Sollberger (Ed.), *The Cambridge Ancient History II Part 1* (ss. 686-715). Cambridge: Cambridge University Press.

Erkmen, M., Altunkaynak, G. (2017). “2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazısı’’. Adil Özme (Ed.), *26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (ss. 237-262). Ankara: Şenol Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Ertem, H. (1972). “Han İbrahim Şah Kazısı, 1970*”. Keban Projesi 1970 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:3* (ss. 63-74). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ertem, H. (1974). *“*Han İbrahim Şah Kazısı. 1971”. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:4* (ss. 59-70). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ertem, H. (1982). *Keban Projesi: Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971 ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:3-No:3*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Esin, U. (1970a). “Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu*”. 1968 Yaz Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-Yayın:1* (ss. 147-172). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Esin, U. (1970b). “Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları’’. *VII. Türk Tarih Kongresi*, 1. Cilt, 38-52.

Esin, U. (1971). “Tepecik Kazısı, 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:2* (ss. 107-115). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Esin, U. (1972). “Tepecik Kazısı, 1970”. *Keban Projesi 1970 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:3* (ss. 139-158). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Esin, U. (1973). “İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)’’. *Türk Arkeoloji Dergisi,* XX (2), 39-62.

Esin, U., Arsebük, G. (1974). “Tülintepe Kazısı, 1971”. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:4,* (ss. 137-142). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Esin, U. (1976a). “Tepecik ve Tülintepe Kazıları’’. *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1. Cilt, 65-76.

Esin, U. (1976b). “Tülintepe Kazısı, 1972”. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:5* (ss. 119-133). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Esin, U. (1976c). “Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları’’. *VII. Türk Tarih Kongresi*, 1. Cilt, 38-52.

Esin, U. (1979). “Tepecik Kazısı, 1973”. *Keban Projesi 1973 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:6* (ss 79-94). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Esin, U. (1982). “Tepecik Kazısı, 1974”. *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:7* (ss. 71-118). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

French, D. H. (1970). “1968 Aşvan Kazısı Ön Raporu”. *1968 Yaz Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-Yayın:1* (ss 53-60). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

French, D. H. (1971). ‘”Aşvan Kazısı, 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:2* (ss 31-38). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

French, D. H. (1972). "Aşvan Kazıları, 1970". *Keban Projesi 1970 Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:3* (ss. 45-62). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gogochuri, G., Orjonikidze, A. (2010). "The Kura-Araxes Culture Settlement and Cemetery at Tiselis Seri", *Rescue Archaeology in Georgia: Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasian Pipelines* (ss. 115-128). Tbilisi: Digital South Caucasus Collection.

Gopnik, H., (2011). "Introduction: Godin Tepe on the High Road''. Hilary Gopnick ve Mitchell S. Rothman (Ed.), *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran* (ss. 1-4) . Toronto: Royal Ontario Museum/Mazda Press.

Greenberg, R., Paz, S., Wengrow, D. ve Iserlis, M. (2012). "TEL BET YERAH: Hub of The Early Bronze Age Levant''. *Near Eastern Archaeology*, 75/ 2, 88-107.

Greenberg, R., Palumbi, R. (2015). "Corridors and Colonies: Comparing Fourth–Third Millennia BC Interactions in Southeast Anatolia and The Levant''. A. Bernard Knapp, Peter van Dommelen (Ed.), *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean* (ss. 111-138). Cambridge: Cambridge University Press.

Greenberg, R., Shimelmitz, R., Iserlis M. (2014). "New Evidence for The Anatolian Origins of 'Khirbet Kerak Ware People' at Tel Bet Yerah (Israel), ca 2800 BC''. *Paléorient*, 40-2, 183-201.

Greenberg, R., Ashkenazi, H., Berger, A., Iserlis, M., Paz, Y., Rotem, Y., Shimelmitz, R., Tan, M. ve Paz, S. (2017). " he Circles Building (Granary) at Tel Bet Yerah (Khirbet el-Kerak): A New Synthesis (Excavations of 1945–1946, 2003–2015)''. *BASOR 378*, 163-202.

Güneri, A. S. (2002). "1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler''. *OLBA*, V, 1-58.

Halilov, T. (2013). "Nahçivan'daki Erken Tunç Çağı Yerleşimlerde Bulunmuş Kil Hayvan Figürinleri''. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2/3, 1-10.

Halilov, T. (2015). “Nahçıvan’da Erken Tunç Çağı Buluntuları Işığında Sanatsal Yapı’’. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/5, 62-72.

Halilov, T. (2017). “Nahçıvan Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramik Desenlerinin Yayılım Alanı ve Anlamı Hakkında’’. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2/1, 23-33.

Hauptmann, H. (1970). “Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”. *1968 Yaz Çalışmaları. ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri: 1-Yayın: 1 (*ss. 103-130). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hauptmann, H. (1976a). “Körtepe Kazıları, 1972”. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:5* (ss. 25-26). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hauptmann, H. (1976b). “Norşuntepe Kazıları, 1972”. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:5* (ss. 41-59). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hauptmann, H. (1976c). “Kalkolitik Çağ’dan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norşuntepe’de Yerleşmenin Gelişimi’’. *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1. Cilt, 55-64.

Hauptmann, H. (1979). “Norşuntepe Kazıları, 1973”. *Keban Projesi 1973 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:6* (ss. 43-78). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Helms, S. (1973). “Taşkun Mevkii 1970-71’’. *Anatolian Studies*, 23, 109-120.

Hodder, I. (2005). “Figürinler Hakkında Düşünmek‘’. Şennur Şentürk (Ed.), *Tunç Çağının Gizemli Kadınları* (ss.7-10). İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

Huseynov, (M. (2015). “Archaeological Studies at Settlement Gel Yeri’’. Mehmet Işıklı, Birol Can (Ed.), *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I* (ss. 47-57). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Işıklı, M. (2012). "The Subsistence Economy of the Kura-Araxian Folks in Eastern Anatolia: Animal Husbandary and Pastoralism''. *Azerbaycanın Erken Ekincilik Dövrü Abideleri*, 103-112.

Işıklı, M. (2015a). " The Kura-Araxes Culture in The Erzurum Region: The Process Of Its Development''. *TÜBA-AR*, 18, 51-70.

Işıklı, M. (2015b). "Geç Prehistorik Çağda Doğu Anadolu Yaylasında Ölüm: Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler". Emre Okan - Cenker Atila (Ed.), *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan* (ss. 255-272). İstanbul: Ege Yayınları.

Işıklı, M. (2019). "Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları''. Gülşah Altunkaynak (Ed.), *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovasında Yeni Bir Keşif* (ss. 139-182). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Şti. Ltd.

Işıklı, M., Parlıtı, U., Torabi, P. T. (2019). "Doğu Anadolu-Kuzeybatı İran-Kura –Aras Halklarının Sosyal Yapısına Dair; Ölü Gömme Verileri Üzerine Gözlemler''. Aydın Erön ve Emre Erdan (Ed.), *Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (ss. 319-336). Ankara: Matsa Basımevi.

Kiguradze, T. (2000). "The Chalcolithic- Early Bronze Age Transition in The Eastern Caucasus". *Varia Anatolica*, 11, 321-328.

Kiguradze, T., Sagona, A. (2003). "On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex". A.T. Smith ve K.S. Rubinson (Ed.), *Archaeology in The Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond* (ss. 38-94). Los Angeles: Cotsen İnstitute Press.

Kohl, P. (2009). "Origins, Homelands and Migrations: Situating The Kura-Araxes Early Transcaucasian 'Culture' within The History of Bronze Age Eurasia''. *Tel Aviv*, 36, 241–265.

Koşay, H. Z. (1943). “Karaz Sondajı’’. *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler,* 165-168.

Koşay, H. Z., Turfan, K. (1959). “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”. *Belleten,* XXIII, 91, 349-413.

Koşay, H. Z. (1964). “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)”. *Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları I Atatürk Konferansları, XVII. Seri-No. 1.* Ankara: TTK Basımevi.

Koşay, H. Z., Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*. Ankara: TTK Basımevi.

Koşay, H. Z., Vary, H. (1967). *Güzelova Kazısı*. Ankara: TTK Basımevi.

Koşay, H. Z. (1970a). “Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu”. *1968 Yaz Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-Yayın:1* (ss. 139-146). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Koşay, H. Z. (1970b). “Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı’’. *VII. Türk Tarih Kongresi*, 1. Cilt, 53-55.

Koşay, H. Z. (1971). “Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:2* (ss. 99-106). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Koşay, H. Z. (1972). “Pulur (Sakyol) Kazısı, 1970”. *Keban Projesi 1970 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:3* (ss. 127-128). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Koşay, H. Z. (1976a). *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Koşay, H. Z. (1976b). “Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972”. *Keban Projesi 1972 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:5* (ss. 175-182). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kushnareva, K. Kh. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to The Second Millennium B.C.* Philadelphia: The University Museum University of Pennsilyvania.

Lamb, W. (1954). “The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours”. *Anatolian Studies*, 4, 21-32.

Lyonnet, B. (2014). “The Early Bronze Age in Azerbaijan In The Light of Recent Discoveries”. *Paléorient*, 40(2), 115-130.

Maisler, B., Stekelis, M., Avi-Yonah, M. (1952). “The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946’’. *Israel Exploration Journal*, 2(3), 165-173.

Marro, C. (2011). *Eastern Anatolia in The Early Bronze Age* [Elektronik Sürüm]. New York: Oxford University Press.

Özdemir, A. (2021). “Murat Höyük Erken Tunç Çağı Hayvan Figürinleri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(2), 567-582.

Özdemir, A., Çınar, A. D. (2021). “Murat Höyük Pişmiş Toprak Hayvan Figürinleri ve Tekerlekleri”. Abdulkadir Özdemir, Ziya Kılınç ve Ergün Demir (Ed.), *Erken Tunç Çağı’nda Murat Höyük (ss. 111-130).* İstanbul: Ege Yayınları.

Özdemir, A., Özdemir, A. (2021). “Murat Höyük: Kazı Çalışmaları ve Tabakalanması”. Abdulkadir Özdemir, Ziya Kılınç ve Ergün Demir (Ed.), *Erken Tunç Çağı’nda Murat Höyük (ss. 27-44).* İstanbul: Ege Yayınları.

Palumbi, G. 2011, “The Chalcolithic of Eastern Anatolia”. Sharon R. Steadman ve Gregory McMahon (Ed.), *Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (ss. 205-226). USA: Oxford University Press.

Palumbi, G., Chataigner, C. (2014). “The Kura-Araxes Culture From The Caucasus to Iran, Anatolia and The Levant: Between Unıty and Diversity. A Synthesis’’. *Paléorient*, 40 (2), 247-260.

Palumbi, G. (2016). *The Early Bronze Age of The Southern Caucasus. OXFORD HANDBOOKS ONLINE* (www.oxfordhandbooks.com)

Paz, S. (2009). “A Home Away from Home? The Settlement of Early Transcaucasian Migrants at Tel Bet Yerah’’. *Tel Aviv*, 36, 196-216.

Rothman, S. M. (2003). “Archaeology in The Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond’’. Karen Rubinson, Adam Smith (Ed.), *Ripples in the Stream:*

Transcaucasia-Anatolian Interaction in The Murat/Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium BC (ss. 95-110) . Los Angeles: Coetsen.

Rothman, S. M. (2011). "Migration and Resettlement: Godin IV Period". Hilary Gopnick ve Mitchell S. Rothman (Ed.), *On The High Road: The History of Godin Tepe, Iran* (ss. 139-208). Toronto: Royal Ontario Museum/Mazda Press.

Rothman, M. (2014). "Kura Araxes Culture Areas and The Late 4th and Early 3rd Millennia BC Pottery from Veli Sevin's Surveys in Malatya and Elazığ, Turkey''. *ORIGINI*. XXXVI, 37-92.

Rothman, M. S. (2015). "Early Bronze Age Migrants and Ethnicity in The Middle Eastern Mountain Zone''. *PNAS*, 112 (30), 9190–9195.

Rothman, M. S. (2017). "Explaining The Kura-Araxes''. Kathryn O. Weber, Emma Hite, Lori Khatchadourian ve Adam T. Smith (Ed.), *Fitful Histories and Unruly Publics* (ss. 217-257). Boston: Brill.

Rothman, M. S. (2018). "Modelling the Kura-Araxes Cultural Tradition''. Atilla Batmaz, Giorgi Bedianashvili, Aleksandra Michalewicz ve Abby Robinson (Ed.), *Context and Connection Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona* (ss. 125-146). Leuven: Peeters Publishers.

Rothman, M. S. (2021). "Perspectives on The Kura-Araxes: The View from Shengavit''. Pavel Avetisyan ve Arsen Bobokhyan (Ed.), *Archaeology of Armenia in Regional Context* (ss. 52-68). Yerevan: Institute of Archaeology and Ethnography.

Sagona, A. (1994). *The Aşvan Sites 3*. Ankara: The British Institute of Archaeology.

Sagona, A., Sagona, C. ve Özkorucuklu, H. (1995). "Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report''. *Anatolian Studies,* 45, 193-218.

Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C., Thomas, I. (1996). " Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report". *Anatolian Studies*, 46, 27-52.

Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C. (1997). "Excavations at Sos Höyük, 1995''. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 137-144.

Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C., Howells, S. (1997). “Excavations at Sos Höyük, 1996. Third Preliminary Report’’. *Anatolica*, XXIII, 181-226.

Sagona, A. (1998). “Social Identity and Religious Ritual in The Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations From Sos Höyük”. *Mediterranean Archaeology*, 11, 13-25.

Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C. (1999). Excavation at Sos Höyük, 1997. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

Sagona, A. Erkmen, M., Sagona, C., McNiven, I., Howells, S. (1998). “ Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report”. *Anatolica*, XXIV, 31-64.

Sagona, A. (2000). “Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia’’. *Varia Anatolica*, 11, 329-373.

Sagona, A., Sagona, C. (2000). “Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report”. *ANES*, 56-127.

Sagona, A., Sagona, C. (2002). “Sos Höyük 2000’’. *XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I.* Cilt, 265-268.

Sagona, A. (2003). “Sos Höyük’’. *Arkeoatlas*, 2, 48.

Sagona, A., Sagona, C. (2003). “The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of The 1987 Campaign”. *Anatolia Antiqua*, 11, 101-109.

Sagona, C., Sagona, A. (2009). “Encounters With The Divine in Late Prehistoric Eastern Anatolia and Southern Caucasus”. Haluk Sağlamtimur, Eşref Abay, Zafer Derin, vd, (Ed.), *Altan Çilingiroğlu’na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış bir Hayat* (ss. 457-483). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sagona A., Zimansky P. (2009). *Ancient Turkey*. Routledge: London

Sagona, A. (2010). “Sos Höyük: An Ancient Settlement Near Erzurum’’. Mehmet Işıklı, Mine Artu (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Armağan* (ss. 42-49). Ankara: Kariyer Matbaacılık Ltd. Şti.

Sagona, A. (2014). “Rethinking The Kura-Araxes Genesis ‘’. *Paléorient*, 40(2), 23-46.

Sagona, A. (2017). *The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to The Iron Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sagona, A., Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1000000-550*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Saltuk, S. (1997). *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Schmandt-Besserat, D. (2014). "Reviews of Books''. *Journal of The American Oriental Society*, 97(1), 61-64.

Simonyan, H. E. (2015). "The Archaeological Site of Shengavit: An Ancient Town in The Armenian Highland''. *Fundamental Armenology*, 1, 134-168.

Simonyan, H., Rothman, M. S. (2015). "Regarding Ritual Behaviour at Shengavit, Armenia''. *ANES*, 52, 1-46.

Simonyan, H., Gevorgyan, A., Bobokhyan, A. (2019). ''Cognitive Links Between Mountains and Lowlands: Balance Weights from The Early Bronze Age Site of Shengavit (Armenia) in Context''. *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 13(2), 34-52.

Smith, A. T. (2009). "Community and Dispersion: The Early Bronze Age''. *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies*, 1, 24-27.

Tekçam, T. (2007). *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Van Loon, M., Güterbock, H. G. (1972). "Korucutepe Kazısı, 1970". *Keban Projesi 1970 Çalışmaları ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri:1-No:3* (ss. 79-86). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

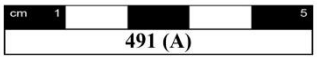
Yakar, J. (1990). "Chronology of The Transcaucasian-East Anatolian Early Bronze Age''. *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 21, 94-100.

Yalçın, G. H. (2020). "Karaz-/Kura-Aras-/Khirbet Kerak-Kültür Olgusu ve Tarihöncesi Bölgelerarası İlişkiler''. *Colloquium Anatolicum*, 19(19), 169-182.

Yalçınkaya, I. (1971). "Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri''. *Ankara Üniversitesi DTCF Antropoloji Dergisi*, 6, 203-222.

EKLER

EK 1. KATALOG

Katalog Numarası		1	
Adı		Tanrı İdolü	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	4 cm	
	Genişlik	1,3 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 3/1 Koyu gri	
Astar Rengi/Boya		7.5 YR 3/1 Koyu gri	
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Pulur Kazısı 1960 yılı	
Kazıda Bulunduğu Tabaka		Kalkolitik 3. mimari katı	
Tanımı		Uzun silindirik gövde ve baş kısmından oluşmaktadır. Silindirik formlu gövdenin üst kısmında gözlerin delikler ile belirginleştirildiği yuvarlak baş kısmı yer almaktadır. Baş uca doğru daralmakta ve baş kısmındaki detaylar alt alta yatay hafif kavisli kabartma şerit kuşaklarla belirtilmiştir.	
Benzerleri	Doğu Anadolu		
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		Ia-XVIa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		491 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir. Pulur kazısı.	
Kazı No		P. 83	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		Derinlik: 4.80 m T ocağı. Tabaka: 3 numaralı ocak	
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967	

Katalog Numarası		2
Adı		Tanrıça İdolü
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	3 cm
	Genişlik	3 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 4/3 kahverengi
Astar Rengi/Boya		Kendinden astarlıdır
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Pulur Kazısı 1960 yılı
Kazıda Bulunduğu Tabaka		Kalkolitik 2. mimari katı
Tanımı		Baş ve bel kısmından aşağısı eksik olan figürinin kolları iki yana uzatılmış olup uç kısma doğru daralmaktadır. Kollar kısa ve üçgen formundadır. Gövdenin ön kısmında daire şeklinde belirginleştirilen göğsün uç kısımları da ortadaki nokta delikle vurgulanmıştır. Gövdede çatlak kısımlar vardır.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Norşuntepe Höyüğü (Bilgi, 2012, 225, resim 589)
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	
Levha		Ib-XVIb
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		492 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir. Pulur kazısı.
Kazı No		P. 85
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		Derinlik: 2 m T ocağı. 2. kat çöplüğü
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967

Katalog Numarası		3	
Adı		Tanrıça İdolü	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	2 cm	
	Genişlik	2,5 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 4/3 kahverengi	
Astar Rengi/Boya		7.5YR 4/3 kahverengi	
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Pulur Kazısı 1960 yılı	
Kazıda Bulunduğu Tabaka		Kalkolitik 2. mimari katı	
Tanımı		Baş ve belden aşağısı eksik olan idolün kolları tam olmamakla beraber mevcut olan kısımları iki yana uzatılmıştır. İdolün tek göğsü hafif bombeli formda belirgindir.	
Benzerleri	Doğu Anadolu		
	Güney Kafkasya	Ermenistan/Agarak (Avetisyan, 2008, 213, tablo 5.3)	
	Yakın Doğu		
Levha		IIa-XVIIa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		493 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir. Pulur kazısı.	
Kazı No		P.86	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		Derinlik: 4,5 m T ocağı.	
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967	

Katalog Numarası		4	
Adı		Tanrıça İdolü	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	3 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 4/3 kahverengi	
Astar Rengi/Boya		7.5 YR 4/3 kahverengi	
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Pulur Höyük 1960 yılı kazısı	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		Kalkolitik mimari 2. tabakada	
Tanımı		Bacaklarını karnına doğru çekerek oturan tanrıça figürinin gövdesinin üst kısmı, bir bacağının dizden aşağısı ve diğer bacağının ise ayak kısmı eksiktir. Gövdenin arka kısmında kazıma çizgi ile kalça kısmı ve devamında bacaklar arasındaki ayrım da belirtilmiştir.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Tülintepe Höyüğü (Esin, Arsebük, 1974, levha 119,1)	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		IIb-XVIIb	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		1238 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Ataürk Üniversitesinden devir. Pulur Kazısı	
Kazı No		P.84	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka			
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967	

Katalog Numarası		5	
Adı		Tanrıça İdolü	
Malzeme Cinsi		Taş	
Ölçüsü	Uzunluk	7,1 cm	
	Genişlik	2,4 cm	
Yapım Tekniği		Alet ile elle şekillendirme	
Kil Rengi ve Yapısı			
Astar Rengi/Boya			
Dönemi		ETÇ	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		_____	
Tanımı		Baş ve yuvarlatılmış gövde kısmından oluşmaktadır. Gövde kabaca daire biçiminde vurgulanmıştır. Baş ve gövde arasında boyun uzantısı da belirgindir.	
Benzerleri	Doğu Anadolu		
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		IIIa-XVIIIa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		1376 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir	
Kazı No			
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka			
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967	

Katalog Numarası		6	
Adı		Tanrıça İdolü	
Malzeme Cinsi		Taş	
Ölçüsü	Uzunluk	5,7 cm	
	Genişlik	6,1 cm	
	Kalınlık	1,2 cm	
Yapım Tekniği		Kesici alet yardımıyla elle şekillendirme	
Kil Rengi ve Yapısı			
Astar Rengi/Boya			
Dönemi		ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Erzurum ili, Aziziye ilçesi, Alaybeyi Mahallesi/ Alaybeyi Kazısı/2016 yılı	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka			
Tanımı		Uzun silindirik baş ve boyun kısmı ile yarım daire şeklinde sonlanan gövdeye sahiptir. Yarım daire şeklindeki gövdenin üst kısmında iki yana açılan çıkıntı ile kollar ve tüm gövde stilize şekillendirilmiştir. Figürin genelinde gözeneklere sahiptir.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1979, levha 33-1)	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		IIIb-XVIIIb	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		2017-61 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Alaybeyi Höyük 2016 yılı kazısı	
Kazı No		16 ALB D32 KB 01 (R)	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		D32 Açması / 2F plankaresi	
Müzeye Geliş Tarihi			

Katalog Numarası		7	
Adı		Tanrıça İdolü	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	7,3 cm	
	Genişlik	5,2 cm	
	Kalınlık	1,7 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		2. 5 YR 6/4 Açık kırmızımsı kahve	
Astar Rengi/Boya		2. 5 YR 6/4 Açık kırmızımsı kahve	
Dönemi		ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Erzurum ili, Aziziye ilçesi, Alaybeyi Mahallesi/ Alaybeyi Kazısı/2016 yılı	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka			
Tanımı		Baş kısmı dışında gövdenin üst yarısı tam olan figürinin kısa kolları iki yana uzatılmış uçlara doğru daralan üçgen formundadır. Göğüsler yuvarlak ve yüksek kabartmadır. Göğüslerden birinde eksik kısımlar vardır. Gövde boyundan itibaren kollarla da bütünleşerek bel kısmına doğru daralmaktadır. Gövdenin arka kısmı sadedir. Gövde üzerinde çatlaklar oluşmuştur.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1979, levha 33-3)	
	Güney Kafkasya	Ermenistan/Agarak (Avetisyan, 2008, 213, tablo 5,1)	
	Yakın Doğu		
Levha		IVa-XIXa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		2017-75 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Alaybeyi Höyük 2016 yılı kazısı	
Kazı No		16 ALB D33 PT 01	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		D 33 açması/1-5/ a-j plankaresi	
Müzeye Geliş Tarihi		20.01.2017	

Katalog Numarası		8	
Adı		Tanrıça İdolü	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	6,7 cm	
	Genişlik	2,1 cm	
	Kalınlık	1 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		5 YR 6/4 Açık kırmızımsı kahve	
Astar Rengi/Boya		5 YR 6/4 Açık kırmızımsı kahve	
Dönemi		ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Erzurum ili, Aziziye ilçesi, Alaybeyi Mahallesi/ Alaybeyi Kazısı/2016 yılı	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka			
Tanımı		Yuvarlak düz kaide üzerinde ayakta tasvir edilen figürinin baş kısmı detaysız, uzun boyunlu, kolları iki yana uzatılmış kısa ve üçgen formlu, gövde kaideye dek düz ve aynı ebatlarda inmektedir. Üst gövde üzerinde kollarla aynı hizada göğüsler yuvarlak ve dışa bombeli tasvir edilmiştir. Vücudun arka kısmı sadedir. Figürinde çatlak kısımlar mevcuttur.	
Benzerleri	Doğu Anadolu		
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		IVb-XIXb	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		2017-76 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Alaybeyi Höyük 2016 yılı kazısı	
Kazı No		16 ALB D33 PT 02	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		D 33Açması/1/a plankaresi	
Müzeye Geliş Tarihi		20.01.2017	

Katalog Numarası		9	
Adı		Boğa Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	3 cm	
	Yükseklik	2 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 6/3 Açık kahve	
Astar Rengi/Boya		7.5 YR 6/3 Açık kahve	
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Pulur Höyük 1960 yılı kazısı	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka			
Tanımı		Ayakta durur vaziyette hayvan figürininin ayaklarının, boynuzlarının ve kuyruğunun uç kısımları kırıktır. Bacak kısmı kısa ve kalındır. Bacakların uç kısımları üçgen formu ile sonlanmaktadır. Yüz kısmı ileri doğru uzatılmıştır.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Han İbrahim Şah (Ertem, 1974, levha 63,2; Ertem, 1982, levha 32 no 356) Han İbrahim Şah (Ertem, 1982, levha 26) Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, 116, resim 1-5) Tepecik Höyüğü (Esin, 1982, levha 65,5 ve levha 78,2)	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		Va-XXa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		495 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir. Pulur Kazısı	
Kazı No		P. 88	
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		Yangın katı T ocağı	
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967	

Katalog Numarası		10
Adı		Boğa Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	4 cm
	Yükseklik	3 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		Gley 1 2.5/N siyah
Astar Rengi/Boya		Gley 1 2.5/N siyah
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Güzelova Höyük Kazısı 1961 yılı
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		IV. mimari kat
Tanımı		Ayakta durur vaziyette olan hayvan figürinin bacakları kısa, kalın ve uç kısma doğru üçgen formundadır. Baş kısmında boynuzları belirginleştirilmiştir. Kuyruk kısmı sırt kısmından itibaren belirgin olup uç kısma doğru sivri formludur.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Tepecik Höyüğü (Esin, 1970a, levha 11/1)
	Güney Kafkasya	Ermenistan /Agarak (Avetisyan, 2008, 213, tablo 5.4)
	Yakın Doğu	Levant/Tel Bet Yerah (Greenberg ve diğ., 2017, 192, resim 33-10)
Levha		Vb-XXb
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		862 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir
Kazı No		G. 141
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		A ocağında 6,5 m derinlikte
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967

Katalog Numarası		11
Adı		Boğa Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	5,5 cm
	Yükseklik	4 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 7/3 Açık kahve
Astar Rengi/Boya		7.5 YR 7/3 Açık kahve
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Güzelova Höyük Kazısı 1961 yılı
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		

Tanımı		Ayakta durur vaziyette olan hayvan figürininin bir boynuzu ileri doğru hafif kavisli uzatılmış olup uç kısmından kırılmıştır. Diğer boynuz ise baştan itibaren eksiktir. Burun kısmı boyna dek yuvarlatılarak boyun kısmı ile birleştirilmiştir. Bacaklar birbirine bitişik iki bacak arasında mesafe yoktur. Kuyruk sırt kısmından başlatılarak uç kısmında eksiktir.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Han İbrahim Şah Höyüğü (Ertem, 1982, levha 26) Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, 118, resim 3-8) Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1979, levha 33-5)
	Güney Kafkasya	Ermenistan/Gegharot Yerleşimi (Badalyan, Avetisyan, 2007, 103, levha 3)
	Yakın Doğu	Kuzeybatı İran/Geoy Tepe (Brown, 1951, levha V-1193)
Levha		VIa-XXIa
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		875 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir. Güzelova (Tufanç) kazısı.
Kazı No		G. 156
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967

Katalog Numarası		12	
Adı		Koç Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	4 cm	
	Genişlik	1,8 cm	
	Yükseklik	3,8 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		10 YR 5/2 grimsi kahve	
Astar Rengi/Boya		10 YR 5/2 grimsi kahve	
Dönemi		ETÇ III (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük Kazısı 1994 yılı	
Tanımı		Ayakta duran koç figürinin baş kısmında yüz öne ve aşağı doğru çıkıntılıdır. Boynuzları kırıktır. Bacakları kısa ve aşağı doğru daralmaktadır. Karnın alt kısmı hafif kavislidir. Gövdesinde kırık ve çatlak kısımlar mevcuttur.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,1) Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, 116, resim 1-3,4)	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu	Kuzeybatı İran/Godin Tepe (Rothman, 2011, 180, resim 5.40)	
Levha		VIb-XXIb	

ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI	
Envanter Numarası	56-94 (A)
Müzeye Geliş Şekli	1994 yılı Sos Höyük Kazısı
Kazı No	Art. 456
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka	M. 17 AB açması
Müzeye Geliş Tarihi	Sos Höyük 1994 yılı kazısı

Katalog Numarası		13
Adı		Koç Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	4,9 cm
	Genişlik	1,7 cm
	Yükseklik	2,5 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		10 YR 6/3 Açık Kahve
Astar Rengi/Boya		10 YR 6/3 Açık Kahve
Dönemi		ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük Kazısı 1994 yılı
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		
Tanımı		Ayakta duran figürinin baş ve ayakları kırıktır. Gövdesi uzun ve fazla dolgun yapılı değildir. Karnın alt kısmı yukarı doğru hafif kavislidir. Gövdesinde de eksik kısımlar oluşmuştur.
Benzerleri	Doğu Anadolu	
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	
Levha		VIIa-XXIIa
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		57-94 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı
Kazı No		Art. 544
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		M.16 CD açması
Müzeye Geliş Tarihi		Sos Höyük 1994 yılı kazısı

Katalog Numarası		14
Adı		Koç Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	3,8 cm
	Genişlik	3,3 cm
	Yükseklik	4,3 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		5 YR 5/3 kırmızımsı kahve
Astar Rengi/Boya		5 YR 5/3 kırmızımsı kahve
Dönemi		Geç Kalkolitik (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 2000 yılı kazısı
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		
Tanımı		Yüz detaylarının verilmediği baş kısmının üst noktasında iki yana çıkıntılı ve uçlara doğru daralan formda boynuzlar yer almaktadır. Gövdenin ön kısmında boynuzlardan ibaret baş kısmı ve aşağı doğru düz gövdedir. Gövdenin arka kısmı kırıktır.
Benzerleri	Doğu Anadolu	
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	
Levha		VIIb-XXIIb
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		62-2000 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı
Kazı No		3337
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		L17 açması – 4303 seviyesi
Müzeye Geliş Tarihi		Sos Höyük 2000 yılı kazısı

Katalog Numarası		15
Adı		Koyun Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	3,9 cm
	Genişlik	1,6 cm
	Yükseklik	2,6 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		5 YR 4/1 gri
Astar Rengi/Boya		5 YR 4/1 gri
Dönemi		ETÇ III (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük Kazısı 1994 yılı
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		
Tanımı		Ayakta duran koyun figürinin başı, ön ayakları ve arka ayaklarının bir kısmı eksiktir. Sırt kısmından itibaren belirginleşen kuyruk vücudun arka kısmına bitişik yerleştirilerek aşağı doğru genişleyerek uç kısmı yuvarlak formda yapılmıştır.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976b, levha 115-9) Tepecik Höyüğü (Esin, 1970a, levha 11/2)
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	Kuzeybatı İran/Geoy Tepe (Brown, 1951, levha V-1188)
Levha		VIIIa-XXIIIa
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		55-94 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı
Kazı No		Art. 163
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		M. 17 AB açması
Müzeye Geliş Tarihi		Sos Höyük 1994 yılı kazısı

Katalog Numarası		16
Adı		Kuş Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	7 cm
	Genişlik	2,5 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		5 YR 4/2 Kırmızımsı kahve
Astar Rengi/Boya		5 YR 4/2 Kırmızımsı kahve
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Pulur Kazısı 1960 yılı
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		

Tanımı		Uzun gövde ve baş kısmından oluşmaktadır. Alt kısmı geniş ve oval gövde, üst kısma doğru daralmaktadır. Uzun ve yukarı doğru daralan gövde kısmı sadedir. İki yanda bombeli göz yuvarlakları ve ileri doğru uzayan gaga kısmı ile kafa yapısı oluşturulmuştur. Ayak ve kanat kısımları belirtilmemiştir.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 71,4 - 71,5)
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	
Levha		VIIIb-XXIIIb

ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI	
Envanter Numarası	490 (A)
Müzeye Geliş Şekli	Atatürk Üniversitesinden devir. Pulur Kazısı
Kazı No	P. 82
Kazı Tarihi	1960
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka	Kalkolitik 3. mimari katı
Müzeye Geliş Tarihi	15.10.1967

Katalog Numarası		17	
Adı		Kuş Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Yükseklik	7,8 cm	
	Genişlik	4,3 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		7,5 YR 5/3 kahveregi	
Astar Rengi/Boya		7,5 YR 5/3 kahveregi	
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Güzelova Höyük 1961 yılı kazısı	
Kazıda Bulunduğu/Yer Tabaka			
Tanımı		Bir gözü seramik hamuru yaşken bir nesne ile üzerine hafif bastırılmasıyla kabaca göz çukuru oluşturulmuştur. Diğer gözün tarafı deforme olmuştur. Gaga kısmının ucu kırık, aşağı doğru uzanmakta yüzle bitişik ancak boyunla mesafe bırakıldığı belli olmaktadır. Yüz kısmında başka detay bulunmamaktadır. Başın arka kısmında tüyler hafif kabartma şekille kısmen izleri belirtilmiştir. Başın alt kısmı kırıktır.	
Benzerleri	Doğu Anadolu		
	Güney Kafkasya		
	KB İran		
	Levant		
Levha		IXa-XXIV	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		794 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir.	
Kazı No		G. 65	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka			
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967	

Katalog Numarası		18
Adı		Kuş Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Yükseklik	5,5 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		7.5YR 6/2 gri
Astar Rengi/Boya		7.5YR 6/2 gri
Dönemi		ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Güzelova Höyük 1961 yılı kazısı
Kazıda Bulunduğu/Yer Tabaka		
Tanımı		Baş kısmı mevcut olan figürinin gözleri seramik hamuru yaşken yuvarlak içi boş bir nesnenin göz yuvarlağı kısmına bastırılması ile gözler oluşturulmuştur. Gaga kısmı dışa doğru uzatılmış ve kazıma çizgi ile belirginleştirilmiştir. Figürinin iç kısmı oyuk şeklindedir.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976b, levha 115-7)
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	
Levha		IXb-XXV
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		1374 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir
Kazı No		G. 129
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967

Katalog Numarası		19	
Adı		Kuş Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	3,5 cm	
	Genişlik	2,5 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		10 YR 5/2 grimsi kahve	
Astar Rengi/Boya		10 YR 5/2 grimsi kahve	
Dönemi		ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1994 yılı kazısı	
Kazıda Bulunduğu/Yer Tabaka			
Tanımı		Kuş figürinin baş kısmına aittir. Figürinin gözlerinde biri tahrip olmuştur. Diğer göz daire şeklinde alanın ortası deliktir. Başın üst kısmından başlayarak arka kısma kadar devam eden dikine ve yan yana uzayan kazıma düzensiz çizgi şerit şeklinde tüyler belirtilmiştir.	
Benzerleri	Doğu Anadolu		
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		Xa-XXVI	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		48-94 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı	
Kazı No		Art . 38	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		Yüzey Buluntusu	
Müzeye Geliş Tarihi		Sos Höyük 1994 yılı kazısı	

Katalog Numarası		20	
Adı		Hayvan Figürini	
Malzeme Cinsi		Taş	
Ölçüsü	Uzunluk	5,4 cm	
	Genişlik	4,4 cm	
	Kalınlık	1,5 cm	
Yapım Tekniği		Kesici bir alet yardımıyla elle şekllendirme	
Kil Rengi ve Yapısı			
Astar Rengi/Boya			
Dönemi		Geç Kalkolitik-ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Güzelova Höyük 1961 yılı kazısı	
Tanımı		Taş malzemeli, siyah renkli, elle kesici bir aletle şekillendirilmiştir. Salyangoz formundadır. Bir yüzünde 0,4 cm - 1,3 cm çapında değişen daireler yer almaktadır.	
Benzerleri	Doğu Anadolu		
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		Xb-XXVIIa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		1051 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir. Güzelova (Tufanç) kazısı.	
Kazı No		G. 361	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		9 m derinliğinde A ocağı	
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967	

Katalog Numarası		21
Adı		Hayvan Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	4,6 cm
	Genişlik	2,3 cm
	Yükseklik	3,9 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 6/2 gri (kendinden astarlı)
Astar Rengi/Boya		
Dönemi		ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Güzelova Höyük 1961 yılı kazısı

Tanımı		Baş yukarı çıkıntılı ve yüz detayları yoktur. Gövde kaba ve formsuzdur. Figürin genelinde çatlaklar ve kırılmalar vardır. Baş kısmı ve gövdenin duruşuyla bir hayvan figürini olduğu muhtemeldir.
Benzerleri	Doğu Anadolu	
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	
Levha		XIa-XXVIIb
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		1375 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Atatürk Üniversitesinden devir
Kazı No		G. 496
Kazıda Bulunduğu Yer/Tabaka		
Müzeye Geliş Tarihi		15.10.1967

Katalog Numarası		22	
Adı		Hayvan Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	3,9 cm	
	Genişlik	1,6 cm	
	Yükseklik	2,1 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		10 YR 7/1 Açık gri	
Astar Rengi/Boya		10 YR 7/1 Açık gri	
Dönemi		ETÇ III (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1998 yılı kazısı	
Tanımı		Ayakta duran figürinin ön ayakları ve kafası kırıktır. Kuyruk kısmı sırt kısmında yatay ve sırt kısmına bitişik uzatılmıştır. Arka ayaklar yukarıdan aşağıya doğru daralan formdadır. Baş kısmı kırık olmasına rağmen gövde yapısıyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,14)	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		XIb-XXVIIIa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		1-98 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı	
Kazı No		2819	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		M16/N16C Açması, 3641 konum no	
Müzeye Geliş Tarihi		1998 yılı Sos Höyük Kazısı	

Katalog Numarası		23	
Adı		Hayvan Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	3 cm	
	Genişlik	2 cm	
	Yükseklik	3,3 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 4/1 koyu gri	
Astar Rengi/Boya		7.5 YR 4/1 koyu gri	
Dönemi		ETÇ III (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1998 yılı kazısı	
Tanımı		Ayakta duran figürinin baş kısmı kopmuştur. Bacakları kısa ve uç kısma doğru üçgen formdadır. . Baş kısmı kırık olmasına rağmen gövde yapısıyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay,1976a, levha 70,12) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,9) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,13)	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		XIIa-XXVIIIb	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		2-98 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı	
Kazı No		2822	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		M16/N16C Açması, 3641 konum no	
Müzeye Geliş Tarihi		Sos Höyük 1998 yılı kazısı	

Katalog Numarası		24	
Adı		Hayvan Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	3,2 cm	
	Genişlik	1,6 cm	
	Yükseklik	2,4 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		2,5 Y 7/1 açık gri	
Astar Rengi/Boya		2,5 Y 7/1 açık gri	
Dönemi		ETÇ III (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1998 yılı kazısı	
Tanımı		Ayakta duran hayvan figürinin burnu uzun ve aşağı doğru uzatılmıştır. Boynuzları iki yana doğru ve uçları kırıktır. Ayakları uç kısma doğru daralarak üçgen formuna yaklaşmakta ve bacak araları açıklığa sahiptir. Yüz kısmında uzun burun dışında başka detay seçilememektedir. Gövde üzerinde eksik kısımlar vardır. Boynuz kısmının uçlara doğru kırık olmasından dolayı cins tespiti yapılamayn hayvan figürinin boğa/koç figürini olması muhtemeldir.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1970, levha 5,2) Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1979, levha 33-5) Aşvan (Sagona, 1994, 206, resim 135-5) Kat. No 26 ve Kat. No 27	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu	Kuzeybatı İran/Kultepe (Abedi ve diğ., 2014, ss. 150, resim 49)	
Levha		XIIb-XXIXa	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		4-98 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı	
Kazı No		2826	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		M16D/N16C Açması, 3641 konum no	
Müzeye Geliş Tarihi		1998 yılı Sos Höyük Kazısı	

Katalog Numarası		25	
Adı		Hayvan Figürini	
Malzeme Cinsi		PT	
Ölçüsü	Uzunluk	3 cm	
	Genişlik	1,6 cm	
	Yükseklik	1,7 cm	
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme	
Kil Rengi ve Yapısı		7.5 YR 6/4 Açık kahve	
Astar Rengi/Boya		7.5 YR 6/4 Açık kahve	
Dönemi		ETÇ (Karaz)	
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1996 yılı kazısı	
Tanımı		Ayakta duran figürinin baş ve bacaklarının çoğu kısmı eksiktir. Kuyruk uç kısmına doğru sivrileşmekte olup arka gövdeye bitişiktir. Karın üst kısma doğru hafif kavislidir. Baş kısmı kırık olmasına rağmen gövde yapısıyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır.	
Benzerleri	Doğu Anadolu	Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,15)	
	Güney Kafkasya		
	Yakın Doğu		
Levha		XIIIa-XXIXb	
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI			
Envanter Numarası		59-96 (A)	
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı	
Kazı No		2464	
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		M16 açması – 3617 seviyesi	
Müzeye Geliş Tarihi		Sos Höyük 1996 yılı kazısı	

Katalog Numarası		26
Adı		Hayvan Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	3,2 cm
	Yükseklik	2,5 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		10 YR 7/2 açık gri
Astar Rengi/Boya		10 YR 7/2 açık gri
Dönemi		ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1998 yılı kazısı
Tanımı		Ayakta duran figürinin boynuzların başlangıç kısımlarından sonraki kısımları, ileri çıkıntı yapan yüz ve ön bacakların uç kısımları kırıktır. Alacalı görünümdedir. Karın üst gövdeye doğru hafif kavislidir. Gövde kısa ve dolgun yapılı değildir. Boynuz kısmının uçlara doğru kırık olmasından dolayı cins tespiti yapılamayn hayvan figürinin boğa/koç figürini olması muhtemeldir.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Kat. No 24 ve Kat. No 27
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	Kuzeybatı İran/Kultepe (Abedi ve diğ., 2014, 150, resim 49)
Levha		XIIIb-XXXa
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		91-2003 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı
Kazı No		2866
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		L 17A/M17C açmasında, temizlikten
Müzeye Geliş Tarihi		18.09.2003/1998 yılı Sos Höyük kazısından

Katalog Numarası		27
Adı		Hayvan Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	3,4 cm
	Yükseklik	2,9 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		7,5 YR 6/2 gri
Astar Rengi/Boya		7,5 YR 6/2 gri
Dönemi		ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1997 yılı kazısı

Tanımı		Ayakta duran figürinin boynuzlarının ve kuyruğun uç kısımları kırıktır. Bacaklar kısa ve aşağı doğru daralmaktadır. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Boynuz kısmının uçlara doğru kırık olmasından dolayı cins tespiti yapılamayan hayvan figürinin boğa/koç figürini olması muhtemeldir.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Aşvan (Sagona, 1994, 206, resim 135-3,4) Kat. No 24 ve Kat. No 26
	Güney Kafkasya	Azerbaycan/Gel Yeri (Huseynov, 2015, 55, resim 4.10)
	Yakın Doğu	Kuzeybatı İran/Kultepe (Abedi ve diğ., 2014, ss. 150, resim 49) Kuzeybatı İran /Geoy Tepe (Brown, 1951, levha V-1193)
Levha		XIVa-XXXb
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		114-2003 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı
Kazı No		2620
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		Tepe bölgesi M15 d Açması 1483 seviyesi
Müzeye Geliş Tarihi		18.09.2003/Sos Höyük 1997 yılı kazısı

Katalog Numarası		28
Adı		Hayvan Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	3 cm
	Yükseklik	1,5 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		7. 5 YR 7/3 devetüyü/açık kahve
Astar Rengi/Boya		7. 5 YR 7/3 devetüyü/açık kahve
Dönemi		ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1995 yılı kazısı

Tanımı		Kısa ve dolgun gövde yapısına sahip hayvan figürinidir. Figürinin bacak çıkıntıları tam değildir. Sağlam bacak çıkıntısına göre kısa ve uç kısımlara doğru üçgen biçimindedir. Gövde ve bacak çıkıntıları korunmuştur. Karın üst kısma doğru kavislidir. Baş kısmı kırık olmasına rağmen gövde yapısıyla bir hayvan figürini olduğu anlaşılmaktadır.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, 118, resim 3,9) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,6) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,10) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,7)
	Güney Kafkasya	Azerbaycan / Gel Yeri (Huseynov, 2015, 55, resim 4.11)
	Yakın Doğu	Kuzeybatı İran/Geoy Tepe (Brown, 1951, 48, resim 13-1181)
Levha		XIVb-XXXIa
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		134-2003 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı
Kazı No		2173
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		Tepe Bölgesi M16 açması 570 seviyesi
Müzeye Geliş Tarihi		18.09.2003/ Sos Höyük 1995 yılı kazısı

Katalog Numarası		29
Adı		Hayvan Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	2,8 cm
	Genişlik	1,6 cm
	Yükseklik	2,1 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		10 YR 8/2 açık kahve
Astar Rengi/Boya		10 YR 8/2 açık kahve
Dönemi		ETÇ Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Sos Höyük 1996 yılı kazısı
Tanımı		Ayakta duran figürinin bacak çıkıntıları kısmen korunmuştur. Baş kısmında da eksik olan kısımlar yanında yüz ileri ve aşağı çıkıntılı olarak belirginleştirilmiştir. Gövde yan yüzlerde hafif iç bükeydir. Karın üst kısma doğru kavislidir. Gövde kısa ve dolgun yapılıdır. Gövde kısmında da eksik kısımlar mevcuttur. Büyük/küçükbaş hayvanlara ait figürindir.
Benzerleri	Doğu Anadolu	Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976b, levha 115-10) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,5) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,11)
	Güney Kafkasya	Azerbaycan/Gel Yeri (Huseynov, 2015, 55, resim 4.9)
	Yakın Doğu	
Levha		XVa - XXXIb
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		144-2003 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Sos Höyük Kazısı
Kazı No		2283
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		A Alanı K 15 A Açması 1044 seviye - Orta Çağ/Demir Çağı dolgusunda bulunmuştur
Müzeye Geliş Tarihi		18.09.2003/ Sos Höyük 1996 yılı kazısı

Katalog Numarası		30
Adı		Hayvan Figürini
Malzeme Cinsi		PT
Ölçüsü	Uzunluk	4,5 cm
	Genişlik	1,4 cm
	Kalınlık	1,1 cm
Yapım Tekniği		Elle şekillendirme/ Ateş ısısıyla pişirme
Kil Rengi ve Yapısı		5 YR 5/4 kırmızımsı kahve
Astar Rengi/Boya		5 YR 5/4 kırmızımsı kahve
Dönemi		ETÇ (Karaz)
Buluntu Yeri/Şekli/Tarihi		Erzurum ili, Aziziye ilçesi, Alaybeyi Mahallesi/ Alaybeyi Kazısı/2016 yılı

Tanımı		Silindir gövde uzantısının bir ucunda hafif iki yana kısa ve üçgen biçimde çıkıntı (boynuz veya bacak uzantısı) yer almaktadır. Bu çıkıntının hemen altında kısa ve üçgen biçim verilmeye çalışılan kısa bir çıkıntı daha yer almaktadır. Gövde uzantısının diğer kısımları detaysızdır.
Benzerleri	Doğu Anadolu	
	Güney Kafkasya	
	Yakın Doğu	
Levha		XVb-XXXIIa
ERZURUM MÜZE MÜDÜRLÜĞÜ KAYITLARI		
Envanter Numarası		2017-70 (A)
Müzeye Geliş Şekli		Alaybeyi Höyük Kazısı
Kazı No		16 ALB D31 PT 01
Kazıda Bulunduğu Yer/ Tabaka		
Müzeye Geliş Tarihi		20.01.2017

EK 2. LEVHALAR

LEVHA I

a. Tanrı İdolü (Kat. No 1).

.b Tanrıça İdolü (Kat. No 2).

LEVHA II

a.Tanrıça İdolü (Kat. No 3).

b. Tanrıça İdolü (Kat. No 4).

LEVHA III

a. Tanrıça İdolü (Kat. No 5).

b. Tanrıça İdolü (Kat. No 6).

LEVHA IV

a. Tanrıça İdolü (Kat. No 7).

b. Tanrıça İdolü (Kat. No 8).

LEVHA V

a. Boğa Figürini (Kat.No 9).

b. Boğa Figürini (Kat. No. 10).

LEVHA VI

a. Boğa Figürini (Kat. No 11).

b. Koç Figürini (Kat. No 12).

LEVHA VII

a. Koç Figürini (Kat. No 13).

b. Koç Figürini (Kat. No 14).

LEVHA VIII

a. Koyun Figürini (Kat. No 15).

b. Kuş Figürini (Kat No 16).

LEVHA IX

a.Kuş Figürini (Kat. No 17).

b.Kuş Figürini (Kat. No 18).

LEVHA X

a. Kuş Figürini (Kat. No 19).

b. Hayvan Figürini (Kat. No 20).

LEVHA XI

a. Hayvan Figürini (Kat.No 21).

b.

b. Hayvan Figürini (Kat.No 22).

LEVHA XII

a. Hayvan Figürini (Kat. No 23).

b. Hayvan Figürini (Kat. No 24).

LEVHA XIII

a. Hayvan Figürini (Kat. No 25).

b. Hayvan Figürini (Kat. No 26).

LEVHA XIV

a. Hayvan Figürini (Kat. No 27).

b. Hayvan Figürini (Kat. No 28).

LEVHA XV

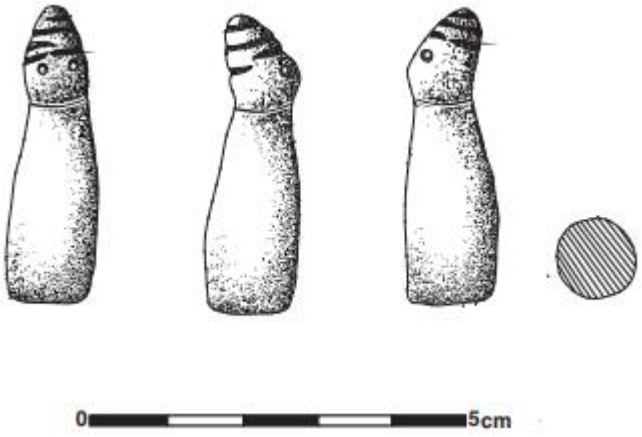

a. Hayvan Figürini (Kat. No 29).

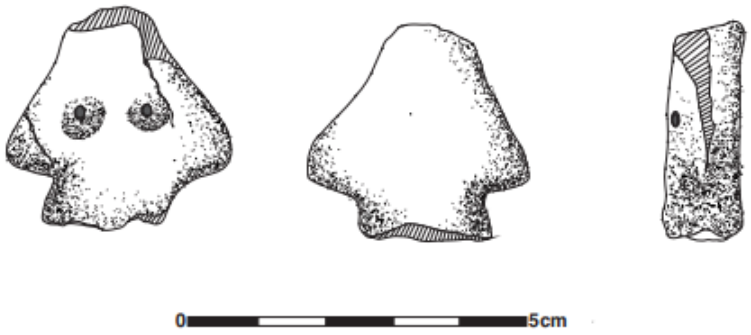

b. Hayvan Figürini (Kat. No 30).

LEVHA XVI

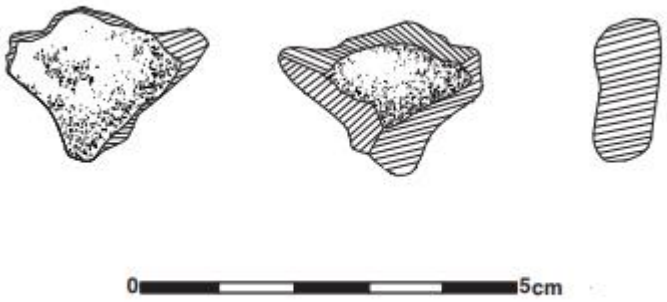

a. Tanrı İdolü (Kat. No 1).

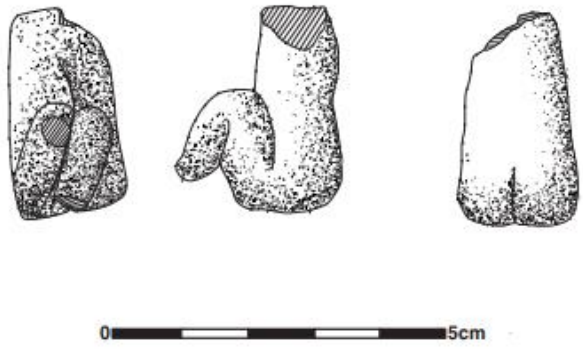

b. Tanrıça İdolü (Kat. No 2).

LEVHA XVII

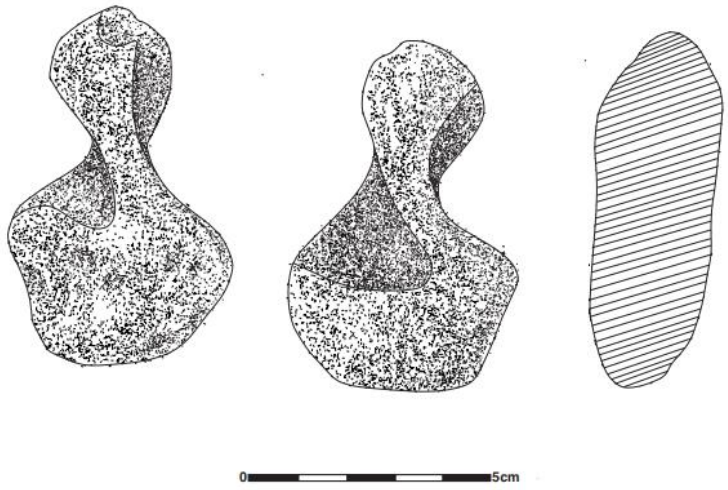

a. Tanrıça İdolü (Kat. No 3)

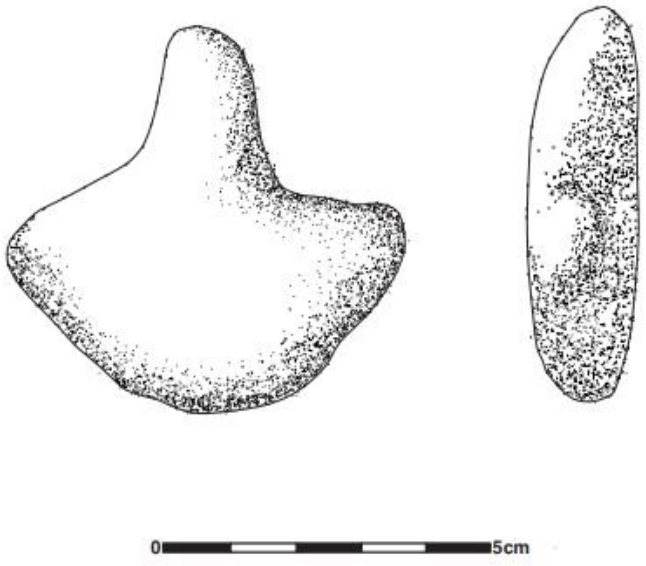

b. Tanrıça İdolü (Kat. No 4)

LEVHA XVIII

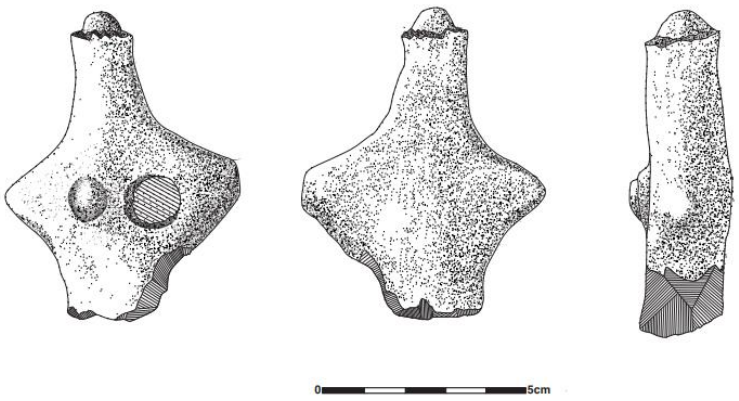

a. Tanrıça İdolü (Kat. No 5).

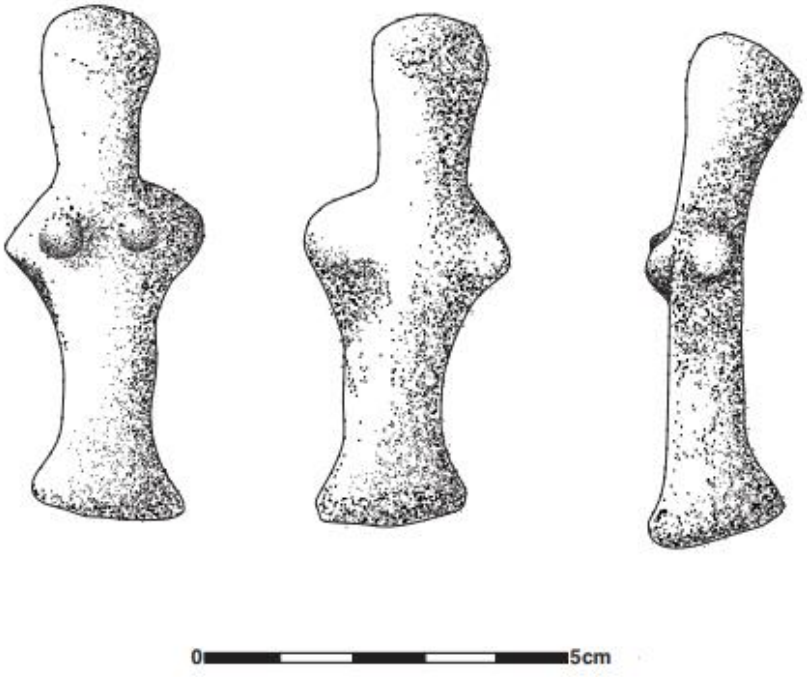

b. Tanrıça İdolü (Kat. No 6).

LEVHA XIX

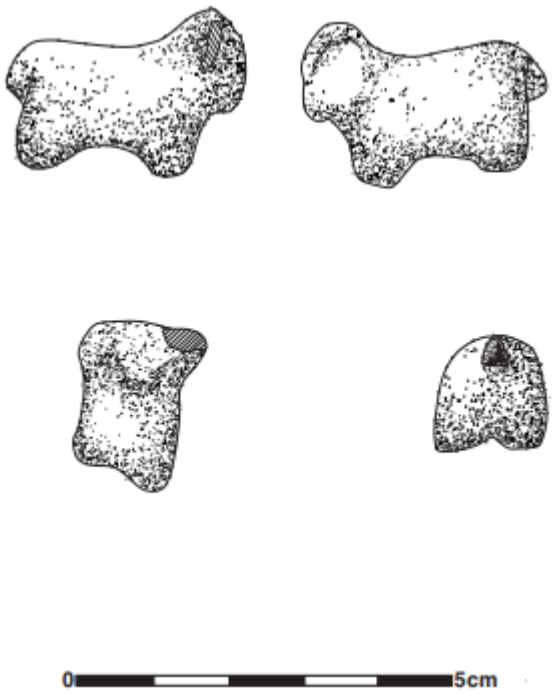

a. Tanrıça İdolü (Kat. No 7).

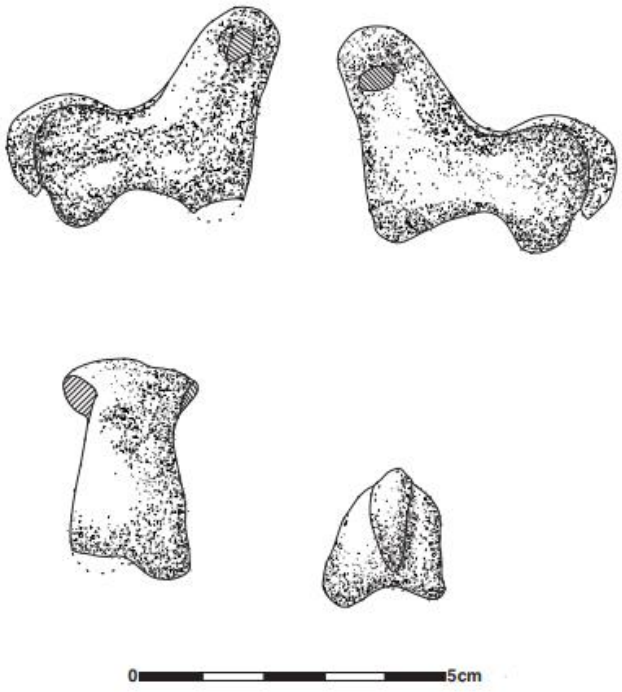

b. Tanrıça İdolü (Kat. No 8).

LEVHA XX

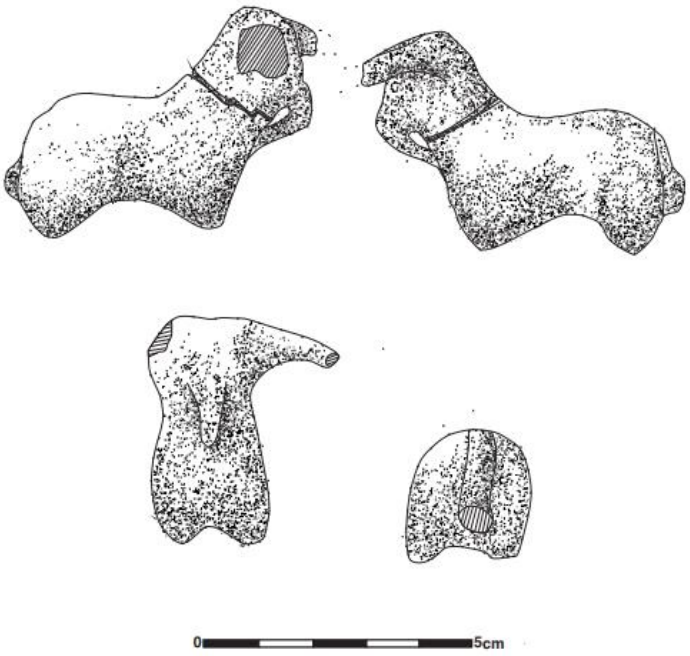

a. Boğa Figürini (Kat. No 9).

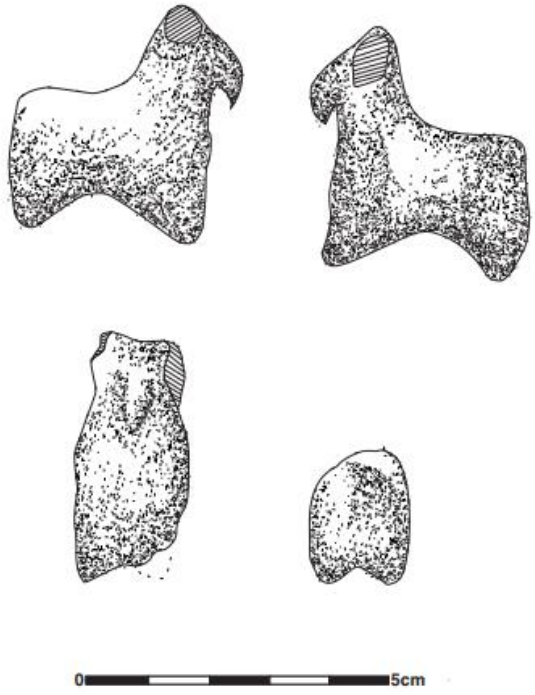

b. Boğa Figürini (Kat. No 10).

LEVHA XXI

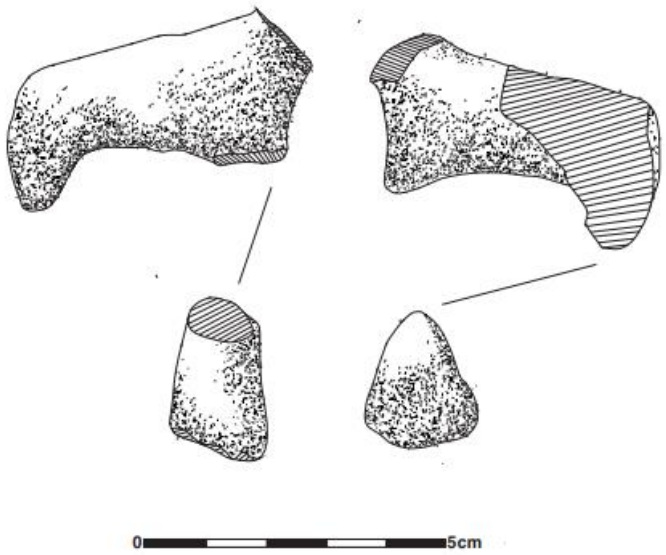

a. Boğa Figürini (Kat. No 11).

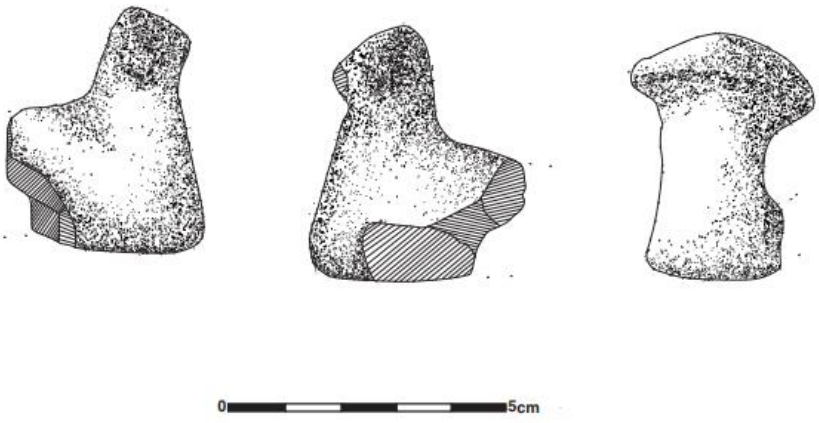

b. Koç Figürini (Kat. No 12).

LEVHA XXII

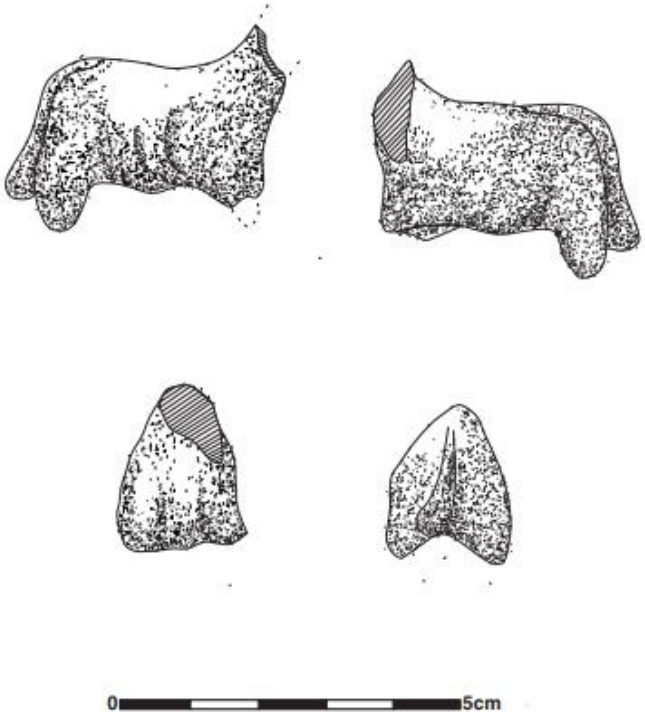

a. Koç Figürini (Kat. No 13).

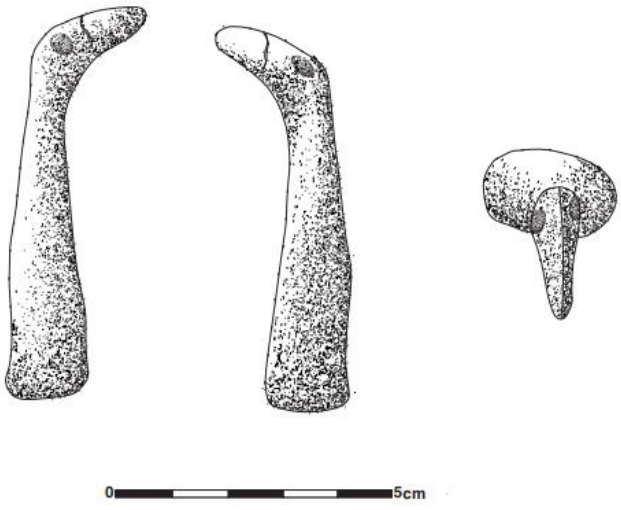

b. Koç Figürini (Kat. No 14).

LEVHA XXIII

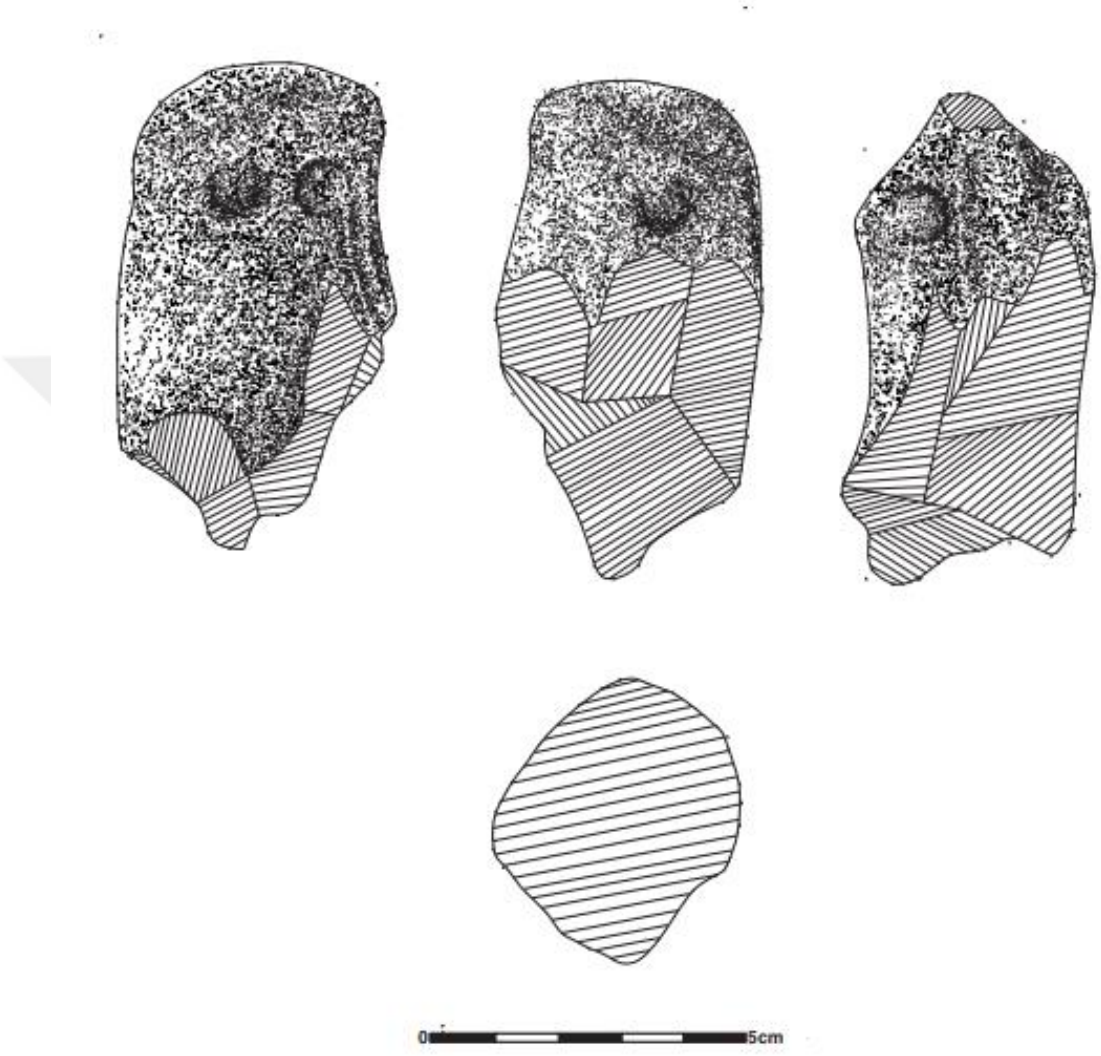

a. Koyun Figürini (Kat. No 15).

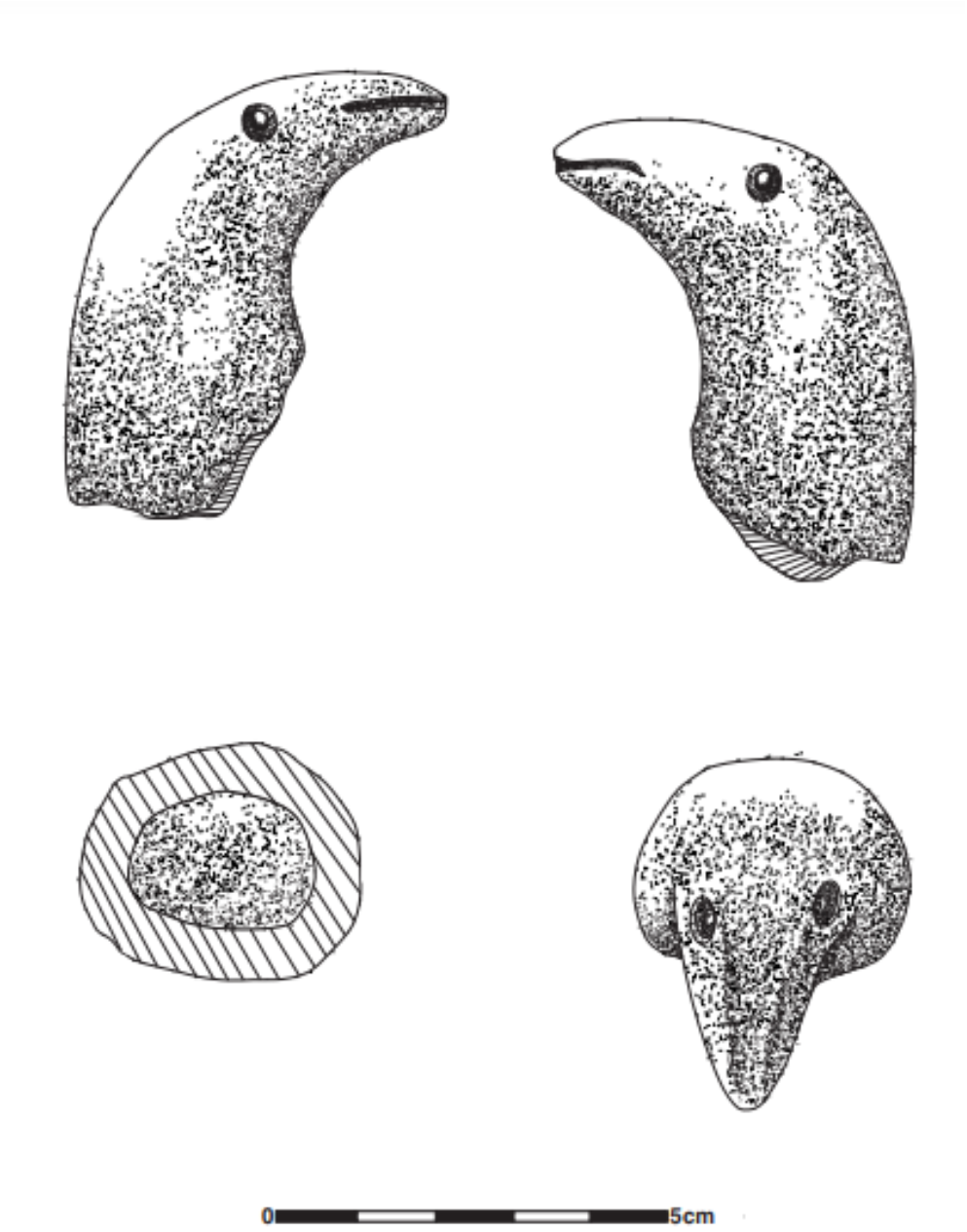
b.Kuş Figürini (Kat. No 16).

LEVHA XXIV

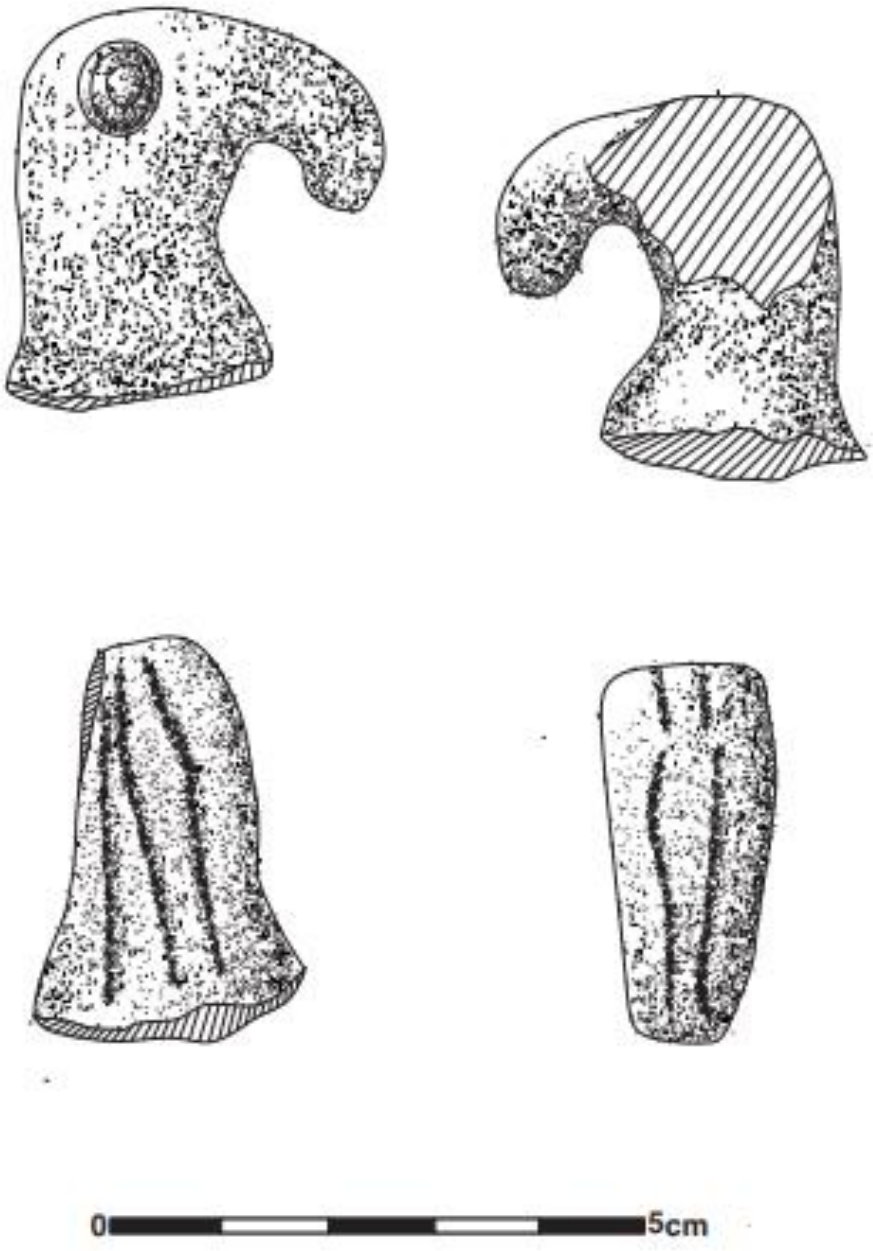
b. Kuş Figürini (Kat. No 17).

LEVHA XXV

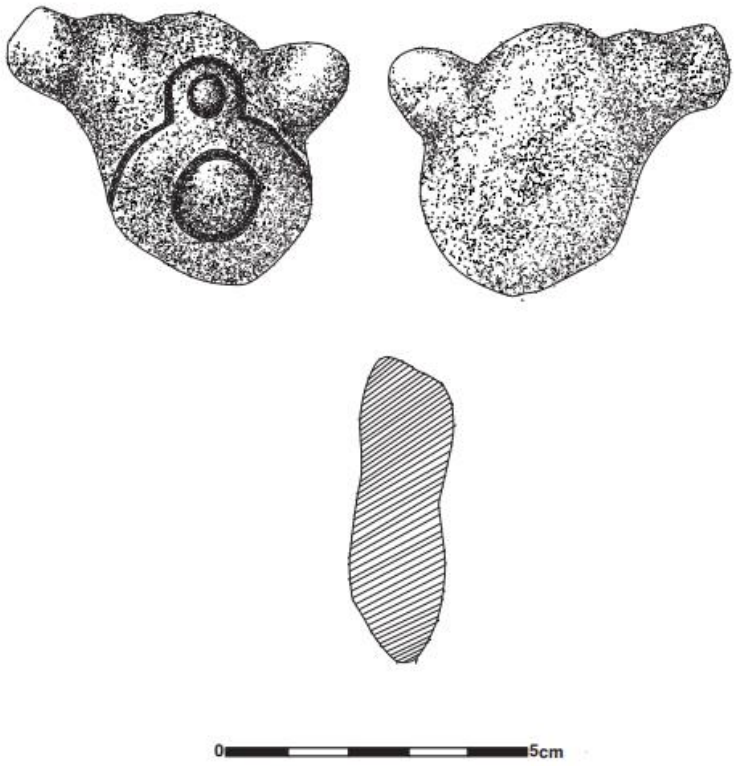
a. Kuş Figürini (Kat. No 18).

LEVHA XXVI

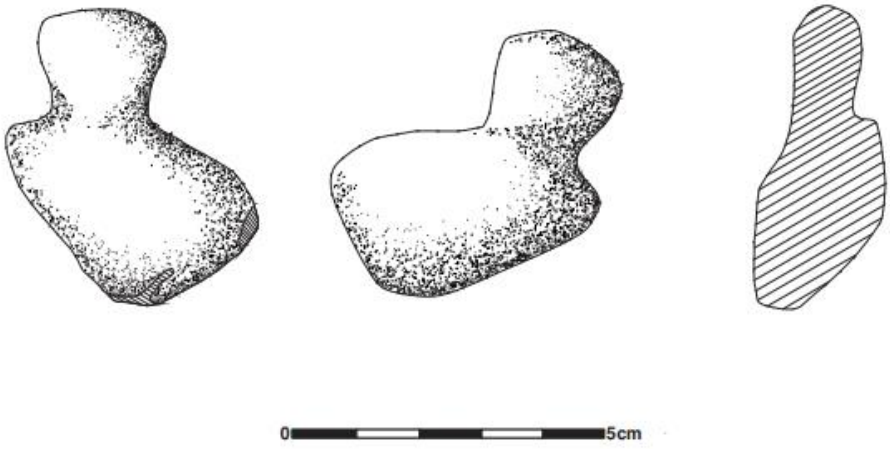

a. Kuş Figürini (Kat. No 19).

LEVHA XXVII

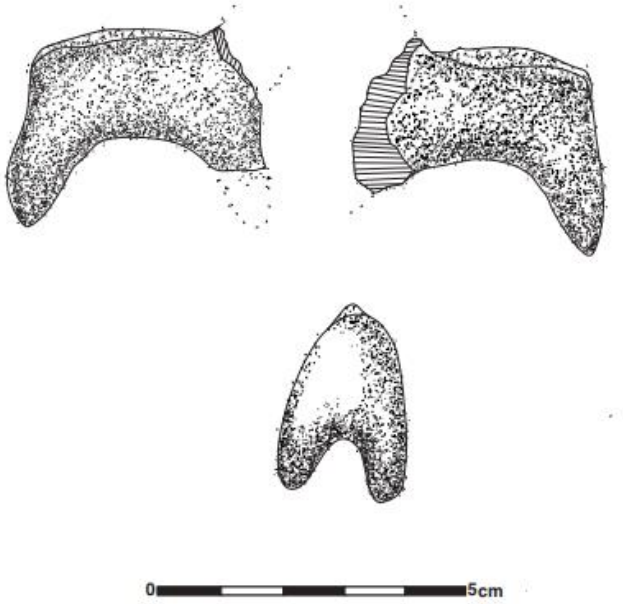

a. Hayvan Figürini (Kat. No. 20).

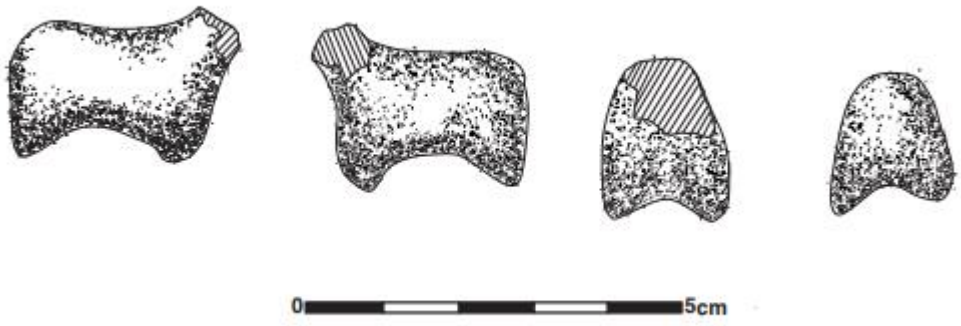

b. Hayvan Figürini (Kat. No. 21).

LEVHA XXVIII

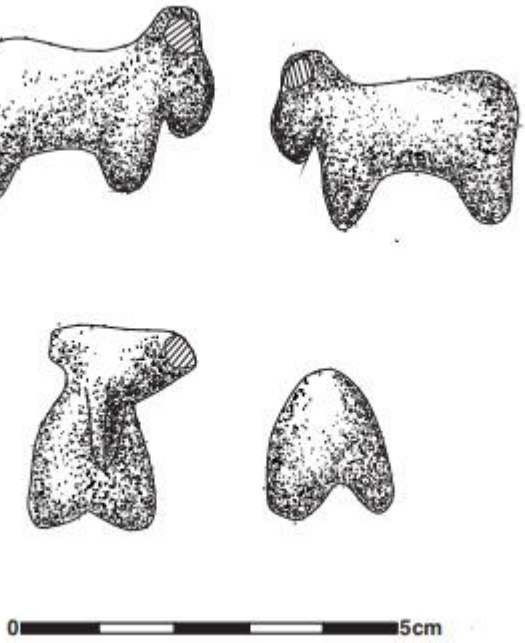

a. Hayvan Figürini (Kat. No 22).

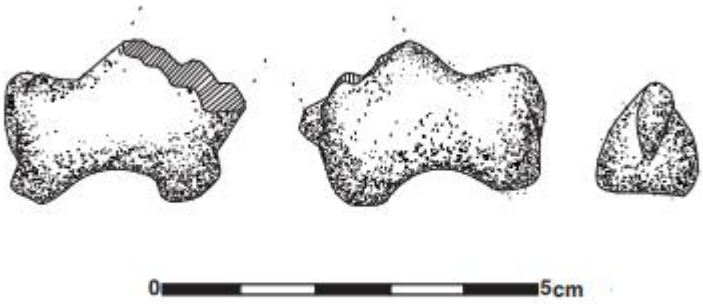

b. Hayvan Figürini (Kat. No 23).

LEVHA XXIX

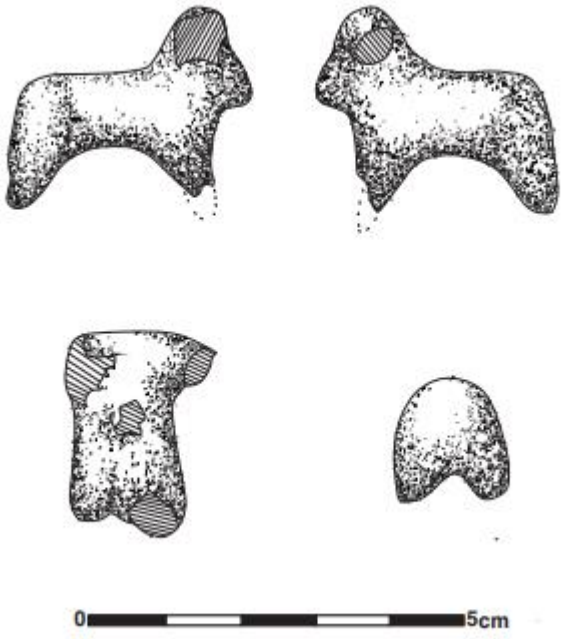

b. Hayvan Figürini (Kat. No 24).

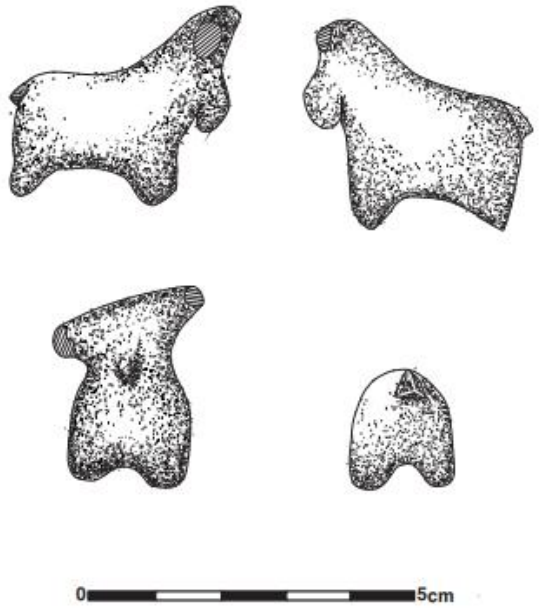

b. Hayvan Figürini (Kat. No 25).

LEVHA XXX

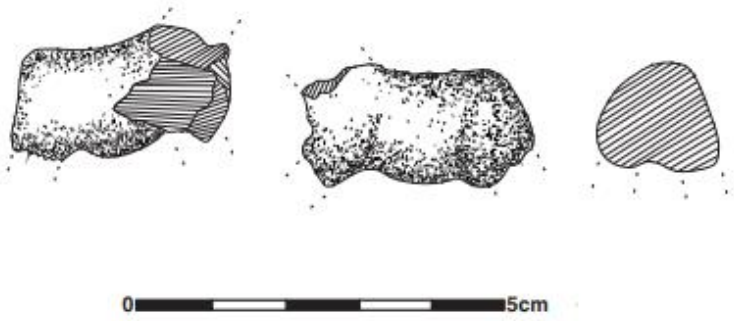

a. Hayvan Figürini (Kat. No 26).

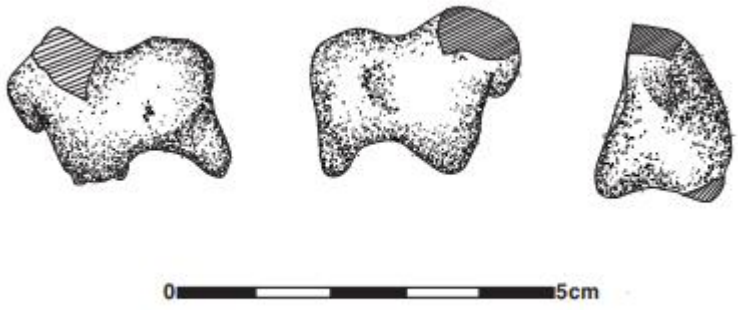

b. Hayvan Figürini (Kat. No 27).

LEVHA XXXI

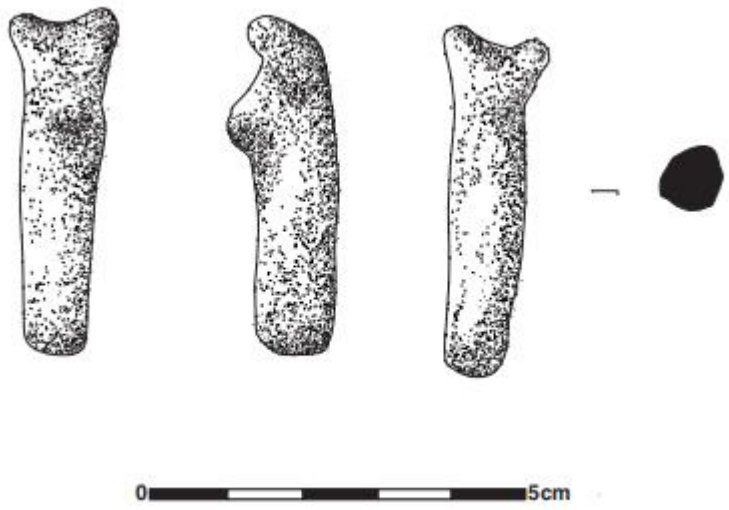

a. Hayvan Figürini (Kat. No 28).

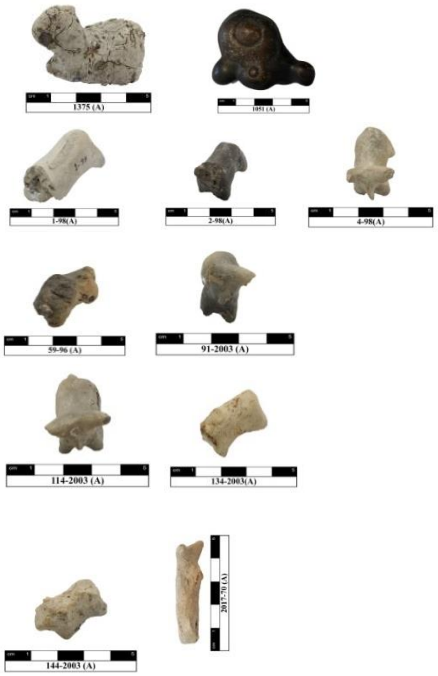
b. Hayvan Figürini (Kat. No 29).

LEVHA XXXII

a. Hayvan Figürini (Kat. No 30).

EK 3. KATALOĞA GÖRE FİGÜRİNLERİN TİPOLOJİK GRUPLANMASI

İDOL		HAYVAN FİGÜRİNİ				
Tanrı İdolü	Tanrıça İdolü	Boğa Figürini	Koç Figürini	Koyun Figürini	Kuş Figürini	Hayvan Figürini (Tanımlanamayan)
						

EK 4. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE PULUR HÖYÜK FİGÜRİNLERİ

<table>
<tr><td>Tanrı İdolü</td><td colspan="3">
Kat. No 1</td></tr>
<tr><td>Tanrıça İdolü</td><td>
Kat. No 2</td><td>
Kat. No 3</td><td>
Kat. No 4</td></tr>
<tr><td>Boğa Figürini</td><td colspan="3">
Kat. No: 9</td></tr>
<tr><td>Kuş Figürini</td><td colspan="3">
Kat. No: 16</td></tr>
</table>

EK 5. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE GÜZELOVA HÖYÜK FİGÜRİNLERİ

Boğa Figürini	 Kat. No 10	 Kat. No 11
Kuş Figürini	 Kat. No 17	 Kat. No 18
Hayvan Figürini (Tür tespiti yapılamayan)	 Kat. No 20	 Kat. No 21

EK 6. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE SOS HÖYÜK FİGÜRİNLERİ

Koç Figürini	 Kat. No 12	 Kat. No 13	 Kat. No 14
Koyun Figürini	 Kat. No 14		
Kuş Figürini	 Kat. No 19		
Hayvan Figürini (Tür tespiti yapılamayan)	 Kat. No 22	 Kat. No 23	 Kat. No 24
	 Kat. No 25	 Kat. No 26	 Kat. No 27
	 Kat. No 28	 Kat. No 29	

EK 7. TİPOLOJİK GRUPLANMASINA GÖRE ALAYBEYİ HÖYÜK FİGÜRİNLERİ

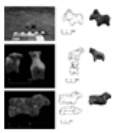
Tanrıça İdolü	 Kat. No 6	 Kat. No 7	 Kat. No 8
Hayvan Figürini (Tür tespiti yapılamayan)	 Kat No 30		

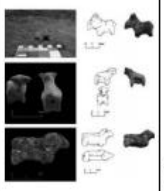
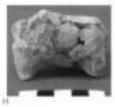
EK 8. ANALOJİ TABLOLARI

Tablo 1	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6	1.7	1.8
Katalog No								
	Kat. No 1	Kat. No 2	Kat. No 3	Kat. No 4	Kat. No 5	Kat. No 6	Kat. No 7	Kat. No 8
Figürinlerin Benzer Örnekleri		 Norşuntepe Höyüğü (Bilgi, 2012, ss.225, resim 589)	 Agarak (Avetisyan, 2008, ss.213, tablo 5.3)	 Tülintepe Höyüğü (Esin, Arsebük, 1974, levha 119,1)		 Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1979, levha 33-1)	 Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1979, levha 33-3) Agarak (Avetisyan, 2008, ss.213, tablo 5.1)	

Tablo 2	2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	2.7
Katalog No							
	Kat. No 9	Kat. No 10	Kat. No 11	Kat. No 12	Kat. No 13	Kat. No 14	Kat. No 15
Figürinlerin Benzer Örnekleri	 Han İbrahim Şah (Ertem, 1974, levha 63,2; Ertem, 1982, levha 32 no 356) Han İbrahim Şah (Ertem, 1982, levha 26) Tepecik Höyüğü (Esin, 1982, levha 65,5 ve levha 78,2) Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, ss. 116, resim 1-5)	 Agarak (Avetisyan, 2008, ss. 213, tablo 5,4) Tel Bet Yerah (Greenberg ve diğ., 2017, ss. 192, resim 33-10) Tepecik (Esin, 1970a, levha 11/1)	 Geoy Tepe (Brown, 1951, levha V-1193) Han İbrahim Şah (Ertem, 1982, levha 26) Gegharot (Badalyan, Avetisyan, 2007, 103, levha 3) Norşuntepe (Hauptmann, 1979, levha 33-5) Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, ss. 118, resim 3-8)	 Godin Tepe (Rothman, 2011, ss. 180, resim 5.40) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,1) Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, ss. 116, resim 1-3,4)			 Tepecik Höyüğü (Esin, 1970a, levha 11/2) Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976b, levha 115-9) Geoy Tepe (Brown, 1951, levha V-1188)

Tablo 3	3.1	3.2	3.3	3.4
Katalog No				
	Kat. No 16	Kat. No 17	Kat. No 18	Kat. No 19
Figürinlerin Benzer Örnekleri	 Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 71,4) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 71,5)		 Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976b, levha 115-7)	

Tablo 4	4.1	4.2	4.3	4.4	4.5	4.6
Katalog No						
	Kat. No 20	Kat. No 21	Kat. No 22	Kat. No 23	Kat. No 24	Kat. No 25
Figürinlerin Benzer Örnekleri			 Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,14)	 Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,12) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,9) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,13)	a. b. Norşuntepe Höyüğü (Hauptmann, 1970, levha 5, 2; Hauptmann, 1979, levha 33,5) Aşvan Höyüğü (Sagona, 1994, ss. 206, resim 135- 5) Kuzeybatı İran/Kul Tepe (Abedi ve diğ., 2014, ss. 150, resim 49) Kat. No 26-27	 Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,15)

Tablo 5	5.1	5.2	5.3	5.4	5.5
Katalog No					
	Kat. No 26	Kat. No 27	Kat. No 28	Kat. No 29	Kat. No 30
Figürinlerin Benzer Örnekleri	 Kat. No 24 Kat. No 27 Kuzeybatı İran/Kul Tepe (Abedi ve diğ., 2014, ss. 150, resim 49)	 Aşvan Höyüğü (Sagona, 1994, ss. 206, resim 135-3, 4) Kat. No 24 Kat. No 26 Azerbaycan/Gel Yeri (Huseynov, 2015, ss. 55, resim 4. 10) Kuzeybatı İran/Kul Tepe (Abedi ve diğ., 2014, ss. 150, resim 49) Kuzeybatı İran/Geoy Tepe (Brown, 1951, levha V - 1193)	 Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay,1976a, levha 70,6) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay, 1976a, levha 70,10) 387 Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay,1976a, levha 70,7) Azerbaycan/Gel Yeri (Huseynov, 2015, ss. 55, resim 4. 11) Kuzeybatı İran/Geoy Tepe (Brown, 1951, ss. 48, resim. 13-1181) Murat Höyük (Özdemir, Çınar, 2021, ss. 118, resim 3-9)	 Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976b, levha 115: 10) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay,1976a, levha 70,5) Pulur (Sakyol) Höyüğü (Koşay,1976a, levha 70,11) Azerbaycan/Gel Yeri (Huseynov, 2015, ss. 55, resim 4. 9)	

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Elif ŞENER
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurum	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	